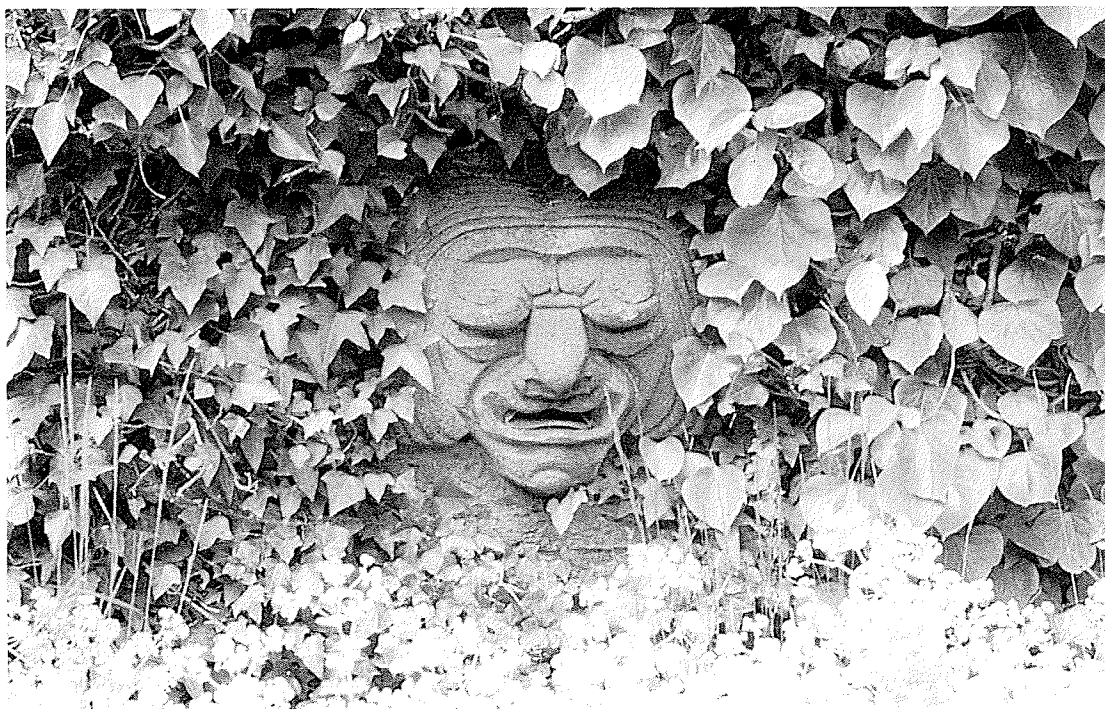

NEDERLANDSE TUINARCHITECTUUR TUSSEN 1850 EN 1940

waard om beschermd te worden!

Dit rapport bevat deelstudies naar het werk voor particulieren van Henri Copijn, Leonard A. Springer, Hugo A.C. Poortman, Dirk F. Tersteeg en John Bergmans.

Een onderzoek uitgevoerd in opdracht van de Nederlandse Tuinenstichting, gesubsidieerd door het Prins Bernhardfonds.

april 1986
Drs Bonica Zijlstra

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Probleemstelling en verantwoording	2
I ALGEMEEN OVERZICHT	
I.1 TUINARCHITECTUUR 1800-1940, oorsprong en verschijningsvormen in Nederland	5
I.1.1 Engeland 1800-1860	5
I.1.2 Duitsland 1800-1860	15
I.1.3 Frankrijk 1800-1880	21
I.1.4 Nederland 1850-1890	34
I.1.5 Engeland 1860-1910	42
I.1.6 Duitsland 1860-1910	53
I.1.7 Frankrijk 1880-1910	65
I.1.8 Nederland 1890-1940	69
I.2 BLOEMEN IN TUIN EN PARK	78
I.2.1 Algemeen 1800-1850	78
I.2.2 Algemeen 1850-1900	82
I.2.3 Algemeen 1900-1940	88
I.2.4 Bloem- en mozaïekbedden	90
I.2.5 Rosaria	94
I.2.6 Boordbedden	101
I.2.7 Alpenplanten en rotstuinen	105
I.3 KORTE SAMENVATTING EN CONCLUSIES	109
II DEELSTUDIES	
II.1 HENRI COPIJN (1842-1923)	113
II.1.1 Biografie	113
II.1.2 Stijlkenmerken en stijlinvloeden	113
II.1.3 Chronologische lijst met werken voor particulieren, algemeen	125
II.1.4 Chronologische lijst met werken voor particulieren, nog (gedeeltelijk) bestaand	129
II.1.5 Lijst met werken per provincie gerangschikt, nog (gedeeltelijk) bestaand	130
II.1.6 Lijst onbekende huidige situaties	131
II.1.7 Lijst aanbevelingen (te behouden tuinen)	131
II.1.8 Lijst te redden (te restaureren) tuinen	131
II.1.9 Bijlage: mondelinge mededelingen met betrekking tot tuinen die door H. Copijn zouden zijn aangelegd of gereorganiseerd.	132

II.2	LEONARD A. SPRINGER (1855-1940)	135
II.2.1	Biografie	135
II.2.2	Stijlkenmerken en stijlinvloeden	137
II.2.3	Chronologische lijst met werken voor particulieren, algemeen	145
II.2.4	Chronologische lijst met werken voor particulieren, nog (gedeeltelijk) bestaand	164
II.2.5	Lijst met werken per provincie gerangschikt, nog (gedeeltelijk) bestaand	166
II.2.6	Lijst onbekende huidige situaties	168
II.2.7	Lijst aanbevelingen (te behouden tuinen)	169
II.2.8	Lijst te redden (te restaureren) tuinen	170
II.3	HUGO A.C. POORTMAN (1858-1953)	173
II.3.1	Biografie	173
II.3.2	Stijlkenmerken en stijlinvloeden	174
II.3.3	Chronologische lijst met werken voor particulieren, algemeen	180
II.3.4	Chronologische lijst met werken voor particulieren, nog (gedeeltelijk) bestaand	183
II.3.5	Lijst met werken per provincie gerangschikt, nog (gedeeltelijk) bestaand	183
II.3.6	Lijst onbekende huidige situaties	184
II.3.7	Lijst aanbevelingen (te behouden tuinen)	184
II.3.8	Lijst te redden (te restaureren) tuinen	184
II.4	DIRK F. TERSTEEG (1876-1942)	187
II.4.1	Biografie	187
II.4.2	Stijlkenmerken en stijlinvloeden	187
II.4.3	Chronologische lijst met werken voor particulieren, algemeen	195
II.4.4	Chronologische lijst met werken voor particulieren, nog (gedeeltelijk) bestaand	203
II.4.5	Lijst met werken per provincie gerangschikt, nog (gedeeltelijk) bestaand	204
II.4.6	Lijst onbekende huidige situaties	205
II.4.7	Lijst aanbevelingen (te behouden tuinen)	205
II.4.8	Lijst te redden (te restaureren) tuinen	206
II.5	JOHN BERGMANS (1892-1980)	207
II.5.1	Biografie	207
II.5.2	Stijlkenmerken en stijlinvloeden	208
II.5.3	Chronologische lijst met werken voor particulieren, algemeen	217
II.5.4	Chronologische lijst met werken voor particulieren, nog (gedeeltelijk) bestaand	220
II.5.5	Lijst met werken per provincie gerangschikt, nog (gedeeltelijk) bestaand	220
II.5.6	Lijst onbekende huidige situaties	221
II.5.7	Lijst aanbevelingen (te behouden tuinen)	221
II.5.8	Lijst te redden (te restaureren) tuinen	221
	Noten en literatuurverwijzigingen	223

Voorwoord

Toen de Nederlandse Tuinenstichting in 1983 aan mij een voorstel deed tot onderzoek naar nederlandse tuinarchitectuur tussen 1850 en 1940, wist ik nauwelijks wat me te wachten stond. Van de verschillende te onderzoeken tuinarchitecten moest van elk ontwerp voor een particuliere tuin worden nagegaan, of de bijbehorende aanleg nog bestond. Met name Leonard A. Springer heeft een ongelooflijk aantal particuliere opdrachten uitgevoerd.

Dit rapport zou er niet geweest zijn als er niet zoveel enthousiaste donateurs van de stichting waren die mij bij het speurwerk naar deze tuinen voor een groot deel hebben geholpen.

Ook de begeleiding van dit onderzoek door mevrouw Drs. C.S. Oldenburger-Ebbers, conservator van de Centrale Bibliotheek van de Landbouwhogeschool in Wageningen, mevrouw H.L.M. van Verschuer-d'Yvoy, voorzitter van de Nederlandse Tuinenstichting en Ir. T.S. Smith, lid van de raad van advies van de NTS, is onontbeerlijk geweest. Zodra ik dreigde te verdrinken in het materiaal, werd ik door hen weer op het droge getrokken.

Daarnaast was de onvermoeibare hulp van mevrouw L. Missel, bibliotheek-assistente/documentaliste op de afdeling Speciale Collecties in Wageningen, erg belangrijk: ze heeft menige boekaanvraag voor mij verzorgd en talrijke fotobestellingen in goede banen geleid.

Tenslotte heeft, naast de hiervoor reeds genoemde begeleidingscommissie, ook Drs. U.M. Mehrrens, werkzaam voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, belangrijke adviezen gegeven over vorm en inhoud van de uiteindelijke tekst.

Ik hoop dat de Nederlandse Tuinenstichting met dit rapport overheid en particulier initiatief kan overtuigen van de noodzaak tot een financiële bijdrage, ten einde te komen tot behoud van een aantal tuinen die specifieke stijkenmerken bezitten uit de periode 1850-1940.

Bonica Zijlstra

Probleemstelling en verantwoording

In het bestand van het nederlandse groen vormen particuliere tuinen en parken, zowel in de stad als op buitenplaatsen en landgoederen aangelegd, een zeer bedreigde groep. Dit geldt met name voor die plaatsen, die ontworpen en aangelegd zijn in de periode 1850-1940, ook als het een onderdeel vormt van een oudere aanleg. De wetenschappelijke bestudering van de Nederlandse tuincultuur is tot nu toe vrijwel aan deze tuinen voorbijgegaan.¹ De waarde van deze tuinen viel daarom nog nauwelijks te bepalen, met alle gevolgen van dien: ze verdwijnen, worden verwaarloosd of worden bedreigd door andere zaken, zoals verstedelijking.

De Nederlandse Tuinenstichting is in 1980 opgericht met het doel, tuinen met een karakteristieke vormgeving, ligging en beplanting in stand te houden. Daarbij werd in de eerste plaats gedacht aan de boven omschreven tuinen en parken, ontstaan tussen 1850 en 1940. Om enig inzicht te krijgen in deze materie heeft de Nederlandse Tuinenstichting mij in 1983 gevraagd onderzoek te doen naar tuinen en parken die tussen 1850 en 1940 voor particulieren door erkende tuinarchitecten in Nederland zijn aangelegd. De Nederlandse Tuinenstichting heeft zich daarbij in eerste instantie toegelegd op het werk voor particulieren door Henri Copijn (1842-1923), Leonard A. Springer (1855-1940), Hugo A.C. Poortman (1858-1953), Dirk F. Tersteeg (1876-1942) en John Bergmans (1892-1980).²

Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door subsidie van het Prins Bernhardfonds.

Zo werd ik twee en een half jaar (gedurende drie dagen per week) in de gelegenheid gesteld niet alleen een inventarisatie te maken van wat genoemde tuinarchitecten hadden ontworpen, maar ook te onderzoeken wat er nu nog van deze tuinen en parken rest.

Voor de inventarisatie heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de Springercollectie en de Bergmanscollectie in de Afdeling Speciale Collecties van de Centrale Bibliotheek der Landbouwhogeschool in Wageningen. De ontwerpen van D.F. Tersteeg bleken voor een groot deel in bezit te zijn van de heer J.J. Haspels, wiens vader D. Haspels van 1917 tot 1941 met Tersteeg samenwerkte. Deze ontwerpen vormen nu de Tersteegcollectie in de Afdeling Speciale Collecties. Ook het Nederlands Documentatie Centrum voor de Bouwkunst herbergt verschillende ontwerpen van Tersteeg. De ontwerpen van H. Copijn en H.A.C. Poortman waren moeilijker te vinden, maar door bestudering van catalogi van Fa. H. Copijn & Zoon en particuliere collecties heb ik getracht ook van hun werk voor particulieren een zo compleet mogelijk beeld te geven.

Om na te gaan wat er van de geïnventariseerde tuinontwerpen nu nog in Nederland in werkelijkheid (aan tuinen) bestond, heb ik de hulp ingeroepen van een groot aantal donateurs van de Nederlandse Tuinenstichting. Zij gingen op zoek naar het huisadres van die tuinen, die zich in of in de omgeving van hun woonplaats zouden moeten bevinden.

Zij probeerden de ligging van de tuinen te achterhalen aan de hand van bijvoorbeeld de naam van de opdrachtgever en het jaar van ontwerp en/of aanleg van de tuin. Ik probeerde deze donateurs zo veel mogelijk gegevens te bieden, wat het zoeken voor hen vergemakkelijkte. Hadden zij het huisadres gevonden, waar de tuin tussen 1850 en 1940 was aangelegd, dan gingen zij daar een kijkje nemen en gaven de huidige situatie globaal weer, soms door middel van foto's.

Uit het materiaal dat deze speurders mij toestuurd, werd een eerste voorzichtige schifting gemaakt: de tuinen waarvan bleek dat ze nog bestaan werden later zo veel mogelijk door mij bezocht. Tijdens deze bezoeken probeerde ik te bepalen in hoeverre er nog een relatie bestond met het oorspronkelijke ontwerp of andere gegevens uit de bestudeerde periode. Zo heb ik in de zomers van 1984 en 1985 een honderdtal tuinen gezien en gefotografeerd. Al het materiaal (adressen, huidige situaties, dia's) zal in het archief van de Nederlandse Tuinenstichting worden ondergebracht.

Door een dergelijke opgezette inventarisatie was het mogelijk niet alleen chronologische werkenlijsten per tuinarchitect op te stellen, maar ook aan te geven, welke tuinen hieruit nu nog geheel of gedeeltelijk bestaan. De lijsten met 'onbekende huidige situatie' geven tuinen weer waarvan het adres niet te vinden bleek of waarvan ik de bewoners niet kon bereiken voor een bezoek.

Daarna heb ik lijsten opgesteld met tuinen die behouden zouden moeten blijven. Dat wil niet zeggen, dat deze tuinen allemaal bedreigd worden (voor sommige zijn er al prima bestaande regelingen), maar wel dat ze in al of niet verwaarloosde toestand karakteristieke stijlkenmerken uit de periode 1850-1940 bevatten.

Tenslotte heb ik voor elke tuinarchitect in een lijst 'te redden (te restaureren) tuinen' aangegeven, aan welke tuinen de Nederlandse Tuinenstichting advies en/of hulp zou moeten geven. Daartoe heb ik op de lijst 'te behouden tuinen' de volgende selectiecriteria toegepast:

1. De aanleg moet kenmerkend zijn voor de tijd van ontstaan en voor het werk van de betreffende tuinarchitect. Een tuin of park dat gereorganiseerd is en waarbij de oudere aanleg nog te zien is, komt niet voor op de lijst. Evenmin zijn er tuinen of parken vermeld, waar een groot aantal tuinarchitecten gewerkt hebben, waardoor het uiteindelijke resultaat zoals we dat nu kennen niet duidelijk de hand van één tuinarchitect vertoont.
2. Er mag geen subsidieregeling of iets dergelijks van toepassing zijn. Met andere woorden: als de tuin zich nu redden kan, hoeft de Nederlandse Tuinenstichting daar nu niet voor te zorgen.
3. De staat waarin tuin of park verkeert, moet zodanig zijn, dat de oorspronkelijke aanleg nog goed herkenbaar is: de tuin kan wel heel erg verwaarloosd zijn.

4. Het huis waarbij tuin of park werd aangelegd moet nog bestaan. Tuinen die onderdeel waren van een groter park dat niet meer bestaat, komen ook niet op deze lijst voor. Andersom, als de tuin is gereduceerd maar het huis en het grootste deel van de tuin zijn er nog, dan is de tuin wel opgenomen.

Bovenstaande selectiecriteria staan natuurlijk open voor discussie. De Nederlandse Tuinenstichting moet immers bepalen, wat er met de gegevens, zoals ze uit dit onderzoek naar voren zijn gekomen, wordt gedaan.

Na en gedurende de inventarisatieperiode en het bepalen van de stijkenmerken van het werk van elk van de vijf tuinarchitecten, heb ik onderzoek gedaan naar de bronnen van hun vormgeving.

Daartoe was het onvermijdelijk ook de buitenlandse tuinarchitectuur voor en gedurende de periode 1850-1940 in mijn onderzoek te betrekken. Omdat hiervan in feite nog geen algemeen overzicht bestaat en de Europese tuinarchitectuur in Nederland in de periode 1850-1940 toch een grote invloed heeft gehad door middel van publicaties en internationale tuinbouwtentoonstellingen, heb ik geprobeerd hiervan de belangrijkste kenmerken weer te geven (zie hoofdstuk I.1).

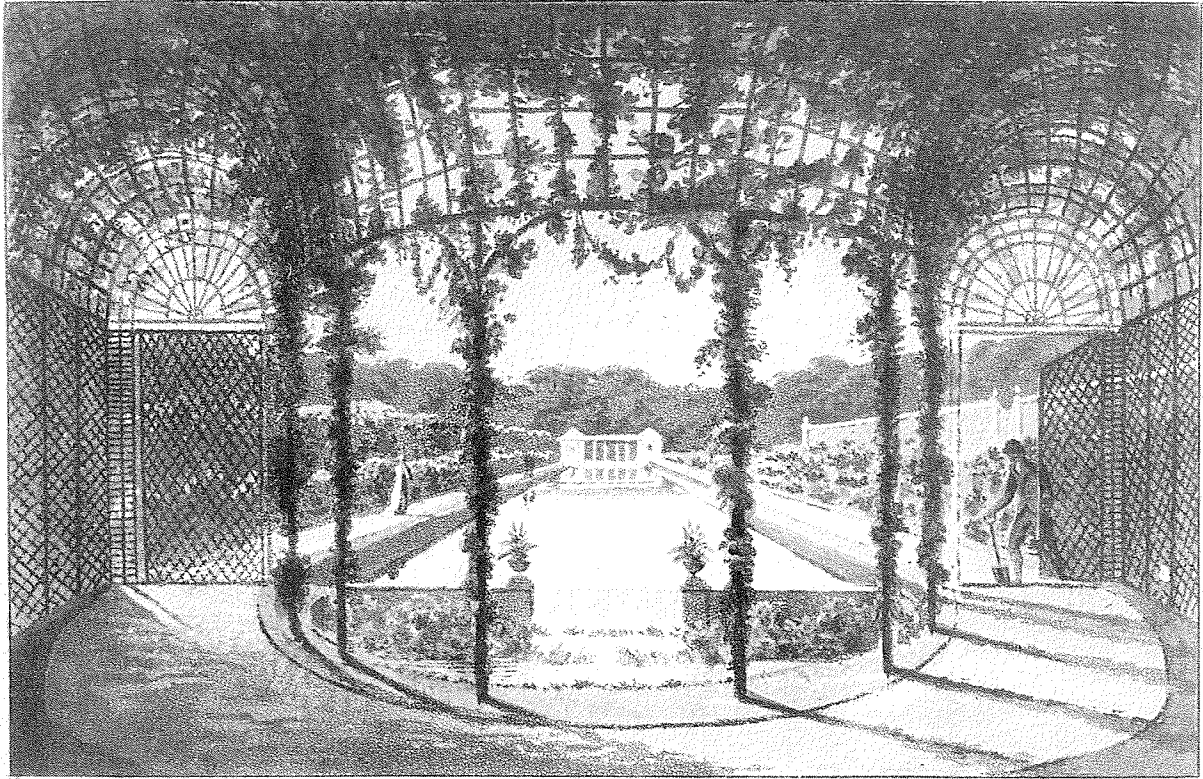
Hierdoor wordt het werk van de vijf tuinarchitecten nu in een duidelijker algemeen cultuur-historische context geplaatst. Hetzelfde geldt voor het gebruik van plantmateriaal. In dit deel van mijn onderzoek (zie hoofdstuk I.2) noem ik Nederlandse en buitenlandse literatuur waarin vaak ook plantenlijsten voorkomen, die gehanteerd kunnen worden bij een eventueel nieuwe aanplant in een oude tuin. Zo nu en dan heb ik wel de in de periode 1850-1940 meest geliefde planten genoemd, maar er zal uiteindelijk toch gekozen moeten worden uit de plantenlijsten die opgenomen zijn in de genoemde boeken en/of artikelen.

Ik ben mij ervan bewust, dat de opzet van hoofdstuk I niet meer kan zijn dan een algemeen overzicht, met alle beperkingen van dien: oppervlakkigheid, te weinig diepgang. Toch ben ik van mening dat een dergelijk in grote lijnen geschetst beeld noodzakelijk is voor een beter begrip van de vormgeving in de Nederlandse tuinarchitectuur tussen 1850 en 1940, ook en misschien vooral omdat dit overzicht nog niet bestond.

Ik ben er dan ook van overtuigd dat het meer dan voldoende aanknopingspunten biedt voor nader onderzoek.

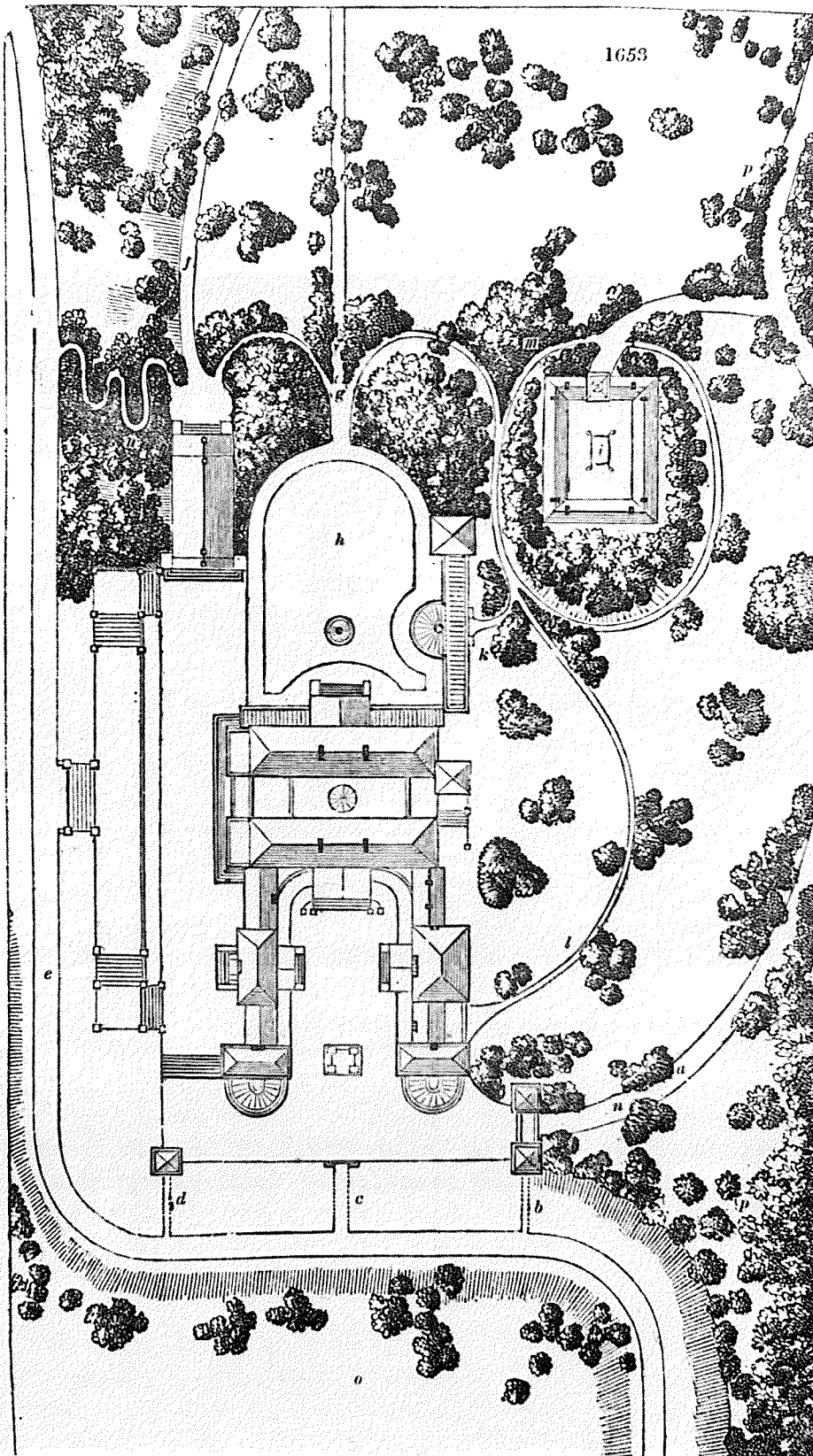
Gebruikte afkortingen:

- N.D.B. Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam
- R.D.M.Z. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
- S.C. Afdeling Speciale Collecties, Centrale Bibliotheek Landbouwhogeschool, Wageningen.

FLOWER GARDEN, VALLEY-FIELD.

1. H. Repton, bloementuin op Valley Field (Fife, Schotland)
Uit: *Observations on the theory and practice of landscape gardening*, 1803,
t.o. p. 102; S.C.

2. J.C. Loudon, 'An Italian villa on a considerable scale'
Uit: *An Encycloepadia of cottage, farm and villa architecture*, new ed.
1839, p. 948; S.C.

I.1 Tuinarchitectuur 1800-1940; oorsprong en verschijningsvormen in Nederland

I.1.1 Engeland 1800-1860

Humphrey Repton (1752-1818) had een belangrijke invloed op de 19^e-eeuwse tuinarchitectuur. Zijn publicaties hebben ideeën naar voren gebracht die heel lang merkbaar bleven. Belangrijk vernieuwend zijn zijn opvattingen over het overgangsgebied tussen huis en park (de *pleasure-ground*) en de regelmatige aanleg van de bloementuin.

Uvedale Price, theoreticus en schrijver van *Essay on the Picturesque* (1794), was van mening dat een huis niet eenzaam op een grote grasvlakte behoorde te staan, zoals de landschapsarchitect Lancelot ('Capability') Brown (1716-1783) dit placht te doen. Tot dit inzicht kwam Price voornamelijk door een vergelijking te trekken tussen de compositie in een schilderij en de opbouw (in drie dimensies) van een landschapspark: een dergelijk eenzaam geplaatst huis zou een slechte voorgrond zijn voor het landschappelijke park. Price was daarom niet tegen het werken met terrassen, balustraden, urnen en bloemen in de omgeving van het huis: het zou een betere overgang van huis naar park bewerkstelligen.¹

Humphrey Repton ging hier in zijn opvattingen op door (hoewel hij in andere zaken een tegenstander van Price was) maar hij beschouwt dit vanuit een ander oogpunt: Repton redeneert vanuit de tegenstelling kunst-natuur. Hij was van mening dat daarom de scherpe grens tussen het duidelijk door mensenhanden gemaakte (kunstmatige) huis en de natuur (het park) zachter gemaakt moest worden dan het geval is bij een huis dat duidelijk zichtbaar op een grasvlakte in het park staat.

'In the execution of my profession I have often experienced great difficulty and opposition in attempting to correct the false and mistaken taste for placing a large house in a naked grass-field, without any apparent line of separation betwixt the ground exposed to cattle and the ground annexed to the house, which I consider peculiarly under the management of art. This line of separation being admitted, advantage may be easily taken to ornament the lawn with flowers and shrubs, and to attach to the mansion that scene of embellished neatness, usually called a *pleasure-ground*'. (cursief B.Z.)²

Het onnatuurlijke (het huis) moet dus minder abrupt overgaan in het natuurlijke (het park). Die overgang vereist wel een duidelijk zichtbare mensenhand, wat bereikt kan worden door architectonische elementen als terrassen en balustraden een 'apparent line of separation' te laten vormen,

'... by raising the ground near the house about three feet, and by supporting it with a wall of the same material of the house. In addition to this, an iron rail on the top, only three feet high, becomes a sufficient fence, and forms a sort of terrace in front of the house making an avowed separation between grass, kept by the scythe and the park fed by deer... while at a little distance it forms a base line or deep plinth, which gives height and consequence to the house.

This will, I know, be objected to by those who fancy that everything without the walls of a house should be natural; but a house is an artificial object, and to a certain distance around the house, art may be avowed: the only difference of opinion will be, where shall this line of utility, separating art from nature, commence? Mr. Brown said, at the threshold of the door, yet he contradicted himself when he made, as he always did, another invisible line beyond it.

On the contrary, I advise that it be near the house, though not quite so near; and that the line should be artificially and visibly marked'.³

Ook de moestuin en de utilitaire gebouwen als stallen en dergelijke mogen daarom bij het huis gegroepeerd zijn.

De *pleasure-ground* kon verder

'The ancient garden, the American garden, the modern Terrace-walks and the flower-garden'

bevatten, ieder

'following different characters of taste'.⁴

Repton is een van de eerste tuinarchitecten die ook symmetrie weer een bescheiden plaats in het park laat innemen, en dan voornamelijk in de *pleasure-ground*, in afgescheiden tuingedeelten. Als reden hiervoor citeert hij Montesquieu (1689-1755) uit diens 'On Taste':

'Wherever symmetry is useful to the soul, and may assist her functions, it is agreeable to her; but wherever it is useless, it becomes distasteful, because it takes away variety, for our soul has no difficulty in seeing them; those, on the contrary, that we see at one glance, ought to have symmetry'.⁵

Repton vervolgt dan

'It is upon this principle that I have frequently advised the most perfect symmetry in those small flowergardens which are generally placed in the front of a greenhouse, or orangery, in some inner parts of the grounds... Symmetry is also allowable, and indeed necessary, at or near the front of a regular building, because were that displays correspondent parts, if the lines in contact do not also correspond, the house itself will appear twisted and awry. Yet this degree of symmetry ought to go no farther than a small distance from the house, and should be confined merely to such objects as are confessedly works of art for the uses of man; such as a road, a walk or an ornamental fence'.⁶

De bloementuin mag dus alleen symmetrisch worden aangelegd als ze niet direct zichtbaar is vanuit het park; als ze klein is en als ze bij een gebouwtje is gesitueerd. Een goed voorbeeld geeft Repton's aanleg van de bloementuin op Valley Field (Fife, Schotland), ca. 1801 (zie afb. 1).

John Claudius Loudon (1783-1843) was degene, die de tuinarchitectuur onder de aandacht van een grote groep tuinliefhebbers bracht. Deze groep was in omvang toegenomen door de opkomst van de bourgeoisie, de nieuwe middenstand, die wilden weten hoe ze de tuin bij hun villa's het beste konden verzorgen; daarbij ging het in de eerste plaats om de beplanting.

Loudon besteedt in zijn publicaties dan ook veel aandacht aan kweekmethoden en nieuwe plantensoorten. In dit opzicht is hij dan ook een duidelijk vertegenwoordiger van het kenmerkende 19^e-eeuwse engelse idee, dat een park of tuin in de eerste plaats een ruimte is waar planten gecultiveerd worden

en pas in de tweede plaats een esthetisch ideaal vertegenwoordigt.⁷

Loudon's eerste publicatie was *Observations on laying out the Public Squares of London* (Literary Journal, 1803), waarna er velen volgden. Vooral zijn 'Encyclopedieën' bereikten een groot publiek. Daarnaast was hij hoofdredacteur van *the Gardener's Magazine* (1^e jrg 1826): het eerste (geïllustreerde) tijdschrift dat goedkoop was en gericht was op een brede lezerskring. Het was niet het enige tijdschrift waar hij de hand in had: op een gegeven moment gaf hij tegelijkertijd vijf tijdschriften uit.⁸ Zijn invloed is dan ook erg groot geweest.

In het begin van zijn loopbaan had hij bezwaren tegen Repton's manier van werken en reageerde daar onder andere op in *A Treatise on Forming, Improving and managing Country Residences* (2 delen, 1806). In de *Appendix* van dit werk⁹ keert hij zich tegen de aanleg van Valley Field in Schotland: hij was van mening dat Repton het karakter van het schotse landschap (onder andere in het rechtlignige ontwerp voor de bloementuin) genegeerd had. In 1840 echter gaf Loudon een verzameling van de meeste van Repton's eerder gepubliceerde werken uit onder de titel *The landscape Gardening and landscape Architecture of the late Humphrey Repton ESq.* (London 1840).

Het doel van Loudon's publicaties was, de opvatting over tuinarchitectuur zoals deze uit Repton's geschriften en uitgevoerde werk sprak, in de praktijk te combineren met de resultaten van de inmiddels voortgeschreden tuinbouw- en plantkunde. Met andere woorden: de stijl die Repton gebruikte voor de aanleg van tuin en/of park kon gehandhaafd blijven, maar de beplanting moest volgens Loudon gevarieerder en vooral exotischer zijn. Hierop wijst Loudon ook in zijn *Arboretum et Fructicetum Brittanicum* (1838):

'In modern landscape-gardening, considered as a fine art, all the more important beauties and effects produced by the artist may be said to depend on the use which he makes of foreign trees and shrubs... A residence laid out in the modern style, with the surface of the ground disposed in imitation of the undulations of nature, and the trees scattered over it in groups and masses, never in straight lines, nor cut into artificial shapes, might be mistaken for nature, were not the trees planted chiefly of foreign kinds not to be met with in the natural or general scenery of the country'.¹⁰

Loudon geeft hiermee dus aan, dat alle kunst als kunst herkenbaar moest zijn: een landschapspark mocht niet in de omringende natuur over gaan. Dit kon bereikt worden door boomsoorten te gebruiken, die in het natuurlijke landschap niet zouden kunnen voorkomen.

Een andere methode die het kunstmatige karakter van een tuin of park duidelijk zou kunnen maken, is de aanleg van de *pleasure-ground* in een stijl die aansluit bij de vorm van het huis, zoals Repton daar ook al op wees, zij het in mindere mate dan Loudon. Loudon behandelt dit uitgebreid in *An encyclopaedia of cottage, farm and villa architecture* (London 1833).

In de afdeling *Principles for Designing Villa's* stelt hij in de inleiding vast:

'The Principal Defect of English Villas is in the want of a sufficient union between the house and the grounds; or in other words, of cooperation between the Architect and the landscape-gardener in fixing on situations, and in laying them out'.¹¹

Evenals Repton is Loudon van mening dat de *pleasure-ground* van het resterende park afgescheiden moet zijn door

'... a bold and avowed line of demarcation, of an architectural character, and in a style of design which shall harmonise with that of the house. Even a plain wall, broken in its lines by trees and shrubs, is superior to any fence not avowedly displayed as such, and not decidedly architectural'.¹²

Loudon gaat in zijn opvatting over de 'bouwkundige' aanleg van de *pleasure-ground* verder dan Repton, die immers de kunstmatige lijnen van het huis alleen terug wenste te zien in 'a road, a walk or an ornamental fence'.

Loudon schrijft hierover het volgende:

'In the case of all villa's of any magnitude, however, we consider the architectural accompaniments of terrace walls, gateways, alcoves, stone seats, steps, pedestals, urns, and other mural and sculptural ornaments, essentially requisite to prevent the incongruity so ably exposed by Mr. Hope, (i.e. Thomas Hope, An essay on The art. of gardening, 1819, gepubliceerd in *The Gardeners Magazine*, vol. 1x, 1834) of 'launching from the threshold of the symmetric mansion, in the most abrupt manner, into a scene wholly composed of the most unsymmetric and desultory forms of mere nature'.

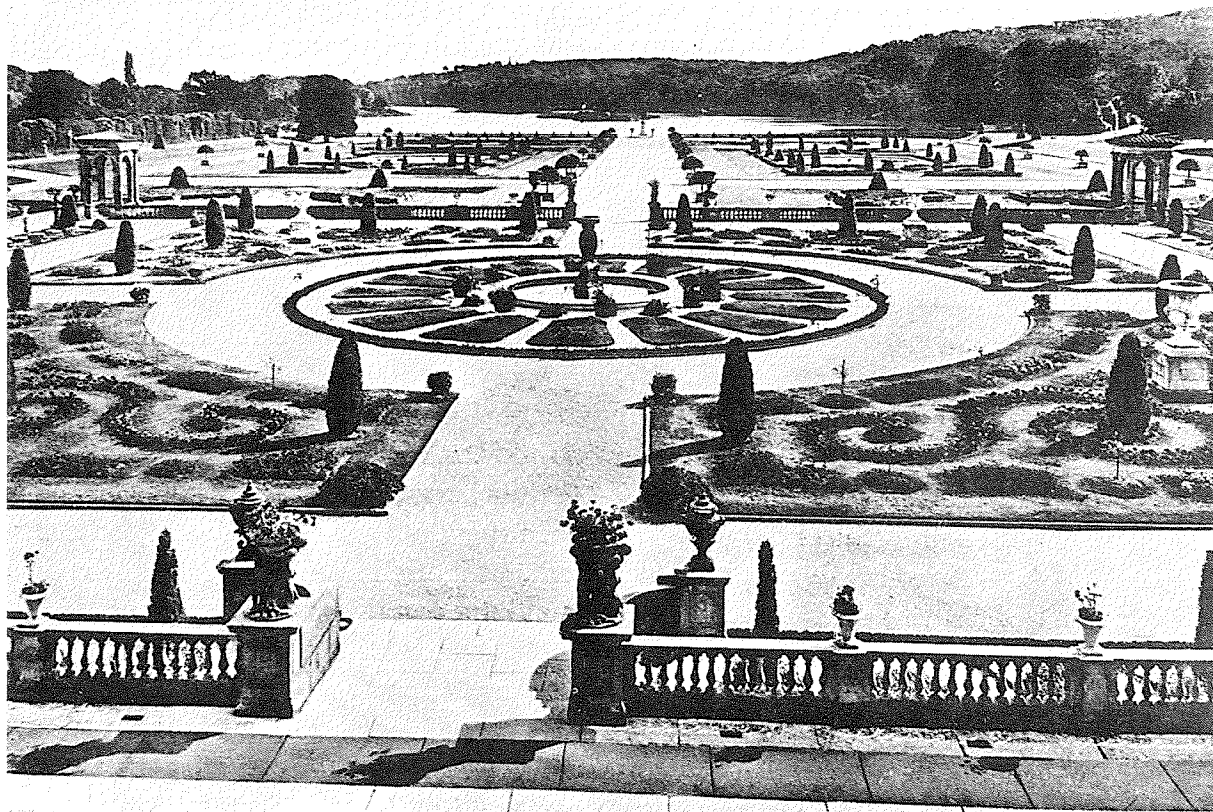
'These forms,' he adds, 'are totally out of character with those of the mansion, whatever may be its style of Architecture and furnishing'. With him, we desire to surround the house with a garden, into which 'The cluster of highly adorned and sheltered apartments that composes the mansion may, in the first instance, shoot out, as it were, into certain more or less extended ramifications of arcades, porticoes, terraces, parterres, treillages, avenues, and other such still splendid embellishments of art, calculated, by their architectural and measured forms, at once to offer a striking and varied contrast with, and a dignified and comfortable transition to, the undulating and rural features of the more extended, distant, and exposed boundaries...'

Rules for laying out Architectural Gardens, the same writer (Thomas Hope) observes, might be given without much difficulty. Each of the above-mentioned eras of building villas or mansions admits of architectural ornaments; 'the taste in their disposition, and the skill in their execution, being determined by the style of the individual building...'¹³

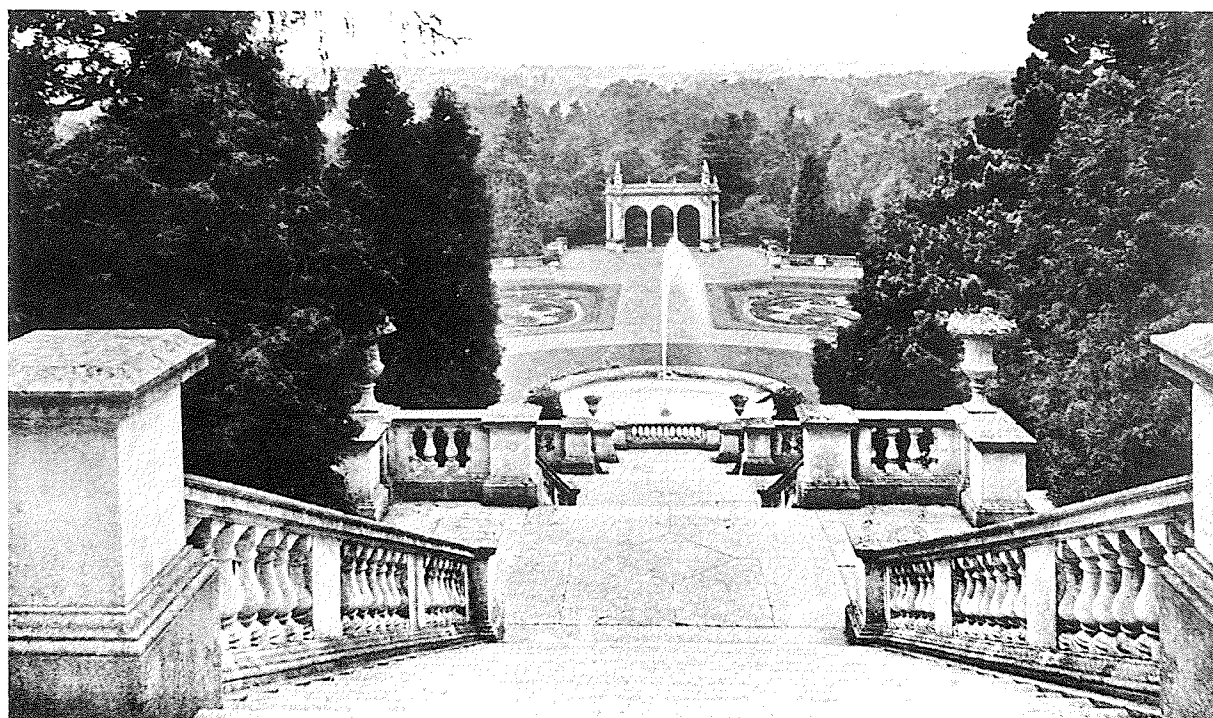
De bouwstijl van het huis behoort dus diens directe omgeving te bepalen. Er worden echter wel uitzonderingen gemaakt: het was niet de bedoeling dat de huizen die gebouwd waren in de regeringsperioden van Charles II, James II, William and Mary en Queen Anne regelmatige tuinen zouden krijgen in de stijl die in die regeringsperioden toegepast werd. Bij dergelijke huizen behoorden tuinen aangelegd te worden in

'the better style of Palladian gardening',¹⁴

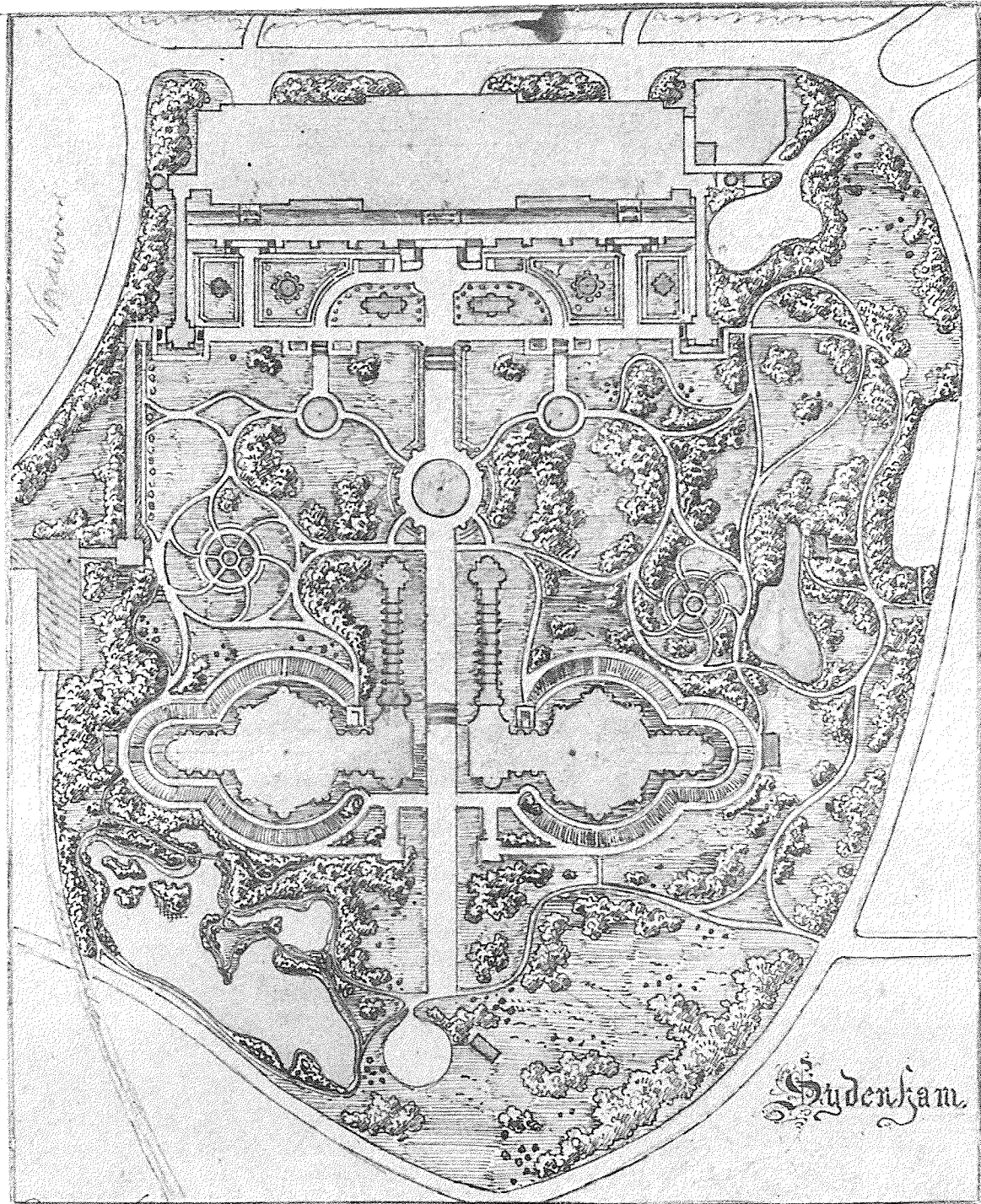
waarbij niet duidelijk wordt gemaakt wat hiermee precies bedoeld wordt. Waarschijnlijk had Loudon hierbij een klassiek geïnspireerde, italiaanse renaissance tuin voor ogen. Dat deze rechtlijnige tuinstijl geschikt werd geacht is niet zo verwonderlijk als men bedenkt dat de engelse adel in het begin van de 19^e eeuw nog steeds in cultureel opzicht onder meer werd geïnspireerd door de italiaanse renaissance.

3. Trentham Castle, aanleg door Sir Charles Barry
 Uit: M.L. Gothein, *Geschichte der Gartenkunst*, 1914, 2^e dr. 1926, dl 2, afb. 609; S.C.

4. Shrubland Park, aanleg door Sir Charles Barry
 Uit: M.L. Gothein, *Geschichte der Gartenkunst*, 1914, 2^e dr. 1926, dl 2, afb. 611; S.C.

Hydenkam
Hydenkam
 1849

5. Ontwerp voor de aanleg rond het Crystal Palace, 1849, door Joseph Paxton
 Getekend door Leonard A. Springer naar het origineel van Paxton; S.C.

Hierop wijst ook Loudon's citaat van Thomas Hope:

'By an Englishman the gardens of the villa Borghese and Doria Pamfili can never be forgotten'.¹⁵

De 'Italian Architectural Garden' krijgt in dit boek van Loudon dan ook de meeste aandacht als voorbeeld voor de aanleg direct rond het huis. Het volgende citaat maakt duidelijk wat hij hieronder verstaat:

'A plot of ground, of one acre only, attached to the mansion, laid out in the Italian manner, with its terrace, steps, balustrades, vases, fountain, and rectangular gravel walks, will add more to the cheerfulness of both the exterior and interior of that mansion ... than five times the quantity of land laid out according to our present english Style of gardening'.¹⁶

Afbeelding 2 geeft een voorbeeld van een dergelijke aanleg rond een 'Italian Villa on a considerable scale'.¹⁷

Achter het huis ligt de bloementuin. De bloembedden in dit deel hebben echter een vorm die niets met de italiaanse renaissance-tuin te maken hebben. Het ging dan ook meer om de kleurrijke bloemen die er een plaats kregen, dan om de vorm van de bedden.

Degene die vooral de neo-italiaanse tuin in Engeland tot bloei bracht was Sir Charles Barry, architect (1795-1860). Hij heeft in de periode 1840-1860 veel engelse landhuizen een neo-renaissance omgeving gegeven in de vorm van verdiepte parterres waarbij trappen, terrassen en balustrades voor het italiaanse effect zorgden. Ook in zijn werk werden de parterres bijna altijd gebruikt om er - in tegenstelling tot de 16^e eeuwse italiaanse renaissance-tuin - kleurrijke bloemen in te plaatsen. Zijn bekendste werken zijn wel Trentham Castle (Buckinghamshire) en Shrubland Park (Suffolk), zie afb. 3 en afb. 4.¹⁸

William Andrews Nesfield, kunstschilder en tuinarchitect (1773-1881) was in dezelfde periode (1840-1860) ook een bekend ontwerper van een regelmatige aanleg rond engelse landhuizen. Hij beperkte zich echter niet tot de neo-italiaanse tuin, maar hield zich ook bezig met de aanleg van tuinen die de stijlperiode reflecteerden waarin het bijbehorende huis was gebouwd of gebouwd werd.

In tegenstelling tot Barry, die inspiratie opdeed tijdens zijn reizen naar Italië en Frankrijk, baseerde Nesfield zijn ideeën op ontwerptekeningen uit bijvoorbeeld 17^e-eeuwse tuinboeken. Tijdens zijn leven werd Nesfields werk echter beschouwd als 'Italian'. Dit was te wijten aan de manier waarop de tuinarchitectuurgeschiedenis in de eerste helft van de 19e eeuw beschouwd werd: elke regelmatige tuinaanleg die tussen 1500 en 1700 buiten Italië verwezenlijkt was, werd gezien als een variant op de basisvorm die de italiaanse renaissance-tuin bood.¹⁹

Een andere engelsman die in de periode 1840-1860 koos voor een regelmatige aanleg, was Sir Joseph Paxton (1803-1865). In 1826 kreeg hij de leiding over de tuinen op Chatsworth, destijds het bezit van de president van de Royal Horticultural Society, de hertog van Devonshire. Paxton kreeg opdracht de aanleg op Chatsworth te reorganiseren; hij behield de hoofdlijnen van de oude regelmatige aanleg en ontwierp bovendien parterres in een regelmatige stijl, geïnspireerd op de italiaanse renaissance en de franse barok.²⁰

Paxton is echter in de eerste plaats bekend geworden door zijn ontwerp voor het 'Crystal Palace' (1849): een enorme kas, opgebouwd uit gietijzer en glas, ontworpen voor de wereldtentoonstelling van 1851 in Londen.

Na de tentoonstelling werd het bouwsel overgebracht naar Sydenham, en Paxton ontwierp er een regelmatige, bijna symmetrische aanleg voor, waarbij de rechte lijnen afgewisseld werden door kronkelende paden (zie afb. 5).²¹ In de parterres rond de kleine bassins direct voor het 'Crystal Palace' kregen de bloemen hun plaats. Deze regelmatige aanleg van Paxton doet door de sterke aswerking, de fonteinen en de basins aan de barokke tuinstijl denken.

In de eerste helft van de 19^e eeuw zien we in Engeland dat er vanaf Repton's werk een steeds groter deel van de landschappelijke aanleg gebruikt wordt voor een regelmatig aangelegd tuingedeelte.

Eerst blijft dit deel slechts een verborgen bloementuin, later wordt het een duidelijk zichtbare verlenging van de architectuur van het huis. De regelmatige aanleg direct rond het huis is geïnspireerd op oude tuinvormen uit de italiaanse renaissance en franse barok, maar is toch heel eigentijds in het gebruik van (in de 19^e eeuw geïmporteerde) kleurrijke bloemen in de parterres.

Er mag echter niet vergeten worden dat dergelijke op het verleden geïnspireerde tuinen onderdeel waren van een meestal adellijk bezit en in die zin niet algemeen geldend zijn. Mogelijk mag men hier denken aan een vasthouden aan tradities (het verleden gemanifesteerd in huis én tuin) als 'verdediging' van de adellijke cultuur tegenover de nieuw opgekomen middenstand. Deze laatstgenoemde groep beschouwt haar tuin veel meer als een plaats waar ze haar liefhebberij, het kweken van bloemen en planten, kon uitleven.

I.1.2 Duitsland 1800-1860

Niet alleen in Engeland, maar ook in Duitsland zijn er in de eerste helft van de 19^e eeuw landschapsparken aangelegd waarbij de directe omgeving van het huis een meer of minder regelmatig aanzien kreeg of behield.

Friedrich Ludwig von Sckell (1750-1823) is de eerste belangrijke tuinarchitect die in dit verband genoemd moet worden. Hij bezocht in de jaren 1773-1777 Engeland om daar de landschapsstijl te bestuderen; het jaar daarvoor had hij Parijs en Versailles bezocht.¹ Terug in Duitsland verwerkte hij in opdracht alleen de engelse landschapsstijl aan de rand van (voornamelijk 18^e-eeuwse) regelmatig aangelegde tuinen, meestal in dat gedeelte waar bosquettes bestonden. Hij verbond dus de nieuwe stijl met de oude aanleg, en droeg er zorg voor dat bijvoorbeeld het slot Nymphenburg bij München als gebouw direct door een regelmatige aanleg omgeven bleef. Von Sckell werkte aan dit park van 1801 tot 1823. Ook in Schwetzingen en andere tuinen, door hem gereorganiseerd, werd de regelmatige aanleg rond de bouwwerken voor een groot deel behouden, waardoor de oude aanleg een soort 'bufferzone' tussen gebouw en landschapspark werd.² Dat de 18^e-eeuwse tuinarchitectuur op deze manier behouden bleef is echter in de eerste plaats te danken aan de vorstelijke opdrachtgevers van Von Sckell.

In de 'Englische Garten' in München, waaraan Von Sckell vanaf 1804 werkte, paste hij alleen de engelse landschapsstijl toe. Hij kreeg hiervoor de gelegenheid omdat er zich noch een hoofdgebouw noch een oudere aanleg bevond; het park werd dan ook ontworpen met het doel dit open te stellen voor het publiek. Van Sckell verzorgde ook een boek waarin zijn opvattingen over de tuinarchitectuur naar voren komen: *Beitrage zur bildende Gartenkunst* (München 1818, 2^e dr 1825).

Het was het eerste duitstalige leerboek voor de aspirant tuinarchitect en had lange tijd grote invloed:

'Sckells hoofdverdienste is, dat hij aan den landschapsstijl op het continent een groote vlucht gaf; de tuinen door hem aangelegd golden voor modellen, die ijverig bestudeerd en nagebootst werden...'³

Hoe groot Von Sckells invloed wel was blijkt ook uit het boekje, dat nog in 1891 uitgegeven werd en samengesteld was door H. Godeman: *Anleitung zur Landschaftsgärtnerei... Auszuge aus L. v. Sckell's Beitrage zur Landschaftsgärtnerei* (gedrukt in Stuttgart).

Herrmann Fürst von Pückler-Muskau (1785-1871) was een tijdgenoot van Von Sckell en kende in ieder geval diens Englische Garten te München en zijn werk op Nymphenburg. Pückler reisde veel (onder andere naar Engeland); zijn reisbevindingen zijn neergelegd in een aantal boekdelen getiteld *Briefe eines Verstorbenes* (uitgegeven vanaf 1826), in 1832-1833 in vier delen in Haarlem gedrukt onder de titel *Brieven van een afgestorvenen, Tafereelen uit Engeland, Wales, Ierland en Frankrijk*. Hoewel hij hierin Von Sckell niet met name noemt, geeft hij wel een beschrijving van diens bovengenoemde werken.⁴

Pückler ontwierp zelf de aanleg rond zijn bezittingen te Muskau (1815-1845), later te Branitz. De opvattingen over tuinarchitectuur die hij hier probeerde te verwezenlijken beschreef hij in *Andeutungen über die Landschaftsgärtnerei* (1834).

Uit dit boek blijkt wel duidelijk dat hij een aantal ideeën van Repton onderschrijft; hij noemt Repton dan ook 'ausgezeichneten Gartenkünstler', '(Englands) besten Gartenkünstler'.⁵ In dit verband zijn vooral zijn opmerkingen over de *pleasure-ground* kenmerkend:

'Um sein Haus aber begnüge man sich mit einem reizenden Garten von geringen umfange, wo möglich im *contrast* mit der gegend, in dessen engem raume dann nicht mehr landschaftlige mannigfaltigkeit, sondern nu Beguemlichkeit, Anmuth, Sicherheit und eleganz bezweckt wird...

... wenn der Park eine zusammengezogene idealisierte Natuur ist, so ist der Garten eine ausgedehnter Wohnung. Hier mag also der persönliche Geschmack aller Art sich wohl ein wenig gehen lassen, ja sogar Spielesreien und überhaupt das freieste Hingeben an die Phantasie erlaubt seyn.⁶ Dass der Bezirk jeder besondern Garten-Abtheilung, worunter ich den *pleasureground* hier immer mit verstehe, eine Vernachung haben müsse, die ihm von Park trennt, ist... unerlässlich.

Terrasse, oder ein fortlaufendes Aha... und regelmässige linien, die nicht verborgen sind, sondern recht sichtlich die unterscheidung andeuten, dafür wohl am meisten zu empfehlen seyn, denn ein Garten ist Gegenstand der Kunst allein, und muss auch als solcher in die Erscheinung treten...'⁷

Die Gärten oder der Pleasureground bei einem Hause können, wie die verschiedenen Zimmer in seinem Inneren, die der Rang, Komfort und Vergnügen des Besitzers erheischen und bedingen, behandelt werden...⁸

Gärten verscheidene Charaktere und Dimensionen können gegeben werden, ohne deshalb dem Tadel unterworfen zu sein'.⁹

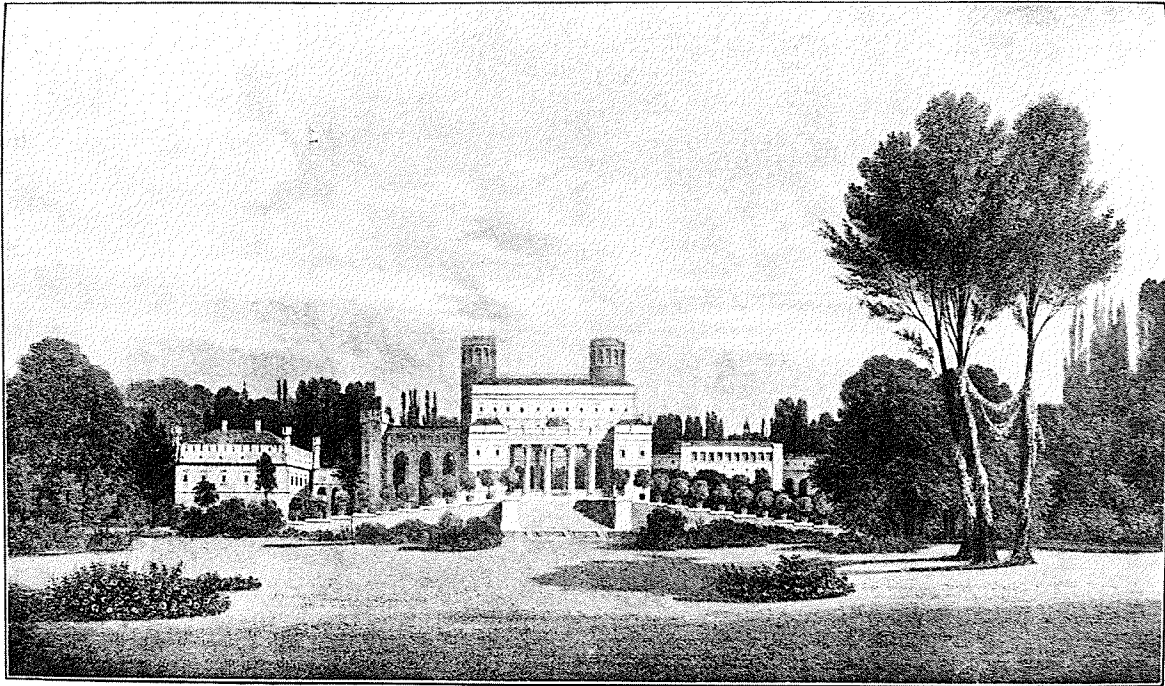
Als ideaal voorbeeld voor de directe omgeving van het huis noemt hij de tuin zoals die voorkwam in de italiaanse renaissance, en waarvan naar zijn mening de franse regelmatige tuinstijl een aftreksel was.¹⁰ Hij roept dan een beeld op van een klassicistisch bouwwerk, gelegen in de zwitserse bergen, dat direct omgeven is door hoge terrassen en rijke parterres met veelkleurige bloemen.¹¹

'Würde ein solches Bild nicht zu den reizendsten gehören, und gerade dem *Contraste* seine Hauptschönheit verdanken?'¹²

Op de afbeeldingen die hij van zijn eigen park te Muskau geeft is de *pleasureground* echter niet in italiaanse stijl aangelegd. Hij heeft zich in de directe omgeving van het kasteel Muskau beperkt tot een terras met trap, waarvoor een strook regelmatig gevormde bloembedden een plaats heeft gekregen (zie afb. 6). Verder vinden we er een regelmatig gevormde bloementuin in de stijl van Repton's rosarium op Ashridge (zie afb. 7, vergelijk met afb. 56 in I.2.5), en bloembedden opgevuld met bloemen in kontrastrijke kleuren, zodat deze een bepaalde voorstelling opleveren (zie afb. 8).

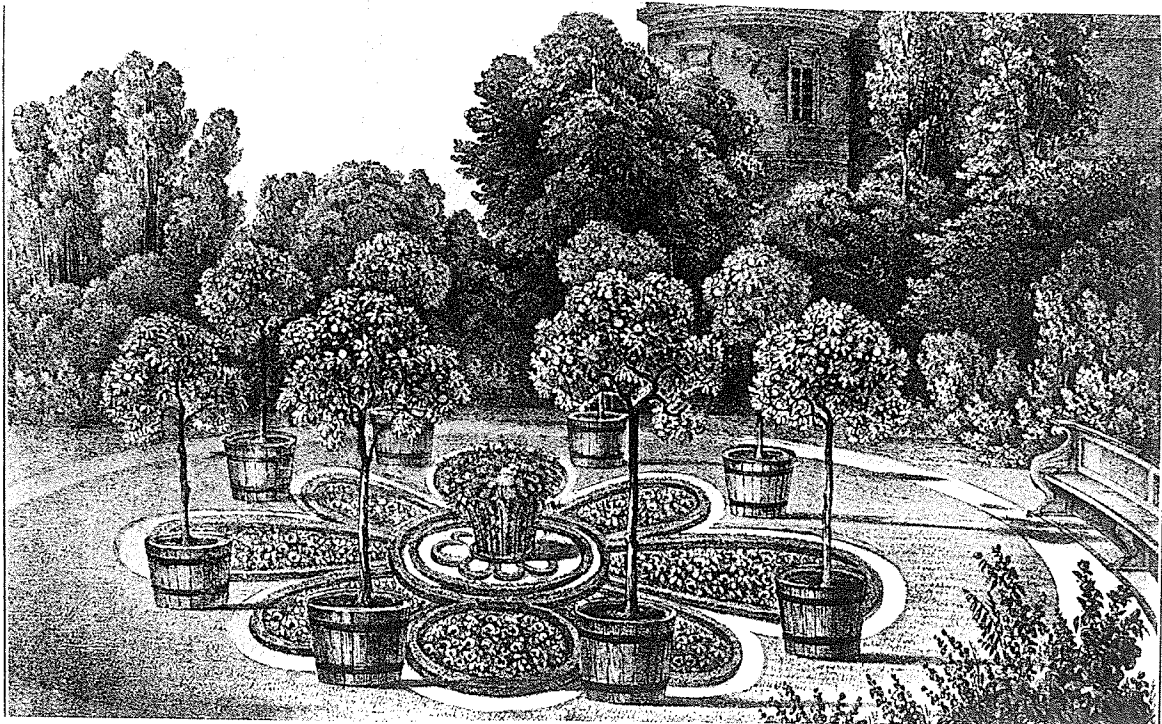
Degene die op Muskau de rechterhand werd van Pückler, was Carl Eduard Adolf Petzold (1815-1891). Omdat de kosten te hoog waren geworden, moest Pückler zijn bezittingen op Muskau verkopen; in 1845 komt het in handen van prins Frederik der Nederlanden.

Petzold blijft echter in dienst op Muskau als intendant. Later, vanaf 1854, krijgt Petzold van prins Frederik de opdracht, diens landgoederen in Wassenaar (Huis De Pauw, Backershagen, Raaphorst en Eikenhorst) te reorganiseren.

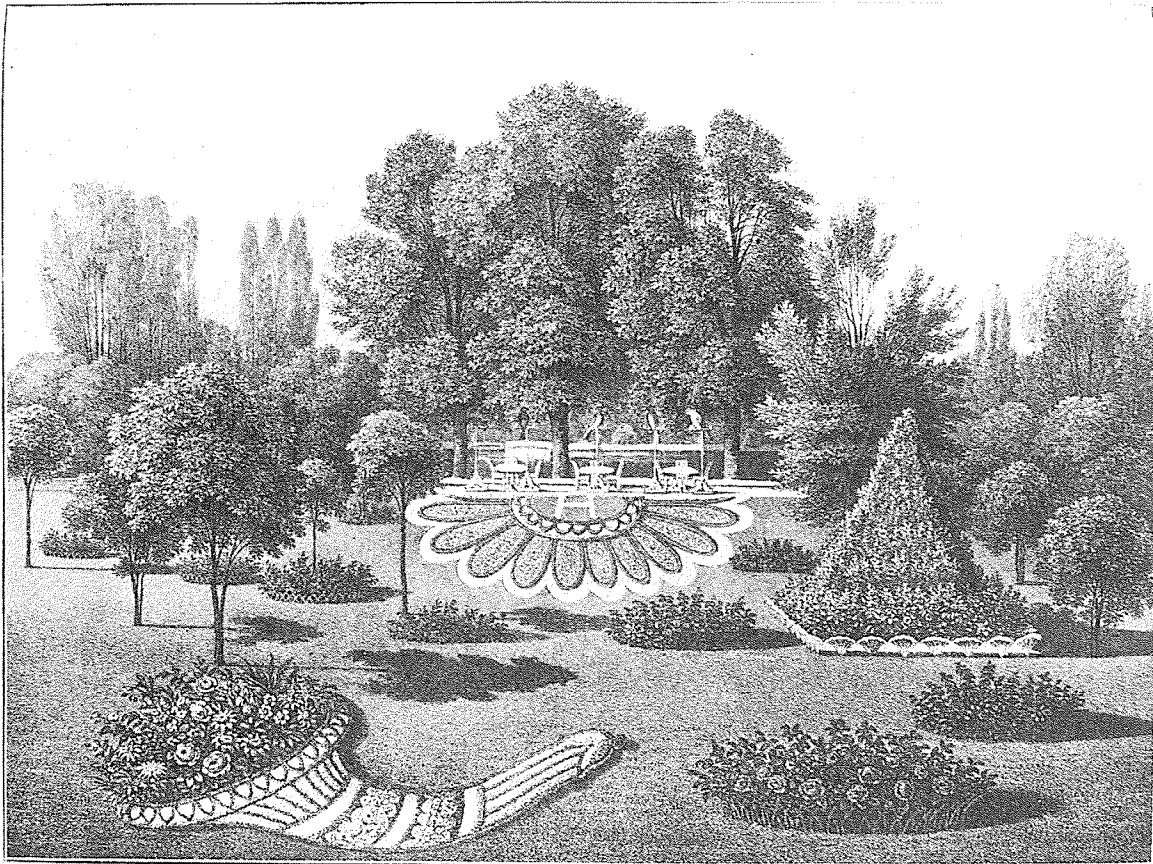
6. Gezicht op het kasteel Muskau

Onderaan de trap naar het terras liggen regelmatig gevormde bloembedden.
Uit: H. Fürst von Pückler-Muskau, *Andeutungen über die Landschaftsgärtnerei*,
1834, pl. 15; S.C.

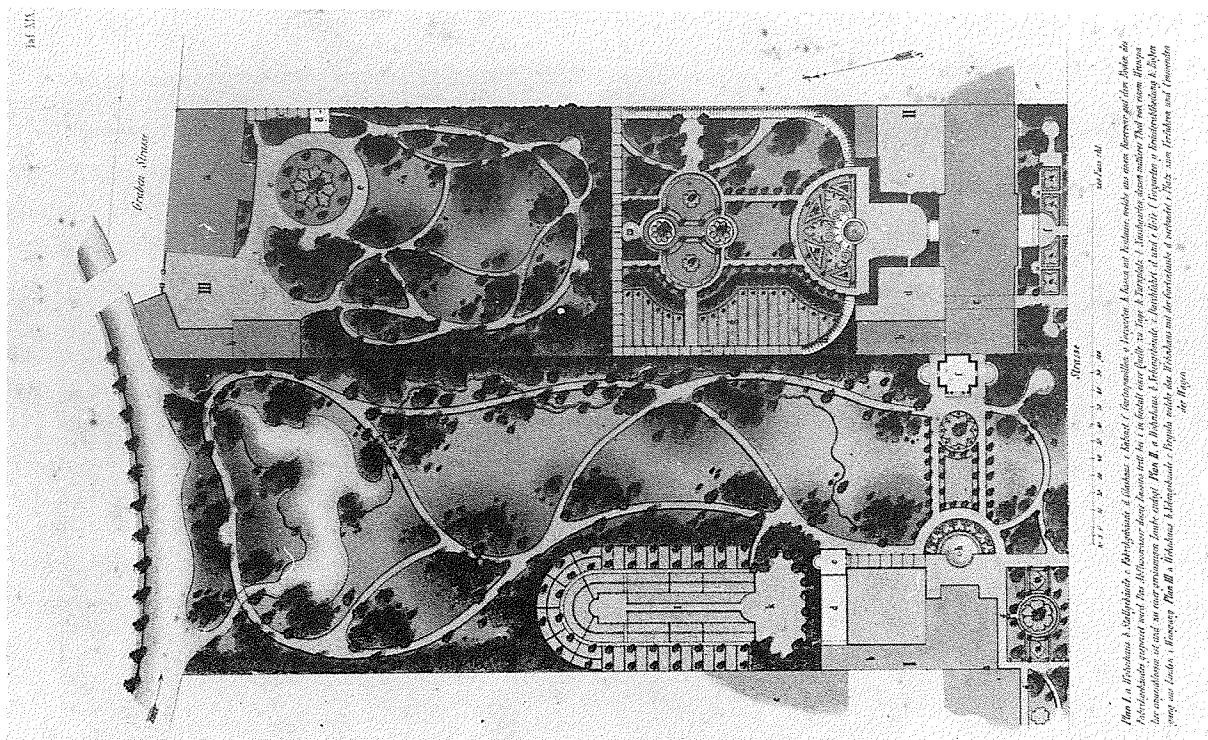
7. Bloementuin in het park van Muskau

Uit: H. Fürst von Pückler-Muskau, *Andeutungen...*, 1834, pl. 13; S.C.

8. Bloembed in de vorm van een korf

Uit: H. Fürst von Pückler-Muskau, *Andeutungen...*, 1834, pl. 12; S.C.

9. Gustav Meyer

Ontwerpen voor een villatuin (I) en twee stadstuinen (II en III). Uit: Gustav Meyer, *Lehrbuch der schönen Gartenkunst*, 1860, afb. XIX; S.C.

Verder werkte Petzold o.a. voor graaf Bentinck op Weldam en Middachten, voor baron van Heeckeren van Wassenaer op Twickel en voor Willem Borski III maakte hij een ontwerp voor Elswout (zie verder I.1.4).

Tijdens de vele reizen die Pückler maakte, heeft hij niet alleen invloed ondergaan van de tuinarchitectuur die hij zag, maar waarschijnlijk ook veel adviezen gegeven. Zo werd bijvoorbeeld zijn raad voor het Bois de Boulogne in Parijs door keizer Napoleon III ter harte genomen.¹³

Pückler heeft ook de parken van het koninklijk bezit van Pruisen, rond Potsdam, bezocht. Dat blijkt onder andere uit het feit dat *Andeutungen über die Landschaftsgärtnerei* opgedragen is aan prins Carl von Preussen.

Deze prins kreeg Glienicke ten geschenke van zijn vader; zijn broer, de kroonprins Friedrich Wilhelm bezat sinds 1825 Charlottenhof.¹⁴ Op beide goederen werkte Peter Joseph Lenné (1785-1871): deze was sinds 1816 'Gartengeselle' op het koninklijk slot Sanssouci (evenals bovengenoemde bezittingen gesitueerd bij Potsdam); in 1831 werd hij daar 'Generalgartendirektor'.¹⁵ Dat Pückler Lenné's werk waardeerde, blijkt niet alleen uit de opdracht aan prins Carl in zijn boek, maar ook uit zijn mening dat

'die Königlichen Anlagen unter der Leitung des hochverdienten Direktor Lené (sic), welche grossartig ganz Potsdam mit einem weiten park umschliessen sollen, gewiss einst ein... Muster aufstellen werden'.¹⁶

In Lenné's vroeg werk (ca. 1815-ca. 1830) paste hij voornamelijk de landschapsstijl toe.¹⁷ Hij reorganiseerde Sanssouci in deze periode op dezelfde wijze als Von Sckell Nymphenburg 'verlandschappelijkte': alleen de bosquettes van de oudere aanleg werden veranderd in landschapsstijl. Ook hier was dit in de eerste plaats te danken aan de opdrachtgever: Lenné zelf heeft een ontwerp gemaakt (1816) waarbij het gehele park in landschapsstijl zou worden gereorganiseerd.¹⁸

Vanaf 1825 werkte hij in opdracht van kroonprins Friedrich Wilhelm mee aan de reorganisatie van Charlottenhof. Het huis werd verbouwd naar ontwerp van de architect Carl Friedrich Schinkel (1781-1841). Deze was toen bekend geworden door zijn werk in Berlijn: *Unter den Linden* (1816), het oude museum (1822) en de schouwburg (1818),¹⁹ alle uitgevoerd in een classisistische stijl die toendertijd beschouwd werd als 'klassiek italiaans', 'altrömisch' of 'italienisch'.²⁰

Ook Charlottenhof werd in deze stijl door Schinkel verbouwd.

Hij beperkte zich niet tot het huis alleen; ook de tuinen, met kleurrijke bloemparterres en omgeven door zuilengangen, werden door hem in bijpassende stijl ontworpen. Uiteindelijk is er een minder kostbaar plan uitgevoerd, met een terras afgesloten door een loofgang, en bloemparterres.²¹

(Interessant in dit verband is, dat Schinkel ook door Pückler in de arm werd genomen voor een ontwerp van een kapel en een 'burcht' te Muskau (plaat XXVIII en plaat XXIX in *Andeutungen*); op het moment dat *Andeutungen über die Landschaftsgärtnerei* werd geschreven waren Schinkels ontwerpen nog niet uitgevoerd. De plaats, waar de kapel zou moeten worden gebouwd, en het feit dat deze omgeven zou worden door een terras, werd echter door Pückler zelf bepaald.²²) In de periode 1830-1840 paste Lenné ook de landschapsstijl toe, waarbij in de parken nu ook bloementuinen, pergola's en sierlijk gevormde waterpartijen verschenen. Na 1840 is er in zijn werk een steeds duidelijker tendens naar de regelmatige tuinstijl merkbaar.²³

Na de troonbestijging van Friedrich Wilhelm, (1840), nu dus koning Friedrich Wilhelm IV, werd Sanssouci door Lenné veranderd in een landschapspark met regelmatige, op de italiaanse renaissance en romeinse oudheid geïnspireerde deeltuinen. Dat deze stijl gekozen werd was in belangrijke mate te danken aan de opdrachtgever en aan de invloed van Schinkel en diens werk op Charlottenhof.

Waar Lenné buiten Potsdam werkte, kregen de parken toch grotendeels een landschappelijk aanzien, hoewel de bloemen verwerkt werden in regelmatig aangelegde bloementuinen.

Lenné's invloed op de europese tuinarchitectuur is groot geweest, vooral omdat zijn ideeën verwerkt zijn in het veelgebruikte *Lehrbuch der schönen Gartenkunst* (Berlin 1860), geschreven door zijn leerling Gustav Meyer.

'Uit het werk van Meyer is met dat van Jos Lenné samen het Lenné-Meyer systeem ontstaan, hetwelk aan de Duitse tuinbouwscholen onderwezen werd'.²⁴

Hierin vinden we de pergola terug en bijvoorbeeld het geometrische motief waarbij twee cirkels verbonden worden door rechte lijnen, geïnspireerd op de hippodroom-vorm uit de oudheid (zie afb. 9).

Het boek is dan ook vooral belangrijk geweest voor de verspreiding van het gebruik van regelmatige vormen binnen de landschapsstijl, zoals dat na 1860 steeds vaker voorkwam in de omgeving van het huis.

Het is echter niet zo, dat elke regelmatig gevormde deeltuin geïnspireerd diende te zijn op de tuin uit italiaanse renaissance of de oude romeinse tuin:

'Wie weit diese Regelmässigkeit in die Umgebung zu reichen habe, hängt von Charakter des Gebäudes und der Lage ab. Bei einem bescheidenen ländlichen Wohnhause ist selten mehr nöthig, als dass die Wege an das Haus sich regelmässig anschliessen, und einige Blumengruppen im Rasen vor dem Hause eine regelmässige Lage zum Gebäude erhalten; bei grösseren palastartigen Gebäuden wird,... diese Regelmässigkeit sich weiter aussprechen in der Anlage regelmässiger Plätze und auch wohl regelmässiger Pflanzungen um das Gebäude...

Die gothische Architektur bedingt wegen ihrer pittoresken Wirkung eine sehr beschränkte Ausdehnung in der regelmässigen Anordnung der Umgebung... In wilden Gebirgslandschaften... sowie bei griechischer und römischer Architektur kann... eine verhältnismässig weitreichende regelmässige Anordnung wünschener sein...'²⁵

I.1.3 Frankrijk 1800-1880

In de franse tuinarchitectuur tot ca. 1835 was er minder behoefte aan het aanleggen van nieuwe regelmatige delen in een landschappelijk park dan het geval was in Engeland of Duitsland in dezelfde periode. Mogelijk is dit een gevolg geweest van de franse revolutie: het grootste deel van de oude 18e-eeuwse regelmatige tuinen bij adellijke woningen was verdwenen en men voelde er blijkbaar niet veel voor in de nieuwe aanleg regelmatige vormen terug te brengen, zelfs niet voor de bloementuin.

Het boek van G. Thouin, *Plans raisonnés... de jardins* (z.pl., 1820, 2e dr. 1823) toont dan ook geheel landschappelijk aangelegde parken zonder regelmatige delen: er zijn zelfs geen bloembedden. Veel voorbeelden bezitten lange paden met flauwe bochten; de 'jardin anglais chinois' daarentegen, waarvan het boek ook ontwerpen laat zien, bestaat uit een groot aantal kronkelwegen. We vinden er één plattegrond in van 'un jardin symétrique de ville' (3e dr. 1828, pl. 15), maar ook in deze tuin zijn geen bloembedden opgenomen.

Deze voorkeur voor compleet landschappelijk aangelegde parken en tuinen is tevens te vinden in het werk van N. Vergnaud, *L'Art de créer les jardins* (1835, 2e dr. 1839), waarin de schrijver aan de hand van een aantal gezichten op en plattegronden van voornamelijk engelse parken zijn visie op de tuinarchitectuur naar voren brengt. Over Chatsworth bijvoorbeeld schrijft hij:

'Toute la partie des jardin qui avoisine le château, encore asservie aux compartiments que lui tracèrent la règle et le compas du géomètre, offre dans ses murailles de verdure, dans ses bassins de marbre, dans ses cascades en rocailles, dans ses jets d'eau plombés, une maigre copie du grand décor de Versailles et de Saint-Cloud... Si l'on faisait ensuite disparaître l'artifice et la symétrie du jardin, pour y développer les mouvements naturels du terrain, l'ensemble serait à peu de frais remis en harmonie avec le caractère du site, et le domaine deviendrait un des jardins le plus remarquables de l'Angleterre'.¹

De enige uitzondering die het boek van Vergnaud toont is de aanleg bij Beaugard te Villeneuve (zie afb. 10). Hier zien we een plattegrond van de nieuwe landschappelijke aanleg, waarbinnen bij de broeikas in een hoek van het terrein een kleine rechtlijnige bloementuin is ontworpen, die bestaat uit aansluitende vierkanten. Het geheel is echter afgescheiden van het landschapspark door een heesterwand.

Inmiddels waren er al voor Vergnaud boeken verschenen van Bailly en Boitard waarin andere opvattingen naar voren komen, niet alleen met betrekking tot een rechtlijnige tuinaanleg, maar ook met betrekking tot het verwerken van bloemen in tuin of park.

P. Boitard schrijft in de derde druk van zijn *Traité de la composition et de l'ornement des jardins* (1823):

'Mais lorsque vous aurez à former des jardins pour l'embellissement d'un palais ou d'un château,... oubliez les beautés pittoresque mais simples de la nature, pour vous élever à des conceptions peut-être moins gracieuses, mais pleines de grandeur et de noblesse.

C'est alors que toutes les ressources du génie doivent se développer pour

élever ses terrasses majestueuses où fleuriront loin de leur climat les oranges, les myrtes et les grenadiers; des parterres régulier brilleront de tout l'éclat dont la nature a paré les fleurs des quatre parties du monde; ils embelliront le devant des serrés chaudes... C'est dans ces lieux que tous les prestiges d'un art magique doivent se déployer'.²

Hieruit blijkt dat de regelmatige stijl alleen in de directe omgeving van paleis, kasteel, broeikas of orangerie gebruikt mag worden; de rest van het park wordt dan landschappelijk aangelegd, waarbij er een strenge scheiding tussen beide delen moet bestaan:

'On ménagera donc à côte du jardin symétrique, qui toujours doit faire face au palais, un emplacement pour le jardin paysager, mais avec l'extrême précaution de ne jamais le confondre avec le premier, et de marquer leurs limites d'une manière invariable avec des palissades vertes ou des massifs d'arbres...'.³

In de plattegronden die we in Boitard's *Traité* vinden zien we echter bovenstaande opvatting niet uitgewerkt. Misschien komt dat omdat hij geen ontwerpen geeft voor de omgeving van grote gebouwen als paleizen of kastelen. De omgeving van de (kleinere) huizen bezit wel vaak bloembedden in de vorm van een - in zijn opvattingen - 'regelmatige' stijl. Dit blijkt bijvoorbeeld ook uit zijn beschrijving van de eerste afbeelding in het boek (zie afb. 11):

'A côté de la maison est un parterre regulier...'

Op de bijbehorende tekening blijken deze bloembedden opgebouwd te zijn uit vierkanten, waarbij de omtrek van het geheel echter een onregelmatige vorm heeft. Niet alleen voor de directe omgeving van imponerende gebouwen als paleizen en kastelen acht Boitard de regelmatige stijl geschikt, ook voor kleine (stads-) tuinen beveelt hij deze aan. Een voorbeeld hiervan is plaat 14 uit *Traité* (zie afb. 12), een ontwerp voor een 'Jardin symétrique de ville'. De bijbehorende beschrijving luidt:

'Un gazon mêlé de fleurs se dessine devant la maison; il est coupé par un fontaine avec jet d'eau. Une large allée sablée le sépare de deux lignes de berceaux, dont les contours répondent à ceux du parterre, et qui, par leur encadrement, facilitent la communication avec une grande pièce de verdure, dessiné par un bocage...'.⁴

Boitard gebruikt in de derde druk van zijn *Traité* (1825) voor zijn omschrijving van de wijze waarop bloemen verwerkt kunnen worden grotendeels het werk van C.F. Bailly, *Manuel complet théorique et de l'ornement des jardins* (Parijs, 1824). Bailly was een leerling van Thouin⁵, maar zijn beschrijving van bloemperken is beslist niet van Thouin afkomstig, die hier immers geen aandacht aan besteedt.

Boitard schrijft over bloemperken het volgende:

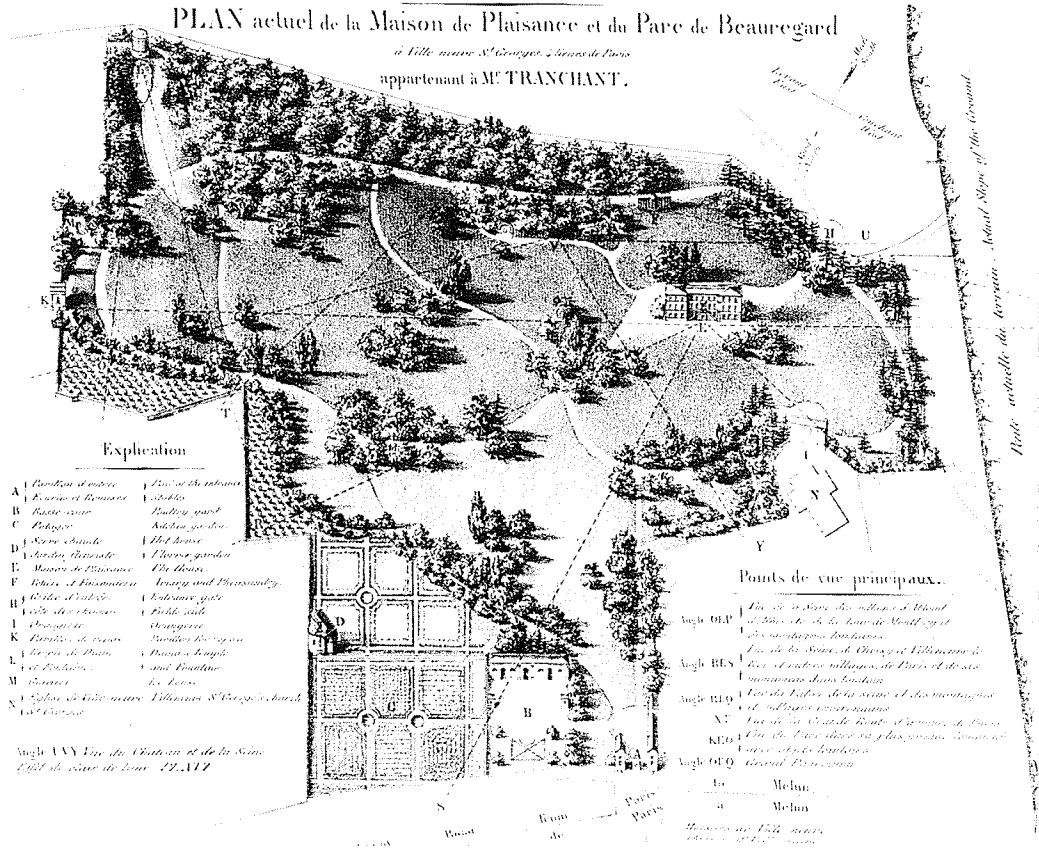
'La culture des plantes a fleurs brillantes appartient moins au jardin paysager qu'au jardin symétrique; aussi ne les voit - on guère figurer que dans les parterres. Elles nous fourniront la *plate-bande*, la *planche*, la *corbeille*, le *massif*, la *contre-bordure*, et la *bordure*.

Le *Parterre* appartient aujourd'hui au jardin fleuriste, qu'il compose en tout ou en partie; cependant on l'emploie encore à la décoration des grands jardins symétrique ou réguliers, qui accompagnent les châteaux et les palais.

the seat of *TRANCHANT.*

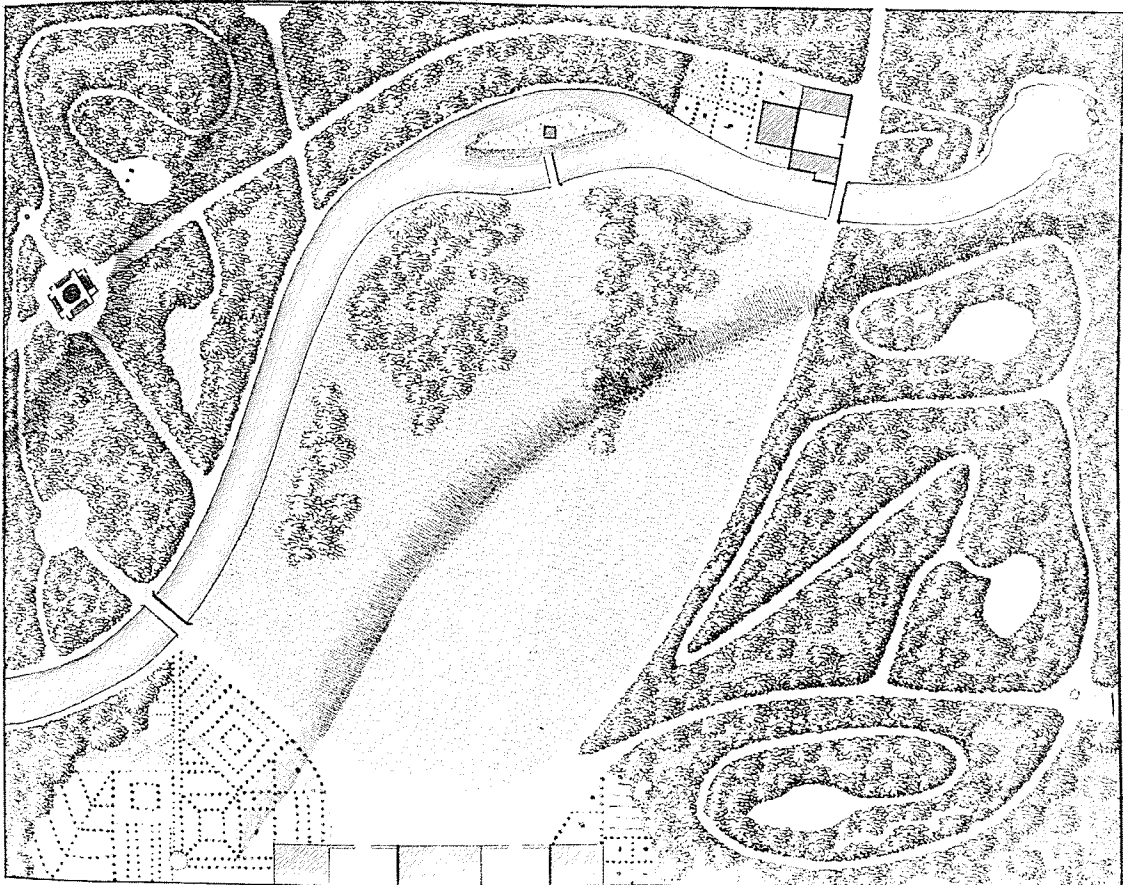
PLAN actuel de la Maison de Plaisance et du Parc de Beauregard

à Villeneuve S. Georges, à quatre lieues de Paris
appartenant à Mr TRANCHANT.

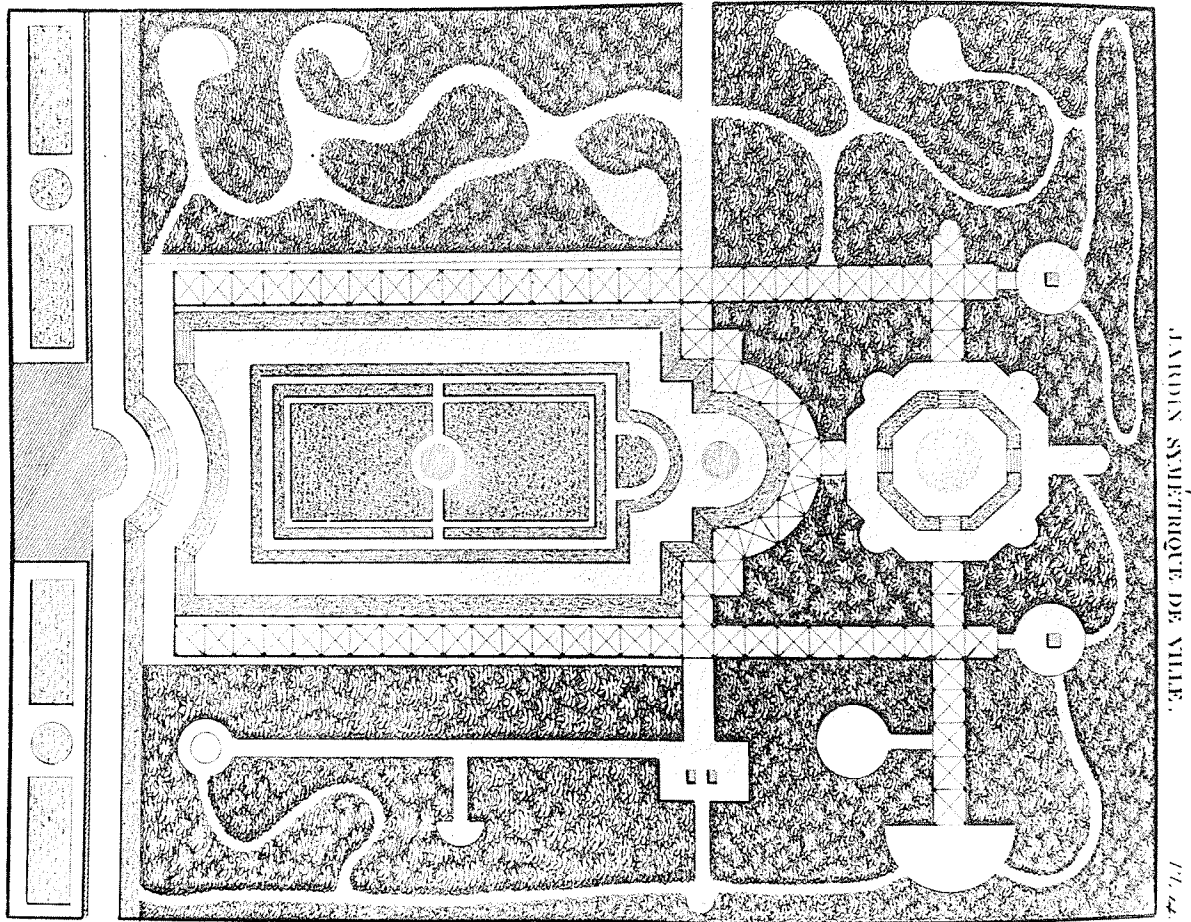

10. De aanleg bij Beauregard te Villeneuve
 Uit: N. Vergnaud, *L'Art de créer les jardins*, 1835, pl. XVa; S.C.

JARDIN PAYSAGER.

11. 'Jardin paysager'
 met aan weerszijden van het huis een 'regelmatige' aanleg. Uit: P. Boitard,
Traité de la composition..., 1825, pl. 1; S.C.

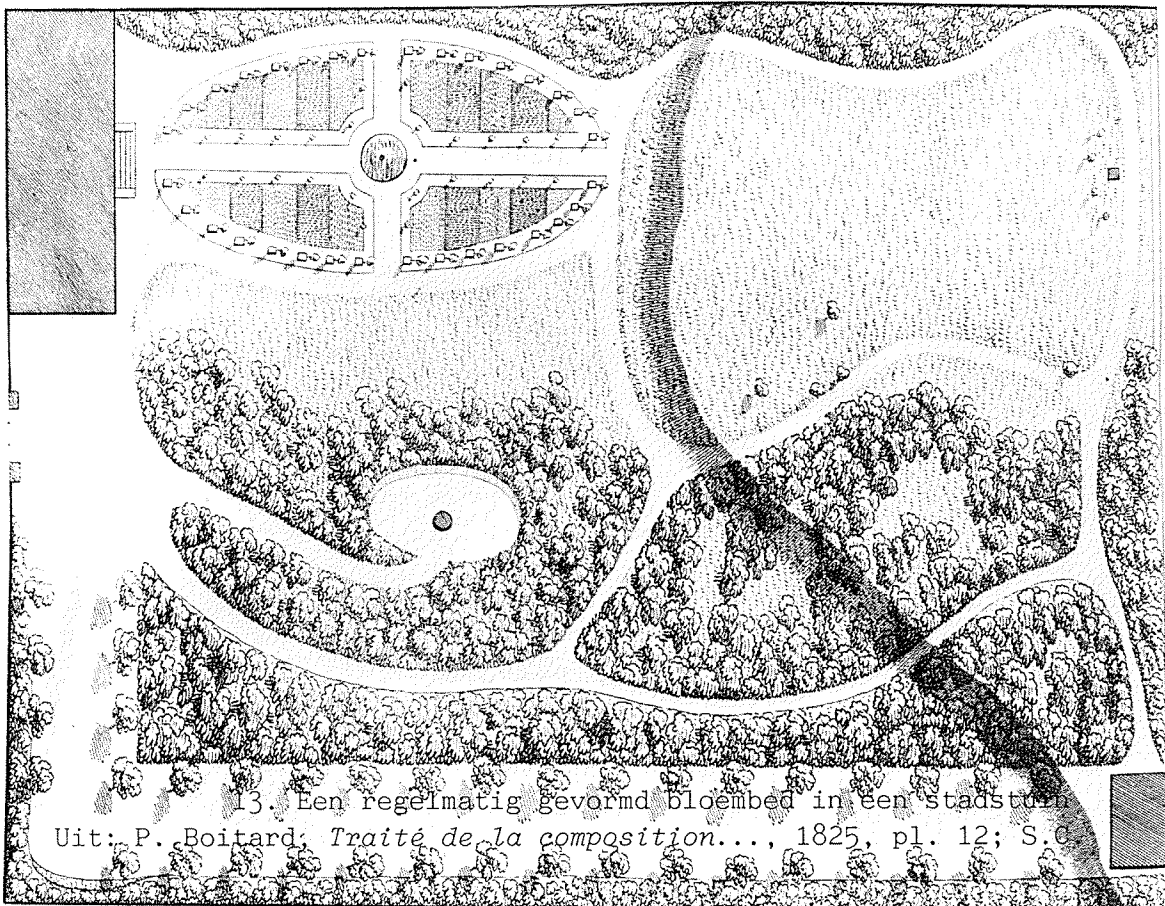

JARDIN SYMÉTRIQUE DE VILLE.

1772

12. 'Jardin symétrique de ville'

Uit: P. Boitard, *Traité de la composition...*, 1825, pl. 14; S.C.

JARDIN DE VILLE.

1772

13. Een regelmatig gevormd bloembed in een stadstuin

Uit: P. Boitard, *Traité de la composition...*, 1825, pl. 12; S.C.

C'est par le choix des végétaux qui le composent, par leur rareté, l'éclat de leurs fleurs, leurs singularité et leur mélange combiné, que le parterre charme les yeux et fait oublier aux spectateurs son peu d'étendue'.⁶

Uit bovenstaand citaat van Boitard blijkt, dat het woord 'parterre' in algemene zin gebruikt wordt voor allerlei vormen van bloembedden.

Er komt echter ook uit naar voren, dat de oude 18e-eeuwse parterres bij de franse kastelen en paleizen niet allemaal verdwenen waren en dat deze parterres in het eerste kwart van de 19e eeuw opnieuw gebruikt werden om er de in die tijd geliefde bloemen in onder te brengen.

Maar voor de *nieuwe* aanleg van bloembedden stond Bailly en Boitard iets anders voor ogen, wat blijkt uit de citaten die Boitard uit Bailly's *Manuel complet Théorique...* (1824) gebruikt:

'Les parterres que nous venons de décrire sont maintenant presque inconnus et ne se trouvent plus que dans quelques jardins publics, ou leur régularités et leur vaste plan les rendent recommandables à quelques égards. Là en effet ils sont entourés du grillages, ils sont parsemés de statues et de bassins; ils sont coupés de larges allées qui permettent de découvrir les promeneurs à une grande distance et répondent au grandiose du palais qu'ils accompagnent. ... nous disons seulement que là ils ne sont pas déplacés, tandis que ils le sont tout à fait dans les jardins des particuliers...'.⁷

Vervolgens worden de bloembed-vormen beschreven (*la plate bande, les planches, la corbeille, le massif, la contre-bordure, la bordure*) waaruit blijkt dat er geen enkele regelmatig is, behalve 'les planches':

'Les planches sont des carrés longs, entièrement plats et peu relevés au-dessus du sol. Elles servent à placer des plants de collection...'.⁸

en deze zullen dus voornamelijk aangelegd zijn bij de oranjerie of de broeikas.

Toch vinden we in zijn afbeeldingen één plattegrond met een regelmatig gevormd bloembed (zie afb. 13).

In een kleine tuin, vlakbij het huis, ligt een ovaal parterre. De buitenste grens bestaat uit potplanten; het geheel wordt doorsneden door twee paden met op het kruispunt in het midden een cirkelvormig bassin. Binnen het ovaal worden de bloemen in rechthoekige bedden geplaatst.

In 1834 verschijnt er weer een werk van Boitard, getiteld *Manuel complet de l'architecte de jardins*.

Erbij werd een uitgebreide platenatlas uitgegeven. We vinden er voornamelijk dezelfde opvattingen in terug als in zijn *Traité* van 1825. Boitard is in *Manuel* echter veel uitgebreider over de parterres, en hij wijdt een apart hoofdstuk aan de 'jardin français', de regelmatig aangelegde tuin. Deze stijl zou kunnen worden toegepast in 'le jardin de château et le jardin de ville ou d'hôtel'.

Voor het ontwerpen van een stadstuin geeft hij de volgende aanwijzingen:

'Si votre espace est très-borné, sans égard pour les personnes qui veulent du paysage jusque dans les cours, tracez un parterre de broderie...'.⁹

Voor deze 'parterre de broderie' geeft hij vier verschillende 18e- eeuwse voorbeelden (zie afb. 14).

Elk hiervan wordt uitgebreid beschreven, waarbij aangegeven wordt hoe men deze parterres in de 18e eeuw invulde.¹⁰ Maar het is niet de bedoeling dat de lezer dit voorbeeld precies zo navolgt:

'En présentant à nos lecteurs ces modèles de l'ancien temps, nous ne prétendons pas qu'on doive les imiter parfaitement. Nous pensons au contraire qu'on doit en proscrire les sables de couleurs, et même les bandes de gazon que l'on remplacera par des plates-bandes cultivées...'.¹¹

Vervolgens komt hij dan ook met een tweevoudige betekenis van het woord 'parterre':

'On distingue aujourd'hui deux sortes de compositions qui portent ce nom le parterre, le *parterre ancien* ou de *broderie*, qui appartient aux hôtels, et dont nous avons suffisamment parlé plus haut (zie afb. 14), et le *parterre moderne*, qui appartient à des habitations plus modestes... Le parterre est entièrement consacré à la culture des fleurs...'.¹²

Met de 'parterre moderne' worden de verschillende onregelmatig begrensde bloembedden bedoelt zoals hij die al had beschreven in zijn *Traité* van 1825.

We bemerken dus ook in Frankrijk vanaf ca. 1835 een voorkeur voor het gebruik van regelmatig aangelegde delen in een landschapspark. Deze werden met name gebruikt voor het onderbrengen van bloemen en potplanten bij het huis, de broeikas of de orangerie.

De aanleg was vaak geïnspireerd op de oude, 18^e-eeuwse parterres de broderie, waarbij de traditionele invulling (bijvoorbeeld gekleurd zand) vervangen werd door bloemen en potplanten. Daarnaast bestonden er echter ook de 'parterres modernes': bloembedden met een onregelmatig gevormde begrenzing.

De regelmatig aangelegde bloementuin krijgt echter steeds meer de voorkeur. Ook in *Traité complet de l'horticulture...* (1846) door Denis en Rouard (voorletters onbekend) vinden we vormen terug die herinneren aan 18e-eeuwse parterres.

De parterre van één van de twee ontwerpen uit dit boek (zie afb. 16) bestaat grotendeels uit gras, begrensd door bloemen, met aan weerszijden streepbedden met laag blijvende heesters met daarnaast twee rijen regelmatig geplante bomen.

'Le jardin doit régner autour du bâtiment ou en face; et, si l'on veut lui donner une forme symétrique, le parterre, comme pièce plate, doit être accompagné des deux côtés de pièces de relief qui le fassent valoir; mais, avant de les planter, il faut prendre garde à la situation du lieu; car s'il y a une belle vue d'un côté, il est nécessaire d'y tenir le parterre découvert en y pratiquant des boulingrins et autres pièces de verdure, ou bien n'y mettre que des bosquets d'arbrisseaux, ou des palissades qui ne bouchent point la vue...'.¹³

Een paar regels verder wordt een anderssoortig parterre beschreven (waar echter geen afbeelding van wordt gegeven):

'La tête du parterre doit être décorée d'un bassin ou autre pièce d'eau, et, à l'autre bout, pour arrêter un peu la vue sur cette partie du jardin, on pratique une demi-lune de palissade, percée en patte d'oie, qui mène dans les grands allées.

L'espace compris entre le bassin et la palissade sera rempli par de petites pièces de gazon ornées d'ifs, des plates-bandes et des corbeilles; c'est aussi dans cette intervalle que l'on disposera les caisses d'arbustes et les pots à fleurs'.¹⁴

Uit de resterende omschrijving van de tuin waarin de parterre uit bovenstaand citaat een plaats zou moeten hebben, blijkt dat de gehele aanleg regelmatig gedacht is:

'Quand on aura distribué, suivant le terrain, les grands allées et les principaux alignements, et qu'on aura placé le parterre et les pièces qui l'accompagnent, on établira dans le reste du jardin des boulingrins, des pièces d'eau, des quinconces, des salons de verdure, des cloîtres, des cabinets, des amphithéâtres ou labyrinthes, avec des fontaines, figures, vases, etc.'.¹⁵

De schrijvers geven echter geen naam aan een dergelijke stijltuin; wel eindigen zij hun beschrijving met een mededeling waaruit blijkt dat zij een bepaalde kritiek ten aanzien van deze aanleg verwachtten:

'Au surplus, il faut qu'il n'y ait dans le plan rien d'étouffé, rien de mesquin, d'étranglé ou d'étroit'.¹⁶

Voor de aanleg van een 'jardin paysager' wordt Thouin geciteerd.

In *L'art des jardins* (1868, 2e dr. 1872, 3e dr. 1880), geschreven door A.A. Ernouf, vinden we in deel 2 één van de eerste overzichten van de tuinkunstgeschiedenis. Ook de 'moderne' tuin verdeelt hij in verschillende stijlen:

'Nous dirons... que dans l'état actuel de l'art, l'homme de goût à, suivant les maîtres, le choix entres trois styles ou genres: le classique régulier, dit essentiellement style français; le genre mélange ou irrégulier, dit improprement anglais, et le genre pittoresque qui n'est, à vrai dire, qu'un dérivation du précédent'.¹⁷

Ernouf is van mening dat de regelmatige stijl alleen geschikt is voor grote parken, voor sommige stadspaleizen en voor smalle terreinen waar men gebogen paden niet op de goede manier kan verwerken.

In het algemeen vindt hij echter de regelmatige stijl niet geschikt voor een kleine tuin.¹⁸ Toch geeft hij een uitgebreide beschrijving van deze stijl, ook voor de kleine tuin, met de volgende reden:

'On est revenu de nos jours à des idées plus impartiales; des hommes passés maîtres en horticulture paysagere et pittoresque, comme le prince Pückler-Muskau, ne font plus difficulté de reconnaître que dans certains cas, et même sur une étendue de terrain fort limitée, on pourrait faire d'heureuses applications de ce style, dont les naturalistes fanatiques toléraient à peine l'emploi sur d'immenses espaces. Aussi, dans les meilleurs ouvrages modernes, notamment dans celui de Mayer (sic!), les jardins réguliers occupent une place importantes'.¹⁹

Ernouf legt er de nadruk op, dat de regelmatige stijl alleen mag worden toegepast

'aux edifices de style grec, romain, du moyen âge ou de la Renaissance, et même des deux derniers siècles...

Une construction franchement moderne, de style rustique ou sans style déterminé, offrirait le contraste le plus choquant avec l'ornementation régulièrement pompeuse de ses abords'.²⁰

De 'Style mixte' zoals Ernouf die beschrijft, bestaat uit een aanleg waarbij de s-vormige lijn in het padenverloop het belangrijkste element is. Deze stijl wordt aangeraden voor tuinen van middelmatige grootte.²¹ Ernouf geeft als voorbeeld van een 'Style mixte' aanleg een ontwerp van R. Siebeck, weens tuinarchitect en schrijver van *Die Elemente der Landschafts - Gartenkunst* (Leipzig 1860). In dit boek geeft Siebeck talrijke voorbeelden van een landschappelijke aanleg voor tuinen van middelmatige grootte.

Volgens Leonard A. Springer heeft het werk veel invloed in Europa gehad hoewel de ontwerpen 'iets gekunstelds' hebben.²²

Het is juist dit gekunstelde, waardoor Ernouf de stijl van Siebeck 'Style mixte' noemt: een vermenging van de landschapsstijl met de regelmatig gevormde S-lijn in het padenverloop in de nabijheid van het huis of ander gebouw²³; er komt echter geen rechte lijn in de 'Style mixte' zoals Ernouf die bedoelt, voor.

Met 'Genre pittoresque' tenslotte bedoelt Ernouf de landschapsstijl waarin alleen de natuur model staat; ze is alleen geschikt voor grote oppervlaktes.²⁴

Tot de belangrijkste franse tuinarchitecten uit de tweede helft van de 19e eeuw behoorden A. Alphand en zijn leerling Edouard André.^{25a}

Alphand was 'Inspecteur général au corps national des Ponts et Chaussées' en 'Directeur des travaux de Paris'.²⁵ Hij heeft de aanleg van een aantal grote parijsse parken op zijn naam staan; hij zorgde ook voor restauratie van oude parken in dezelfde stad.

In 1867-1868 kwam zijn boek *Les promenades de Paris*, met een platenatlas, op de markt; beide delen hebben een onhandig groot formaat.

Later verzorgde Alphand samen met Ernouf *L'Art des jardins. Parcs, jardins et promenades* (Parijs, z.jr), waarvan de derde editie (1885) beschouwd kan worden als een verkleinde uitgave van het werk uit 1867. *L'Art des jardins* kende talrijke uitgaven en het was dan ook erg populair in zijn tijd.²⁶

Edouard André is een leerling van Alphand geweest, wat blijkt uit de opdracht in Andrés *L'art des jardins, Traité général de la composition des Parcs et jardins* (Parijs, z.jr, voorwoord gedateerd 1879).

André wilde met dit werk in een behoefte tot een 'traité didactique de la composition des jardins' voorzien; sinds Alphand's *Les promenades...* van 1867-1868 was er geen dergelijk werk meer verschenen.²⁷

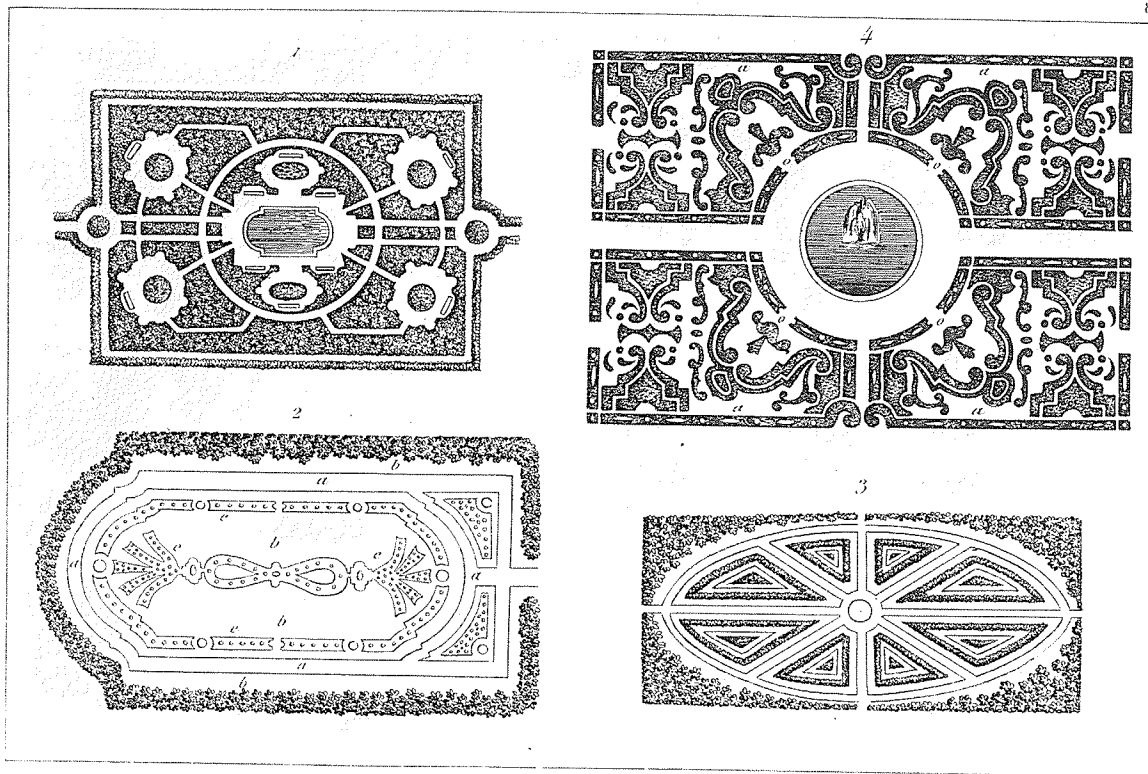
Dat het boek Andrés doel bereikte, blijkt wel uit Springer's beschrijving:

'Dit bekende studiewerk is jaren lang het boek geweest, dat door elk aankomend tuinarchitect werd bestudeerd, vooral in Frankrijk en België, maar ook in ons land...'²⁸

Springer vermeldt in zijn *Bibliografie* dat het boek in 1860 de eerste druk beleefde, maar waarschijnlijk heeft hij het voorwoord verkeerd gelezen.

Er is mij maar één druk bekend, die uit 1879. André was wel al vanaf 1860 met het schrijven van dit boek bezig geweest.²⁹ Om gegevens te verzamelen bezocht hij een groot aantal belangrijke tuinen in Europa; ook in Zuid Amerika en in de Verenigde Staten heeft hij rondgereisd met dit doel.³⁰

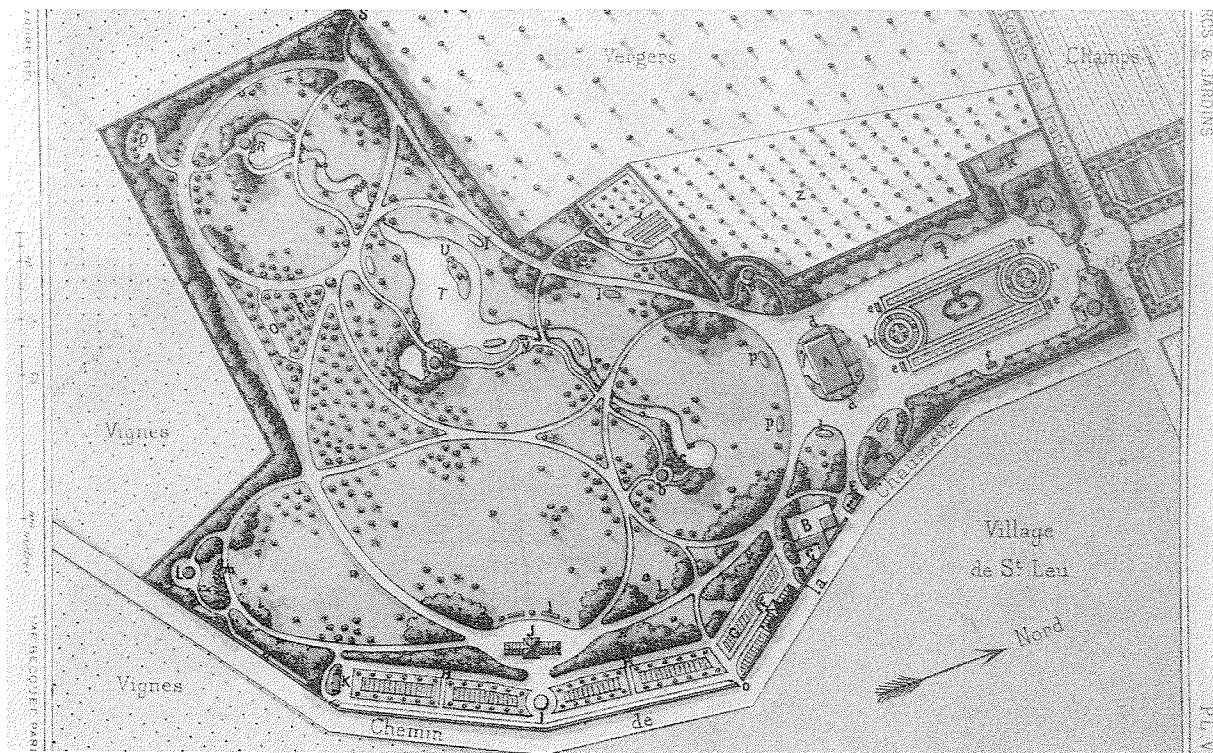
'J'ai cité fréquemment les architectes-paysagistes américains et leur travaux. Leur oeuvre est considérable, originale et peu connue; il m'a semblé qu'il serait pas sans intérêt de parler de ces modèles, nouveaux et moins faciles à reproduire que ceux au milieu desquels nous vivons'.³¹

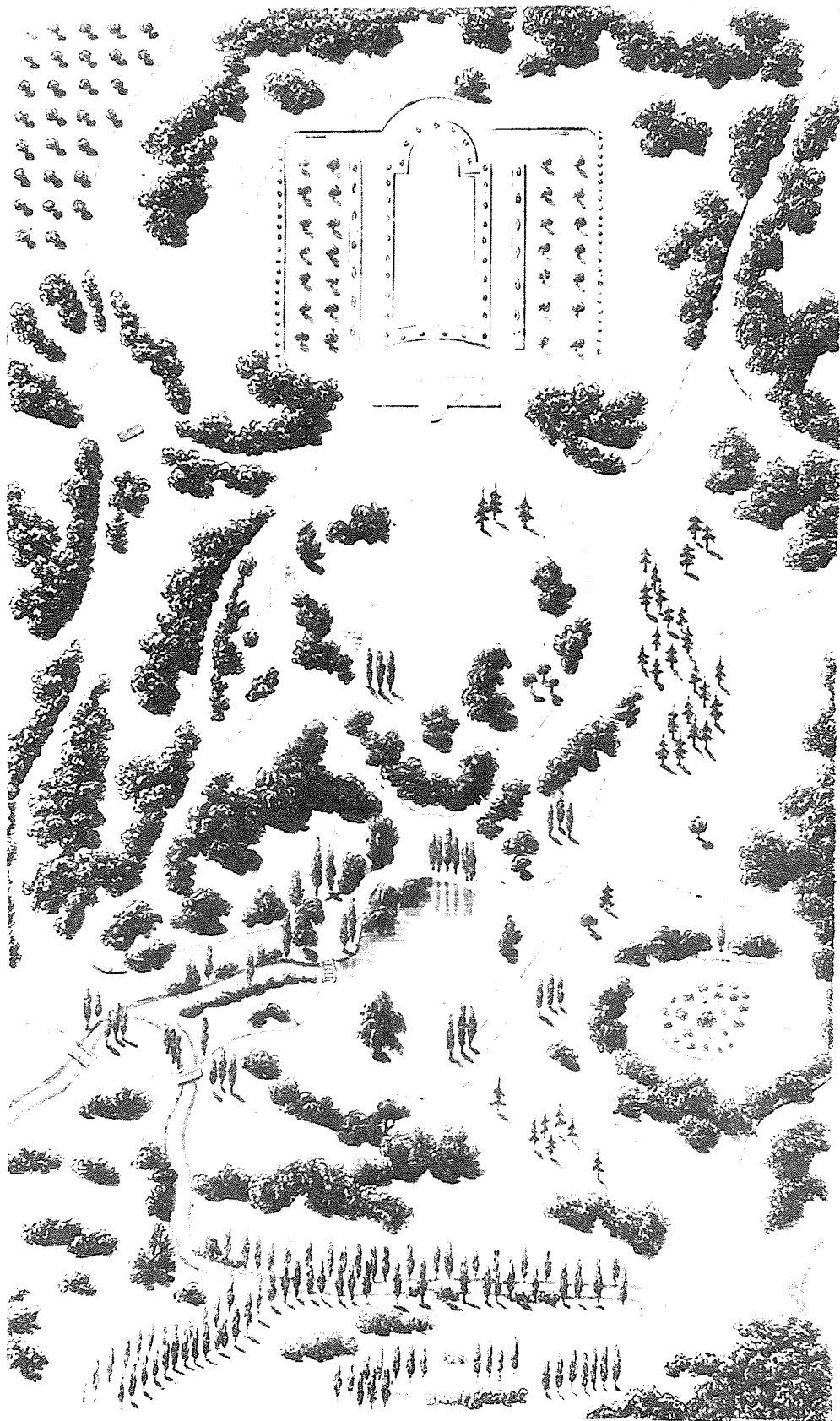
Parterres de broderie.

14. 'Parterres de broderie'

Uit: P. Boitard, *Manuel complet de l'architecte de jardins*, 1834, pl. 8; S.C.

15. A. Alphand en Ed. André, ontwerp voor het Park Buttes-Chaumont, Parijs
 Uit: Ed. André, *L'Art des jardins*, 1879, pl. VII t.o. p. 624; S.C.

16. Een regelmatige aanleg binnen een landschapspark
Uit: Denis en Rouard, *Traité complet de l'horticulture...*, 1846, afb. t.o.
p. 152; S.C.

André was in 1879 inmiddels 'Architecte-Paysagiste' en 'Rédacteur en chef' van het tijdschrift *l'Illustration horticole*, hij noemt zich ook 'Ancien Chef de service des plantations suburbaines de la ville de Paris' (op de titelpagina van *l'art des jardins*, 1879). Tijdens deze laatstgenoemde functie zal André ongetwijfeld Alphand hebben leren kennen. André heeft dan ook samen met Alphand gewerkt aan een aantal Parijse parken; in 1859 werkten ze samen aan het park Buttes-Chaumont.³²

André onderscheidt in zijn boek drie stijlen in de tuinarchitectuur van zijn tijd:

'le style géométric, le style paysager, le style composite'.³³

Over 'le style géométric' schrijft hij, dat deze in bijna alle voorbeelden die hij kent, niet op de goede manier werd toegepast:

'Des qu'il s'agit de composer quelque jardin symétrique, sous prétexte de jardin "à la française" on voit la règle et le compas de l'architecte se livrer à des caprices de tracé et à des combinaisons de lignes qui n'ont aucun rapport avec la vérité historique et l'époque architecturale représentée par le monument qu'ils doivent accompagner... Aucun d'eux ne paraît se soucier d'ouvrir un livre et de puiser de saines leçons dans les modèles qui nous ont été transmis à diverses époques, d'appliquer enfin à l'art des jardins la méthode sûre des recherches archéologiques'.³⁴

Hij noemt dan ook verschillende bronnen die geraadpleegd zouden moeten worden bij de (nieuwe) aanleg van een regelmatige stijltuin. Zo noemt André de ontwerpen van Claude Mollet als voorbeeld voor een tuin in de stijl van de Franse renaissance; het werk van Androuet Ducerceau als voorbeeld voor de renaissance-stijl zoals die in een tuin aan het eind van de 16e eeuw werd toegepast, en Le Blond en Dezallier d'Argenville voor de toepassing van de 17e-eeuwse Le Nôtre-stijl.³⁵

André noemt tevens geïllustreerde verzamelwerken waarin men voorbeelden zou kunnen vinden: De Groot voor Holland, G.B. Falda voor Italië en J. Loudon voor Engeland. Wat dit laatste betreft blijkt, dat André niet helemaal begreep dat Loudon een vroeg 19e-eeuwse opvatting over de regelmatige stijl voorstond en zeker niet de bedoeling had de stijlkenmerken van de periode waarin het huis gebouwd was in de bijbehorende tuin te laten terugkomen (zie I.1.1).

Voor de invulling van de regelmatige stijltuin noemt André natuurlijk ook de bloemen. Hij zou ze graag op een meer regelmatige wijze verwerkt willen zien:

'Les fleurs mêmes, les fleurs surtout, disposées aujourd'hui dans les parterres avec la fantaisie la plus déréglée, pourraient être serties, comme des pierres précieuses, dans des dessins inspirés par les ornements de l'architecture d'une époque déterminée'.³⁶

In de 'parterres ou jardins fleuristes' zouden de bloemen een plaats moeten vinden in de 'plates-bandes' of in bloembedden waarbij de bloemen 'dessins variés' vormen, bijvoorbeeld in mozaïekperken: een typisch 19e-eeuws verschijnsel. Zijn plantenkeuze wordt niet bepaald door historisch bronnenmateriaal:

'La décoration en plantes à fleurs et a feuillage d'ornement, autrefois limitée aux combinaisons multicolores produites par les plantes bul-

beuses, a emprunté aux richesses végétales des diverses contrées du globe les combinaisons les plus variées'.³⁷

André wil voor vormen in de geometrische stijltuin dus wel historisch bronnenmateriaal gebruiken, maar voor de invulling gebruikt hij de in de 19e eeuw zo geliefde bloemen. Zo noemt hij Begonia, Ageratum, Pelargonium, Salvia, Canna en Dahlia. De parterres worden daar zelfs ondergeschikt aan, vandaar zijn tweede benaming hiervoor: 'jardins fleuristes'.

Een andere tuinstijl die André beschrijft is 'le style composite ou mixte', maar hij hecht er een andere betekenis aan dan Ernouf in 1868 gegeven had in *L'Art des jardins* (zie I.1.3). André gebruikt de term voor het gelijktijdig voorkomen van de regelmatige stijl en de landschapsstijl op één terrein (zie afb. 15). Hij onderkent dat dit al eerder uitgevoerd was en schrijft daar het volgende over:

'Déjà des tentatives assez nombreuses ont eu lieu, et depuis longtemps l'Angleterre se débat dans des essais répétés de cet ordre; mais j'y vois plus de tâtonnements que de résultats, et, à quelques exceptions près, plus de mariages hétéroclites que d'unions heureuses entre les deux styles. Les abords des palais, des châteaux, des monuments situés dans de vastes parcs, traités selon les lois de l'architecture et de la géométrie et passant graduellement aux parties éloignées ou la nature spontanée reprend ses droits, voilà ce qui peut tenter les efforts des paysagistes de l'avenir'.³⁸

Voor een nadere omschrijving citeert André L. Vitet uit zijn *Etudes sur l'histoire de l'art* (1864):

'Un jardin... ce n'est qu'un appartement de plus, un supplément à la maison. Or, comment refuser à l'art qui fit la maison et qui la décore le droit d'intervenir dans cette maison extérieure?...

Le secret du goût sera de bien choisir les ornements dont on décore un jardin de transition, cette espèce de péristyle champêtre, afin de les approprier au caractère de l'habitation'.

André pleit in zijn *L'Art des jardins* voor een geleidelijke overgang tussen het regelmatig aangelegde deel en het landschapspark.

Deze overgang blijkt één van de moeilijkste punten te worden in het terrein waar de gemengde stijl wordt toegepast.

De zoon van Edouard, René Ed. André, geeft hiervoor dan ook in een interview uit 1905 twee oplossingen:

'L'art consiste à souder harmonieusement les deux styles, par des raccordements appropriés, soit que l'on fonde graduellement les lignes géométriques avec le paysage naturel, soit qu'une démarcation brusque les en sépare'.³⁹

Naast de 'Style géométric' en de 'Style composite' besteedt André aandacht aan de 'Style paysager'. Het doel van 'le Style paysager' tenslotte

'est la combinaison de la nature sauvage avec un art qui en fasse valoir les côtés attractifs, en cache les points défectueux, y ajoute au besoin des beautés de son invention et dissimule habilement sa présence'.⁴⁰

Zoals we in deze eerste drie paragrafen gezien hebben, is er in de eerste helft van de 19e eeuw sprake van een terugrijpen naar historische vormen in de internationale tuinarchitectuur. Dit leidt in Engeland in de jaren 1840-1860 bijvoorbeeld tot de aanleg van de neo-(italiaanse) renaissance

tuin door Sir Charles Barry; in Duitsland tot het gebruik van op het verleden geïnspireerde geometrische stijlvormen in de tuinarchitectuur door Gustav Meyer (rond 1860) en in Frankrijk, iets later, tot het hergebruik van historisch bronnenmateriaal door Edouard André. In de 19e eeuw bestaat er tegelijkertijd een groeiende interesse voor exotische plantensoorten. De invulling van de historiserende tuingedeelten is daarom ook eigentijds: de 'parterres' boden een prima gelegenheid om de zo geliefde planten te 'etalen'.

Zoals we zullen zien is een dergelijke ontwikkeling ook in de nederlandse tuinkunst te bespeuren, zij het wat later.

I.1.4 Nederland 1850-1900

Zoals ik al in I.1.2 beschreven heb, kwam de tuinarchitect C.E.A. Petzold (1815-1891; zie afb. 17), leerling van Herman Fürst von Pückler Muskau, in 1854 naar Nederland om in opdracht van Prins Frederik diens landgoederen te Wassenaar te reorganiseren. Petzold paste in de eerste plaats de principes van de landschapsstijl toe, sinds het laatste kwart van de 18^e eeuw in Nederland algemeen aanvaard. Tuinarchitecten als J.G. Michaël (1738-1800), J.D. Zocher sr. (1763-1817), J.D. Zocher jr. (1791-1870) en H. van Lunteren (1780-1848) hadden voor Petzold's komst al tal van parken in deze stijl gereorganiseerd of aangelegd.

Bij De Pauw te Wassenaar werden er echter door Petzold voor Prins Frederik ook bloementuinen met een rechtlijnig padenverloop aangelegd, in samenwerking met de duitse architect H. Wentzel (1820-1889).¹ Ik heb er in de voorafgaande paragrafen op gewezen, dat dit in Engeland, Duitsland en in mindere mate in Frankrijk rond 1850 in feite niets bijzonders was: de bloementuin werd beschouwd als een voortzetting van het huis of ander gebouw en behoorde daarom diens architectonische lijnen te herhalen.

Ook Petzold was deze mening toegedaan, wat onder andere blijkt uit zijn boek *Die Landschaftsgärtnerei* (1862):

'Das wohngebäude selbst dagegen umgebe er mit einem Garten von geringen Umfange, der mit der Umgegend möglichst kontrastire.

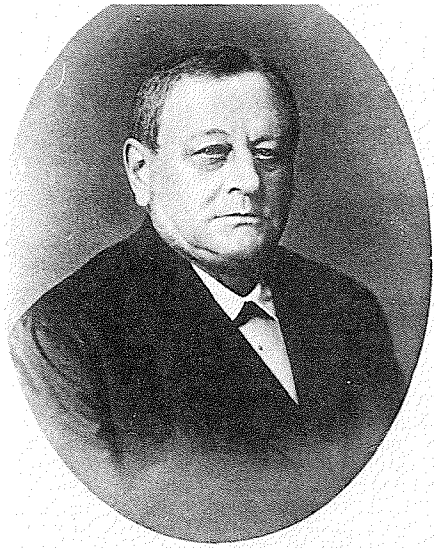
In solchem Falle erweist sich die symmetrische Gartenkunst der Alten, die uns Plinius veranschaulicht, die uns die italienischen Gärten des 15. Jahrhts. zeigen, der Le Nôtre, wenn auch in gekünstelter Form, für spätere Zeiten Geltung verschaffte, passend zur Ausschmückung. Durch die... Eleganz... erscheine er als eine Erweiterung des Wohngebäudes... Hohe Terrassen, reiche Parterres in der Farbenpracht der schönsten und seltensten Blumen... Veranden... Arkaden mit Rosen bekleidet, Fontainen... Skulpturen... werden einen wohltuenden kontrast bilden...'²

De bloementuinen op De Pauw weerspiegelden bovenstaande ideeën, waarbij de aanleg misschien niet zo direct bepaald werd door de vorm van het huis dan wel door de architectuur van de koepel, het paviljoen of de pergola die er een plaats hadden.

Voor zover ik heb kunnen nagaan was dit in Nederland de eerste keer dat rechtlijnige sierbloementuinen op een dergelijke wijze in een landschapspark werden opgenomen. Deze bleven niet onopgemerkt in Nederland. H. Witte noemt deze aanleg in zijn *Handboek voor den bloementuin* (1866, zie I.2.2) 'een zeer fraai voorbeeld' van een afgesloten bloementuin op een groot landgoed.

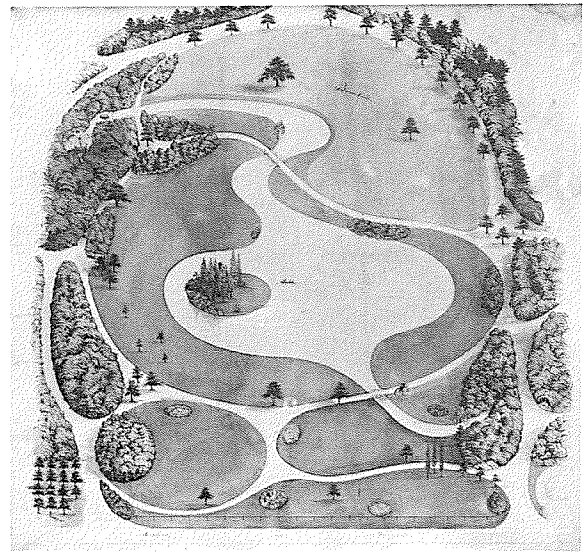
J. Craandijk geeft er in zijn *Wandelingen door Nederland met pen en potlood* (1880) een beschrijving van, hoewel hij zich er minder lovend over uitspreekt:

'Zetten wij onzen togt voort (vanuit het huis), dan worden wij overal door de schoonheid van het park verrast. De beukenlaan, waarop 's prinsen bijzondere kamer het uitzigt heeft, met witte vazen en zitbanken versierd, leidt naar de "Perkela" (sic!) of "den Prinsessetuin", een vierkante ruimte in het hoge hout, een afgesloten bloementuin, van een terras met een begroeide "laube" omringd.

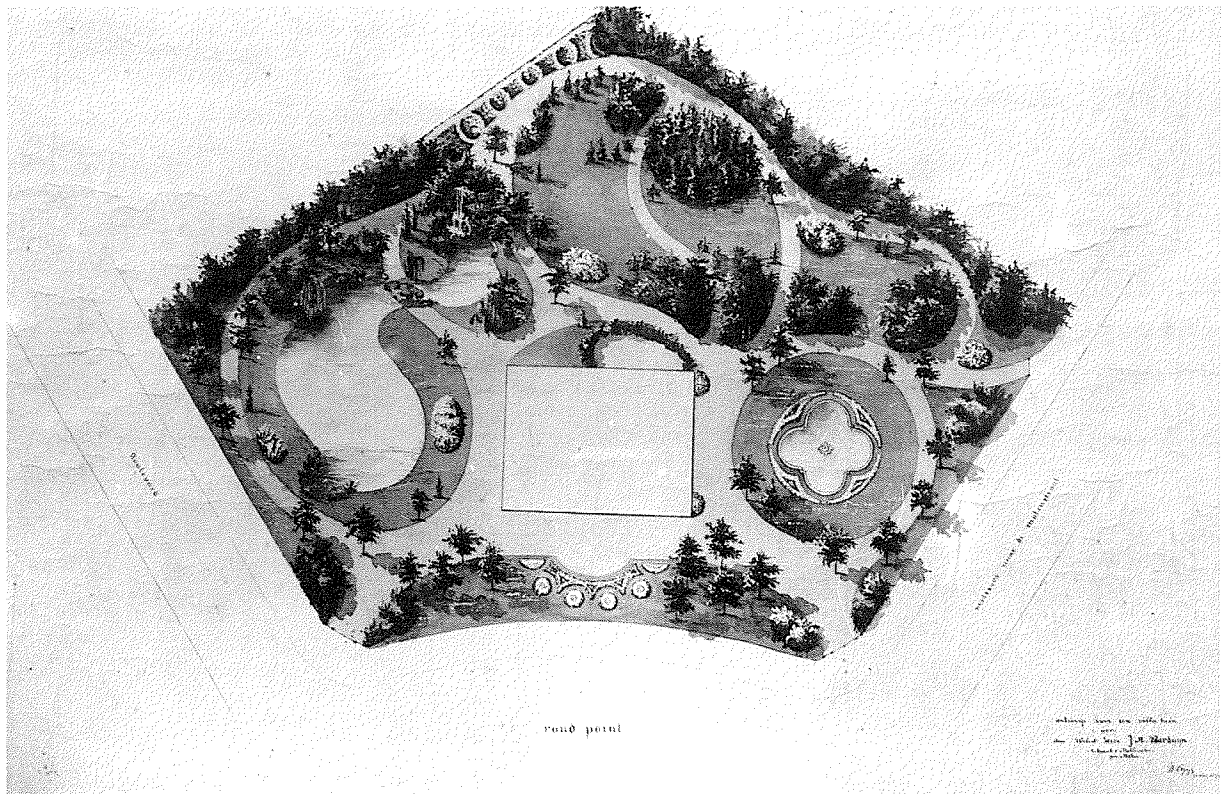

Carl Eduard Adolph Petzold

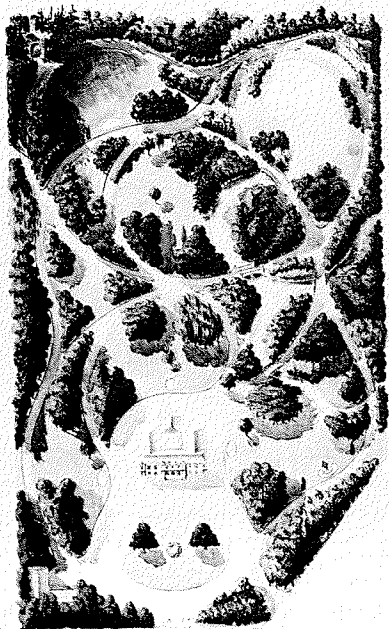
17. C.E.A. Petzold (1815-1891)
 Uit: C.E.A. Petzold, *Erinnerungen
 aus meinem Leben*, 1890

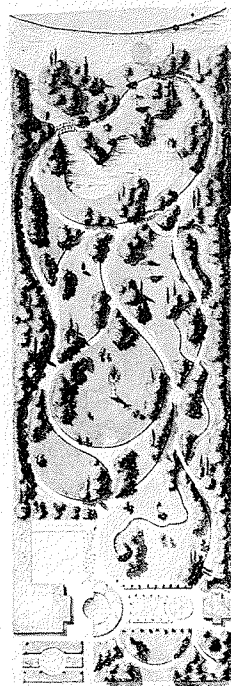
18. H. Copijn, ontwerp voor de over-
 plaats van Huize Zandbergen te Huis
 ter Heide, gesigineerd, gedateerd 1860
 Part.coll.Groenekan; foto R.D.M.Z.

19. H. Copijn, ontwerp voor een villatuin voor J.M. Borduyn, onbekende
 plaats, gesigineerd, gedateerd 1879. Part.coll. Groenekan; foto R.D.M.Z.

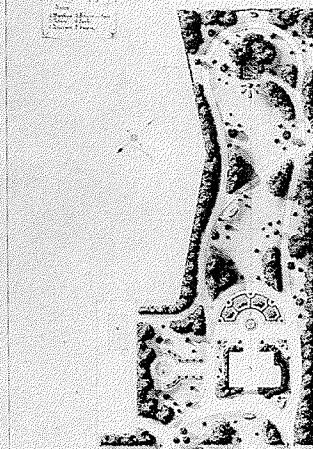
20. L.A. Springer, studieontwerp voor een buitenplaats, gesigineerd, ongedateerd (ca. 1876); S.C.

21. L.A. Springer, studieontwerp voor een buitenplaats, gesigineerd, gedateerd 1874; S.C.

22. L.A. Springer, studieontwerp voor een buitenplaats op boschachtig terrein, gesigineerd, ongedateerd (ca. 1880); S.C.

23. L.A. Springer, prijsvraagontwerp voor een villatuin, gesigineerd, ongedateerd (1884); S.C.

Een koepel in Pompejischen stijl, met cariatiden, beschilderde en vergulde tegels en marmeren vloer, wisselt het groen der klimplanten af, evenals een kleine tempel die een marmeren beeld overwelpt.

De rechte paden, die de bloemrijke binnenruimte in regelmatige vakken verdeelen, de op gelijke afstanden geplaatste standers met varens en hangplanten, zijn de offers, door de tegenwoordige tuinmanskunst gebragt aan de veldwinnende smaak om terug te keeren tot den Franschen stijl uit het einde der 17^e eeuw.

Als een enkele proeve bekleedt de "Perkela" (sic!) een geenszins onwaardige plaats; zij is tenminste groot genoeg om indruk te maken, en door haar niet overladen sieraden en haar vorstelijke oranjeboomen wordt zij bewaard voor 't gevaar van kinderachtig te worden. Overigens weerhouden wij den wensch niet, dat zulke partijen op onze buitenplaatsen uitzonderingen mogen blijven. Veel liever zien wij de kunst "onmerkbaar en bescheiden" heerschen over de natuur, door haar te dienen. Onder de fraaije, zij het dan ook meer kunstmatige, gedeelten van het park behooren "het Victoriavak", met tal van stamrozen, oranjeboomen en agave's, en "het Rozenvak", met het marmeren beeld in het midden en het witte koepeltje er nevens, dat wij reeds van den weg af zagen'.³

Leonard A. Springer was vijftig jaar later evenals Craandijk van mening, dat de rechtlijnige aanleg van Petzold voor een bloementuin geen gelukkige keuze was. Nog in 1929, toen de rechtlijnige stijl in ieder geval in kleinere tuinen algemeen werd toegepast, noemt Springer dit een zwak punt in het werk van Petzold:

'In ons land hebben tal van vreemdelingen als tuinkunstenaars gewerkt... Doch geen heeft op onze groote buitens zooveel invloed gehad als de Deutsche Tuinkunstenaar Eduard Carl Adolf (sic!) Petzold... Petzold was een echte landschapsarchitect in den geest van onzen grooten Zocher.. Petzold was wars van elke school. Toen ik hem in 1887 op de Int. Tuinbouwtt. te Dresden ontmoette.. kwam het gesprek over de opvatting, die toenmaals op de Rijkstuinbouwschool te Potsdam gehuldigd werd, de zgn. Potsdammer-Schüle of het Linné (sic!) - Meyer systeem. Hij liet sterk blijken dat hij het daarmede volstrekt oneens was. In de tuinkunst, zoals hij die opvatte, was geen ander systeem *mogelijk* de natuur na te volgen. Toch ging hij af en toe van zijn systeem af en beproefde hij een bloementuin of omgeving van het huis in geometrische vormen samen te stellen, doch dan kwam zijn zwakke zijde wel eens voor den dag, evenals bij zijn leermeester Pückler Muskau'.⁴

Petzold was dertig jaar in dienst van Prins Frederik, tot diens dood in 1881. Vanaf 1882 woonde hij weer in Blasewitz bij Dresden. In de periode van dat Petzold in Nederland was, heeft hij ook opdrachten van anderen aangenomen die echter niet allemaal zijn uitgevoerd. Zo werkte hij onder andere op Beukenrust bij Den Haag voor kamerheer Von Goedeke (1861), op Zypendaal bij Arnhem voor baron W. Brantsen (1863), op de Kemperberg bij de Zijp bij Arnhem voor baron W. Brantsen (1868), op Rhederoord voor baron W. Brantsen (1868), op Angerlo bij Doesburg voor Jhr. K. Brantsen (1870), op het Huis te Beieren voor baron Van Heeckeren van Wassenaer en op Middachten en Weldam (beide in 1878) voor het echtpaar Van Aldenburg Bentinck-Van Heeckeren van Wassenaer.⁵

In de nederlandse tuinen en parken werden de bloemen in de periode 1850-1875 nog niet op een dergelijke manier als op De Pauw verwerkt.

In het vroege werk van Henri Copijn en Leonard A. Springer bijvoorbeeld (1860-1880) krijgen bloemen een plaats in cirkel- of ellipsvormige bloembedden bij het huis, langs een pad of bij kruispunten van paden (zie afb. 18 t/m afb. 20).

Dat dit in het algemeen zo werd gedaan in Nederland blijkt ook uit het boek van H. Witte, *Handboek voor den bloementuin* (1866, zie I.2.2), waarin we ook de namen van planten die in die tijd in Nederland veel werden gebruik kunnen vinden. In de buurt van het huis werden vooral na ca. 1867 bovendien vaak mozaïekbedden (zie I.2.4) aangelegd.

Deze opzet verandert echter in de tweede helft van de jaren 70 van de 19^e eeuw. We zien dan naar voorbeeld van Gustav Meyer bij Springer een eerste voorzichtige poging om een rechtlijnige aanleg bij het huis te creëren: hij doet dat door de mozaïekbedden binnen een rechtlijnig kader te plaatsen (zie afb. 21, vergelijk dit ontwerp met het ontwerp voor een villatuin door Gustav Meyer, afb. 9 in I.1.2). Vanaf het begin van zijn werk past Springer dan ook behalve de traditionele landschapsstijl de gemengde stijl in zijn werk toe.

Toch blijkt uit dit vroege werk van Henri Copijn en Leonard Springer ook, dat er in Nederland daarnaast op een zeer traditionele manier gewerkt werd. Vooral bij Springer vinden we in zijn studieontwerpen uit de periode 1874-1880 elementen terug, die al in de 18^e-eeuwse engelse landschapsstijl gebruikt werden. Zo tekende hij in zijn parkontwerpen ruïne-achtige gebouwtjes die in de 18^e eeuw bedoeld waren om er een bepaalde sfeer of stemming mee op te roepen. Op het 'Plan voor een buitenplaats op boschachtig terrein' bijvoorbeeld heeft hij een ruïne aan de buitenbocht van een riviertje geprojecteerd, waardoor het associaties behoorde te leggen met het verankelijke van het leven (zie afb. 22, zie ook de ruïne op afb. 20).⁶ Ook in de werktekening met profielen van het terrein bij een buitenplaats verschijnen nog elementen als een pagode-achtig gebouwtje en een grot met ijskelder.⁷

Henri Copijn gebruikte dergelijke gebouwtjes in zijn ontwerpen waarschijnlijk wat minder; het enige mij bekende tuingebouwtje in een door hem ontworpen park is te zien op de tekening voor de aanleg van de overplaats van Zandbergen in Huis ter Heide (zie afb. 18).

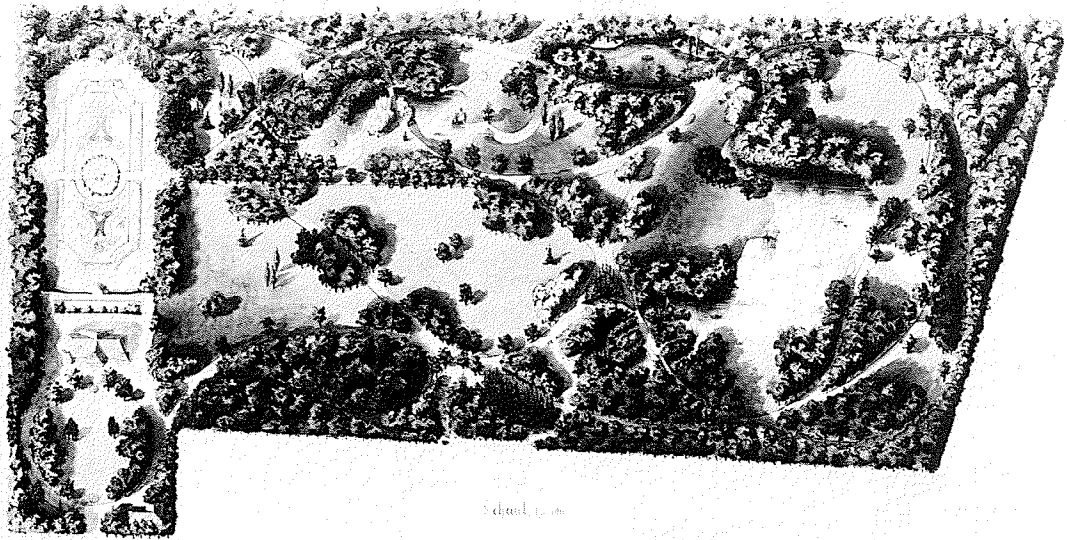
Dat allerlei soorten tuingebouwtjes in de tweede helft van de 19^e eeuw in nederlandse tuinen en parken niet ongewoon waren wordt ook aangegeven door het feit dat de laatste herdruk van G. van Laar's *Magazijn van Tuin-sieraaden* (1802), vol met voorbeelden, plaatsvond in 1867.⁸

Daarnaast gebruikten Henri Copijn en Leonard A. Springer ook nog andere traditionele manieren om een bepaalde sfeer op te roepen: in Copijn's ontwerp voor een villatuin uit 1879 (zie afb. 19) vinden we bijvoorbeeld een watervalletje en een rotsachtige doorwaadbare plaats in een beekje. Dergelijke elementen werden in het 18^e-eeuwse landschapspark al gebruikt om de huiveringwekkende sfeer van een bergachtig terrein op te wekken.

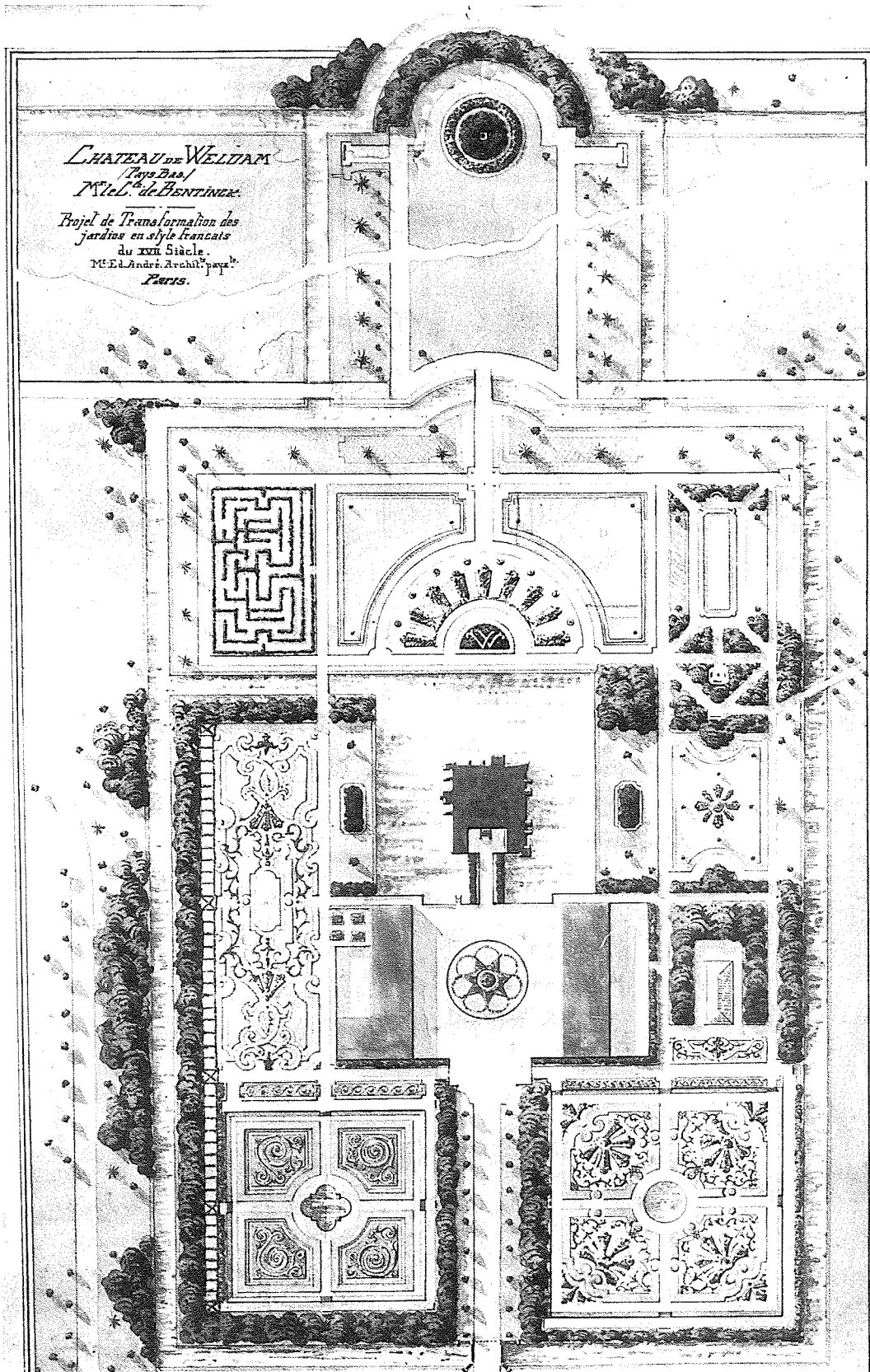
Na 1880 vinden we in Nederland steeds vaker een geometrisch aangelegd gedeelte in de buurt van het huis, terwijl de rest van het park een traditionele landschappelijke aanleg krijgt of behoudt.

24. L.A. Springer, prijsvraagontwerp voor een buitenplaats, ongesigneerd, ongedateerd (ca. 1886?); S.C.

25. L.A. Springer, studieontwerp voor een buitenplaats, ongesigneerd, ongedateerd (ca. 1880); S.C.

26. Ed. André, ontwerp voor de directe omgeving van Kasteel Weldam, Goor, gesigeneerd, ongedateerd (1886). Huisarchieff Kasteel Weldam; foto R.D.M.Z.

Deze nieuwe invloed op de nederlandse tuinarchitectuur zou men gemengd Duits-frans kunnen noemen, terwijl de algemene oorsprong in essentie al in Repton's werk te vinden is.

De Duitse invloed is waarschijnlijk ook te danken geweest aan de komst van Petzold naar ons land. Ook is ze voor een groot deel bepaald door het boek van Gustav Meyer, *Lehrbuch der schönen Gartenkunst* (1860), dat in 1873 herdrukt werd. Kenmerkend in dit verband is de uitgave van H. Witte's *Tuinen, villa's en buitenplaatsen* in 1876: het boek bestaat geheel uit oorspronkelijk Duitse ontwerpen met bijbehorend commentaar (zie ook II.1). Voorbeelden voor de Duitse invloed zijn Springer's prijsvraagontwerpen voor een villatuin (1884, zie afb. 23) en voor een buitenplaats (ca. 1886?, zie afb. 24): de geometrische tuindelen doen sterk denken aan elementen uit Meyer's tekeningen. Springer is zelfs in zijn terminologie Duits: hij noemt het bouwwerkje E in de villatuin 'Laube'.

De Duitse geometrische delen hebben geen duidelijk historisch bepaalde vorm; dit is anders bij rechtlijnig aangelegde delen die Franse kenmerken vertonen. Een duidelijk voorbeeld van de Franse invloed is Springer's studie-ontwerp voor een buitenplaats, vermoedelijk gemaakt rond 1880: de parterre achter het huis is geïnspireerd op vormen uit de Lodewijk XIV-stijl (zie afb. 25). In I.1.3 heb ik het boek *L'Art des jardins* van Edouard André besproken en de grote invloed die André in ons land had. Hij gebruikt in dit werk de term 'Style mixte' (gemengde stijl) voor de combinatie van de landschapsstijl met de geometrische tuinstijl. Het geometrische gedeelte zou moeten worden aangelegd naar voorbeeld van historisch bronnenmateriaal. Dit vormt het grote verschil met het boek van Meyer, waarin de oorsprong van de rechtlijnigheid nauwelijks besproken wordt. De invulling bestaat echter bij beide tuinarchitecten uit eigentijds plantenmateriaal, waarvoor ze beiden ook voorbeelden geven.

Een voorbeeld van André's werkwijze is zijn ontwerp voor de aanleg rond Kasteel Weldam te Goor uit 1886 (zie afb. 26), geïnspireerd op de Franse 17e-eeuwse tuinstijl. Hugo A.C. Poortman, die dit ontwerp ten uitvoer bracht, veranderde de 'pauwestaart' en het monogram achter het kasteel in 1907 in een meer neo-barokke, symmetrische opgezette buxusformatie die ongetwijfeld beter in het geheel past (zie afb. 95 in II.3).

De gemengde stijl is typerend voor de cultuur van de tweede helft van de 19^e eeuw, in die zin dat er in verschillende takken van kunst inspiratie werd gezocht in het verleden. In dit verschijnsel moet zeker een reden worden gezocht om de toepassing van deze tuinstijl in Nederland in die tijd te verklaren.

Maar ook de mogelijkheid die de geometrisch aangelegde tuin bood, om eigentijds plantenmateriaal te exposeren, zal een rol hebben gespeeld.

Daarnaast hebben architectonisch-esthetische ideeën invloed gehad op de toepassing van de geometrische tuinstijl in een landschappelijke aanleg; men was van mening dat de rechtlijnige, architectonische vorm van het huis zijn uitstraling behoorde te hebben op de directe omgeving. Dat de daaruit voortvloeiende regelmatige tuin ook nog een andere dan door de historie bepaalde vorm zou kunnen hebben, komt in de tuinarchitectuur van rond 1900 naar voren.

I.1.5 Engeland 1860-1910

De wereldtentoonstelling van 1851 in Londen gaf een duidelijk beeld van de technologische en industriële ontwikkelingen in het 19^e-eeuwse Engeland. Er werden bijvoorbeeld veel meubels en siervoorwerpen getoond die in een grote oplage machinaal vervaardigd waren. John Ruskin (1809-1900) en William Morris (1834-1896) beschouwden de machine dan ook als de oorzaak van het verval der kunstambachten, zoals de meubelmakerij. Zij waren van mening dat er door de machinale produktie lelijke voorwerpen op de markt werden gebracht en dat de 'machine' de arbeiders verlaagde tot geestdodend werk. Ruskin en Morris streefden ernaar, decoratieve kunst weer handwerk te laten zijn: zij beschouwden handwerk als een voorwaarde voor schoonheid en arbeidsvreugde.¹ Morris stichtte daartoe met enkele anderen in 1861 de firma Morris, Marshall and Faulkner and Co., waar glas in lood, behang, tegels, gedrukte stoffen, tapijten en ook wel boekillustraties werden vervaardigd.² Voor William Morris diende de tijd van de middeleeuwen als belangrijkste inspiratiebron: het was immers in die tijd dat handwerkslieden de kathedralen gezamenlijk bouwden. Daarnaast bestonden er gilden waarin ambachtslieden met hetzelfde beroep verenigd waren, waardoor dat beroep beschermd werd.

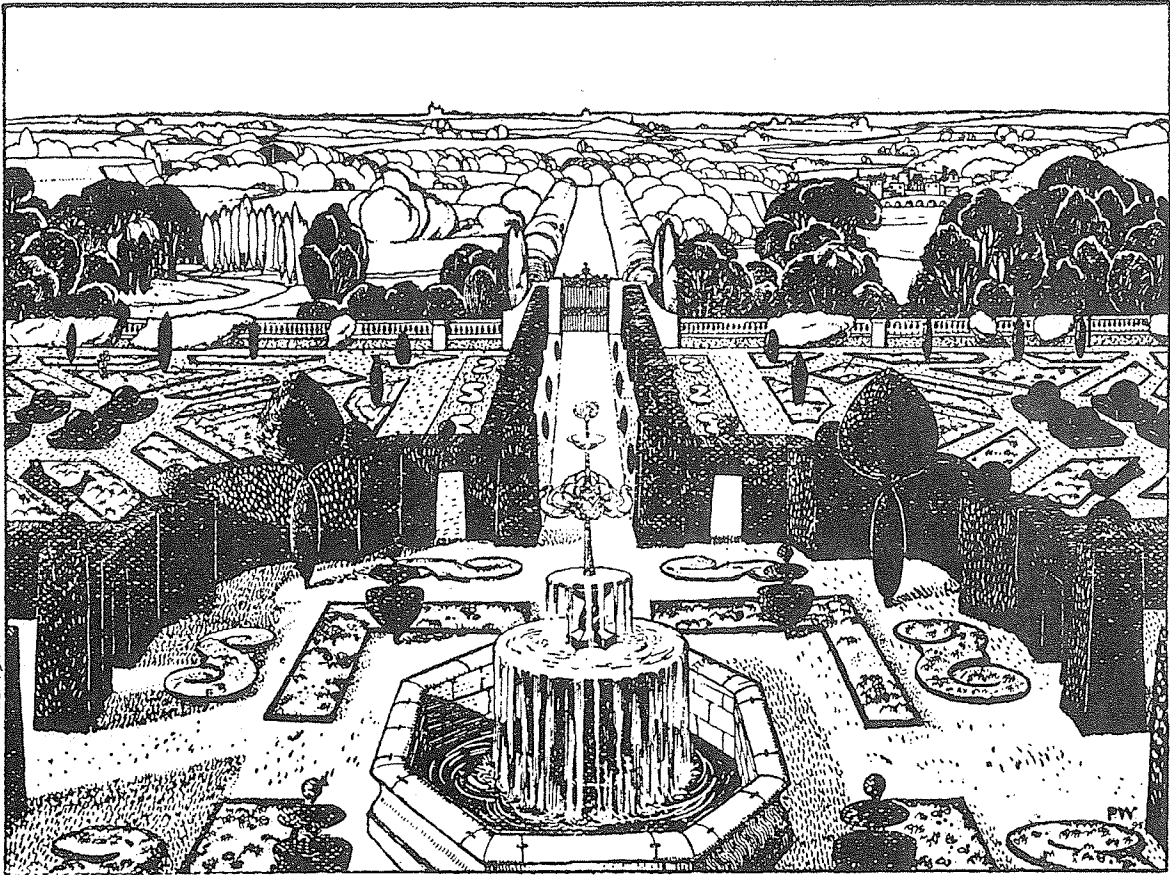
Wat Morris heeft gedaan voor de filosofie van de kunst en voor de kunstnijverheid, deden tegelijkertijd de architecten Philip Webb (1830-1915) en Richard Norman Shaw (1831-1912) voor de esthetische heroriëntering van de architectuur.³ Zij streefden ernaar de vorm van een gebouw te laten volgen uit de functie die dit gebouw had en het uiterlijk niet te laten bepalen door een vooropgesteld doel, zoals een neo-klassieke symmetrische opbouw. De architect zou een soort coördinator moeten zijn van het werk van bekwame vaklieden als timmermannen en metselaars.⁴ De idealen die onder anderen Ruskin, Morris, Webb en Shaw in hun werk uitdroegen zijn bekend geworden onder de naam *Arts and Crafts*.

De architecten van deze beweging streefden er naar door middel van het combineren van sterk uiteenlopende stijlelementen uit het verleden tot een nieuw, schilderachtig geheel te komen. Hun ontwerpen werden steeds meer vrije, onafhankelijke interpretaties van de historische bouwstijlen.

Zij hielden zich vooral bezig met het bouwen van stads- en plattelandswoningen.⁵ Voor de laatstgenoemde woningen ontstond een typisch engelse landhuis-stijl, ook wel genoemd 'Old English Style': de landhuizen werden opgebouwd uit baksteen en plaatselijk voorhanden zijnde natuurlijke materialen, met kleine ramen met roede verdeling, veelal hoge schoorstenen en vaak een zeer grote kap.⁶ Een bekend, vroeg voorbeeld van een landhuis opgebouwd in een dergelijke stijl is het Red House in Bexley Heath, Kent, in 1859 ontworpen door Philip Webb voor William Morris.

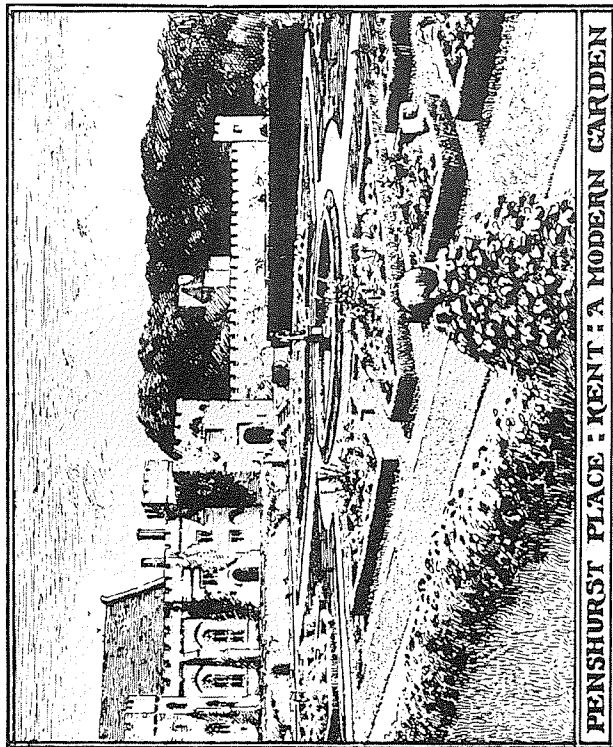
Wat voor een tuin hoorde er nu volgens de *Arts and Crafts* ideeën bij een dergelijk huis? William Morris had er de volgende voorstelling van:

'Large or small, the garden should look both orderly and rich. It should be well fenced from the outer world. It should by no means imitate either the wilfulness or the wildness of Nature, but should look like a thing never seen except near a house'.⁷

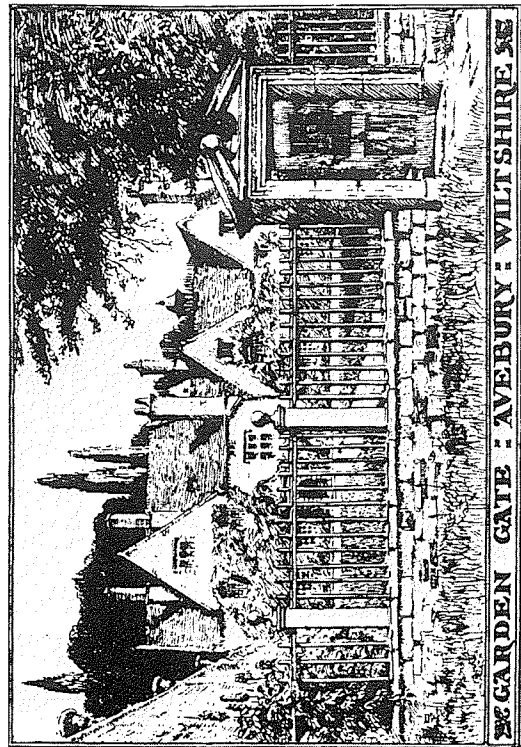

27. 'Perspective view of a garden'

Uit: John D. Sedding, *Garden-Craft old and new*, 1903, t.o. p. 180; S.C.

PENSHURST PLACE : KENT : A MODERN GARDEN

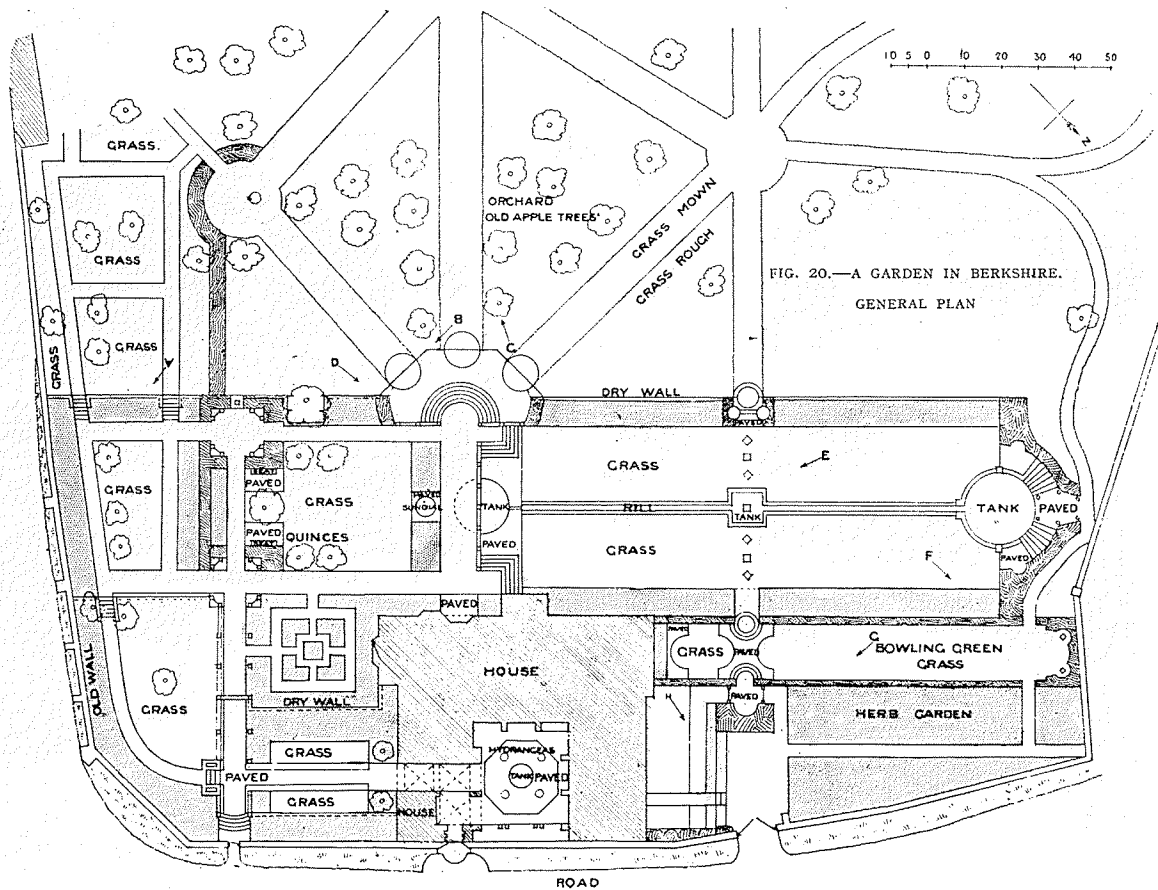

EGGARDEN GATE : AVEBURY : WILTSHIRE SE

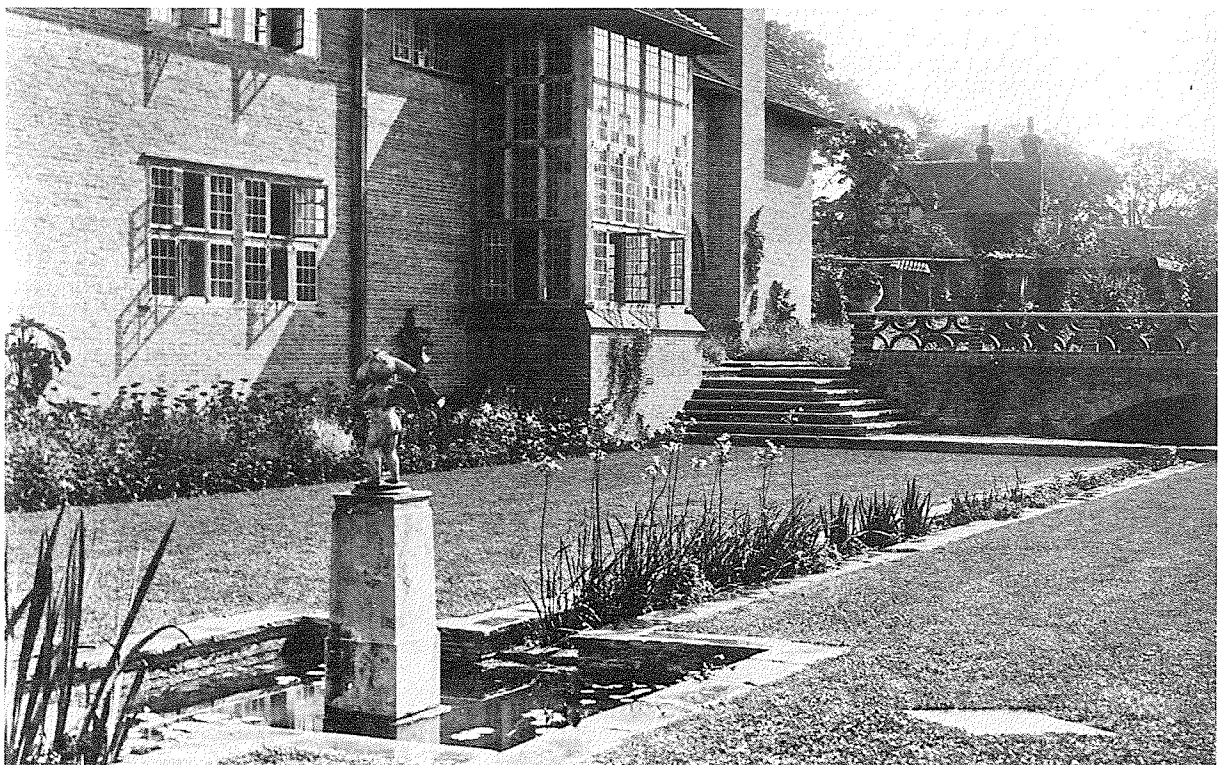
28. 'A modern garden'

29. 'Garden gate'

Beide uit: R.Blomfields en F.Inigo Thomas, *The Formal Garden in England*, 1892, fig. 65 resp. p. 169; S.C.

30. Sir Edwin Lutyens, ontwerp voor de aanleg bij Deanery House, ongesigneerd, ongedateerd (1899). Uit: G. Jekyll en L. Weaver, *Gardens for small country houses*, 1914, fig. 20; S.C.

31. De aanleg bij Deanery House
 Uit: G. Jekyll en L. Weaver, *Gardens for small country houses*, 1914, fig. 21; S.C.

Uit dit citaat krijgt men de indruk dat Morris niet aan de algemeen toegepaste landschapsstijl dacht, maar aan een regelmatige tuinstijl. Hoe die regelmatige stijl er uit zou moeten zien, is op te maken uit John D. Sedding's *Garden-Craft old and new* (1890). Sedding (1838-1891) was in zijn tijd een bekend architect, leerling van John Ruskin en aanhanger van de *Arts and Crafts* beweging; we kunnen daarom aannemen dat dit boek een beeld geeft van de tuinarchitectuur zoals die in deze kring als ideaal werd gezien. Hij heeft zijn kunstopvattingen geuit in lezingen en toespraken, waarvan sommige in bouwkundige tijdschriften werden gepubliceerd en waarin hij mogelijk ook zijn opvattingen over tuinarchitectuur naar voren had gebracht, lang voor de publicatie van zijn boek.⁸ Dit is des te aannemelijker, omdat Sedding in een artikel uit 1908 genoemd wordt als degene die twintig tot dertig jaar eerder de rechtlijnige tuinaanleg propageerde: dit zou dus in de jaren 80 van de 19^e eeuw geweest zijn.⁹

Het belang van het boek *Garden-Craft old and new* is vooral gelegen in het feit dat het geschreven werd door een architect. Sedding beschouwt de tuin als voortzetting van de architectuur van het huis. We hebben in de voorafgaande paragrafen gezien dat deze opvatting al eerder bestond (bij Repton, Pückler, Petzold, André bijvoorbeeld), maar het is voor het eerst in de 19e eeuw dat dit door een architect in een boek benadrukt wordt. Sedding is dan ook van mening dat de architect het ontwerp van de tuin rond het huis zou moeten maken:

'It is not so much at what he finds in the landscape-gardener's creations that the architect demurs, but at what he misses...

It is not that the architect is small minded enough to cavil at the landscape-gardener's right to display his taste by his own methods, but that he strikes for the same right himself'.¹⁰

Daarbij heeft Sedding deels de regelmatige tuin voor ogen, zoals die bestond voor de landschapsstijl in de mode kwam, juist omdat ook in de renaissance en barok de tuin door een bouwkundige werd ontworpen:

'The old-fashioned country house has, almost invariably, a garden that curtseys to the house, with its formal lines, its terraces, and beds of geometrical patterns...

As one must needs have a system in planning grounds, there is none that will certainly bring honour and effect to them than the regular geometrical treatment. This is what the architect naturally prefers... the architect works from the house outwards, taking the house as his centre... There is a quaint charm in the results of the topiary art, in the prim imagery of evergreens, that all ages have felt...'.¹¹

Hij heeft echter geen vastomlijnde regelmatige stijl in gedachten, hoewel de italiaanse renaissance tuin met zijn terrasvormige aanleg wel een goed voorbeeld wordt genoemd.¹²

Al het bovenstaande sluit niet uit, dat het park dat verder van het huis af is gelegen, in landschapsstijl zou kunnen worden uitgevoerd. Sedding had geen bezwaar tegen de gemengde stijl:

'...it is essential that the ground immediately about the house should be devoted to symmetrical planning, and to distinctly ornamental treatment; and the symmetry should break away by easy stages from the dressed to the undressed parts, and so on to the open country...'.¹³

waarbij hij met 'dressed' waarschijnlijk de invulling met bloembedden, beelden, vormsnoei, fontein en balustrades bedoelt. De tuin bij het huis moet echter wel duidelijk afgescheiden zijn van het landschapspark (zie afb. 27):

'...gardens should, if possible, lie towards the best parts of the house, or towards the rooms most commonly in use by the family, and endeavour should be made to plant them so that the step from the house on to the terrace, or from the terrace to the various parts of the garden, should only seem like going from one room to another. Of the arrangement of ground into divisions, each section should have its own special attractiveness and should be led up to some inviting artifice of archway, or screened alley of shrubs, or "rosery" with its trellis-work, or stone collonade... A garden should be well fenced and there should always be facility for getting real seclusion, so much needed now-a-days'.¹⁴

Tenslotte wijdt Sedding een hoofdstuk aan de wilde tuin:

'A garden is, first and last, a place for flowers; but treading in the old master's footsteps, I would devote a certain part of even a small garden to Nature's own wild self, and the loveliness of weedlife'.

Sedding keurt de landschapsstijl in dit boek zeker niet af; dit blijkt ook uit zijn laatste hoofdstuk, getiteld 'In praise of both':

'The lesson we have to learn is the falsehood of extremes. The point we have to master is, that in the prodigality of "God's Plenty" many sorts of beauty are ours, and nothing shall be scorned. God's creation has a broad gamut, a vast range, to meet our many moods'.¹⁵

Sedding's boek bleef niet onopgemerkt; het werd herdrukt in 1892, 1895 en 1903.

Een ander boek dat door een architect geschreven werd en bijna tegelijkertijd met Sedding's werk op de markt kwam was Sir Reginald Theodore Blomfield's *The Formal Garden in England* (1892). Het sloeg in als een bom; de tweede druk werd in hetzelfde jaar gepubliceerd. In het eerste hoofdstuk stelt Blomfield (1856-1942) direct de kernvraag van het boek:

'Is the garden to be considered in relation to the house, and as an integral part of a design which depends for its succes on the combined effect of house and garden; or is the house to be ignored in dealing with the garden? The latter is the position of the landscape gardener in actual fact'.¹⁶

Blomfield was van mening, dat de landschapsstijl dan ook ongeschikt was voor de aanleg rond het huis omdat het huis niet als uitgangspunt werd gehanteerd, wat Blomfield als architect juist wel voor ogen stond.

'The landscape gardener... turns his back upon architecture at the earliest opportunity and devotes his energie to making the garden suggest natural scenery, to giving a false impression as to its size by sedulously concealing all boundary lines, and to modifying the scenery beyond the garden itself, by planting or cutting down trees, as may be necessary to what he calls his picture... The landscape gardener appears to suppose that he has a monopoly of nature. Now, what is "nature" and what is "natural" in relation to gardens?... it is no more unnatural to clip a yew-tree than to cut grass...

In fact, this vaunted naturalness of landscape gardening is a sham; instead of leaving nature alone, the landscapist is always struggling to make nature lend itself to his deceptions'.¹⁷

Blomfield laat, in tegenstelling tot Sedding, niets van de landschapsstijl heel; hij is er fervent tegenstander van.

Hij vindt overigens de term 'Formal' niet geschikt als benaming voor de rechtlijnige aanleg

'...though, in a way, the term expresses the orderly result at which the system aims, the implied reproach is disingenuous'.¹⁸

en noemt daarom de bedoelde vorm van aanleg liever 'architectural':

'The formal treatment of gardens ought, perhaps, to be called the architectural treatment of the principles of design, for it consists in the extension of the principles of design which govern the house to the grounds which surround it... The object of formal gardening is to bring the two in harmony, to make the house grow out of its surroundings, and to prevent its being an excrescence on the face of nature. The building cannot resemble anything in nature, unless you are content with a mud-hut and cover it with grass'.¹⁹

Het boek geeft een overzicht van de rechtlijnige engelse tuinaanleg door de eeuwen heen, met het doel dat het

'at least show the dangers to be avoided, and they can be summarized in the faults of overelaboration and affectation. The characteristic of the old formal garden... was its exceeding simplicity. The primary purpose of a garden as a place of retirement and seclusion, a place for quiet thought and leisurely enjoyment, was kept steadily in view... everything was reasonable and unaffected. But this simple genuine delight in nature and art became feebler as the seventeenth century grew older'.²⁰

Uit bovenstaand citaat blijkt, dat Blomfield de eenvoudige engelse renaissance-tuin beschouwt als het voorbeeld voor zijn ideale architectonische tuin.

Hij probeert in dit boek de essentiële principes van de rechtlijnige tuin-stijl naar voren te halen en het belang van haar methode (wanneer die tenminste goed gebruikt wordt) te onderstrepen. Hij had niet de bedoeling bijvoorbeeld een neo-renaissance aanleg te propageren, maar

'The long yew-hedge is clipped and shorn because we want its firm boundary lines and the plain mass of its colour; the grass bank is formed into a definite slope to attain the beauty of close-shaven turf at varied angles with the light. The broad grass walk, with its paved foot in the centre, is cool to walk upon in summer and dry on the pavement in winter; and the flower border on either side is planted with every kind of delightful flower, so that the refinements of its colour may be enjoyed all through the summer... because there is delight in the associations of the sweet old-fashioned flowers. There is music in their very names:... Gillyflowers and columbines, sweet-williams, sweet-johns, holly-hocks and marigolds, ladies' slipper, London pride bergamot... these are a few old names to contrast with the horrors of a nursery gardener's catalogue, and these, too, are the sort of flowers for the garden. The formal garden lends itself readily to smaller gardens within the garden such as gardens of roses and lilies...

These and many another fancy, such as English men and women loved three hundred years ago, might be carried out, not for archeology, not for ostentation, but because they give real pleasure and delight. This after all, is the only principle'.²¹ (zie afb. 28 en 29)

Vanaf het begin van de jaren 70 van de 19^e eeuw was er in de engelse tuinkunst echter ook al een andere stroming merkbaar, waarbij men vooral in de verwerking van bloemplanten in de landschappelijke aanleg een voorbeeld aan de natuur wilde nemen. De belangrijkste vertegenwoordiger hiervan was William Robinson (1838-1935), landschapsarchitect en schrijver. Hij was en bleef voorstander van de landschapsstijl, maar was tegenstander van de aanleg van stijf gevormde bloembedden die bestonden uit eenjarigen (bijvoorbeeld mozaïekbedden). Hij propageerde daarom de aanplant van vaste planten in natuurlijke groeperingen (of losstaand) in een landschappelijke aanleg. Van zijn vele publicaties waarin zijn ideeën naar voren komen kregen

The Wild Garden (1870) en *The English Flower Garden* (1883) de meeste aandacht. Hierin worden ook de planten genoemd, aan welke Robinson de voorkeur gaf. Robinson was ook degene die de 'mixed border' propageerde, maar hij zag deze echter het liefst op een afgelegen plek in de landschappelijke aanleg, of in de moestuin (zie ook I.2.2).

Zoals we gezien hebben was Sedding geen tegenstander van Robinson's ideeën: ook Sedding propageerde de 'wilde' tuin.

Blomfield opponeerde echter fervent tegen de landschapsstijl, en ook tegen de natuurlijke beplanting zoals Robinson die propageerde:

'To suppose that love of nature is shown by trying to produce the effects of wild nature on a small scale in a garden is clearly absurd; any one who loves natural scenery will want the real thing; he will hardly be content to sit in his rockery and suppose himself to be among the mountains'.²²

Vanaf 1875 schreef Gertrude Jekyll (1843-1932) artikelen in het tijdschrift *The Garden*, waarvan William Robinson hoofdredacteur was.

Zij verzorgde voor *The English Flower Garden* een hoofdstuk over kleurgebruik in de border (zie I.2.2).

Gertrude Jekyll groeide op in een familie waar veel aandacht werd besteed aan kunst en kunstnijverheid. Ze wilde graag kunstschilderes worden en kreeg daartoe ook de gelegenheid: ze volgde een twee-jarige opleiding aan de *School of Art* in South Kensington. Na haar opleiding reisde ze veel, onder andere naar Griekenland. Via een echtpaar waarmee ze bevriend was ontmoette ze John Ruskin; vanaf 1865 heeft zij hem verscheidene bezoeken gebracht. Tevens was ze vertrouwd met het werk van William Morris en zijn atelier. In die tijd begon ze ook zelf borduursels en metaalwerk te ontwerpen en uit te voeren. De *Arts and Crafts* beweging had dan ook veel invloed, niet alleen op Gertrude Jekyll, maar in het algemeen op veel engelse kunstenaars en architecten die actief waren in de jaren zestig en zeventig van de 19e eeuw. In de tijd dat ze begon met het schrijven van artikelen voor *The Garden* werd ze beschreven als een meesteres in

'carving, modelling, house-painting, carpentry, smith's work, repoussé work, gilding, wood-inlaying, embroidery, gardening and all manner of herb and flower knowledge and culture'.²³

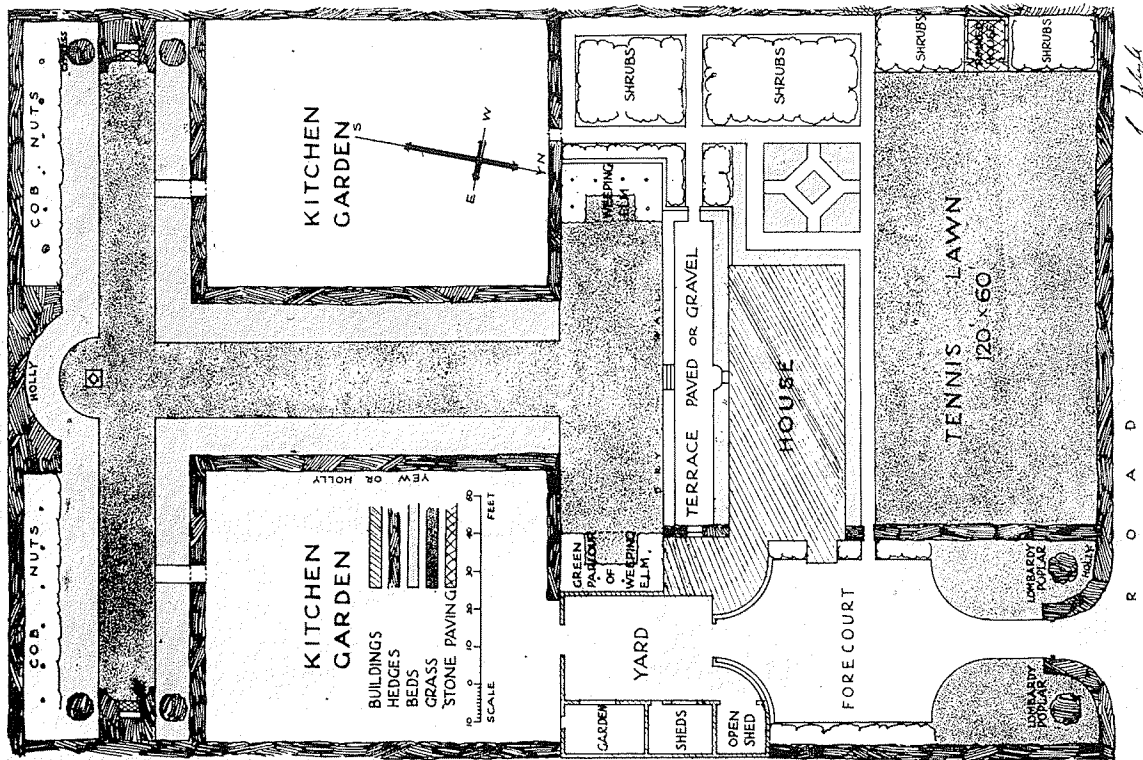
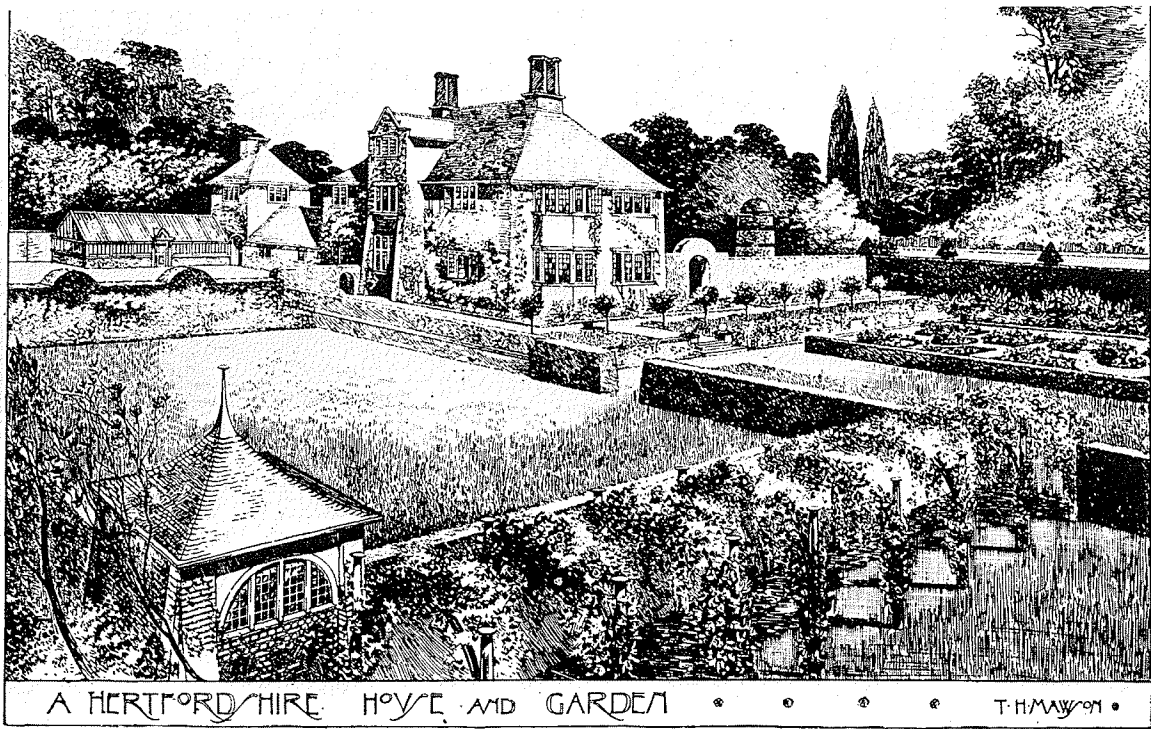

FIG. XXII.—A GARDEN OF HARDY FLOWERS ON AN ACRE AND A-HALF.

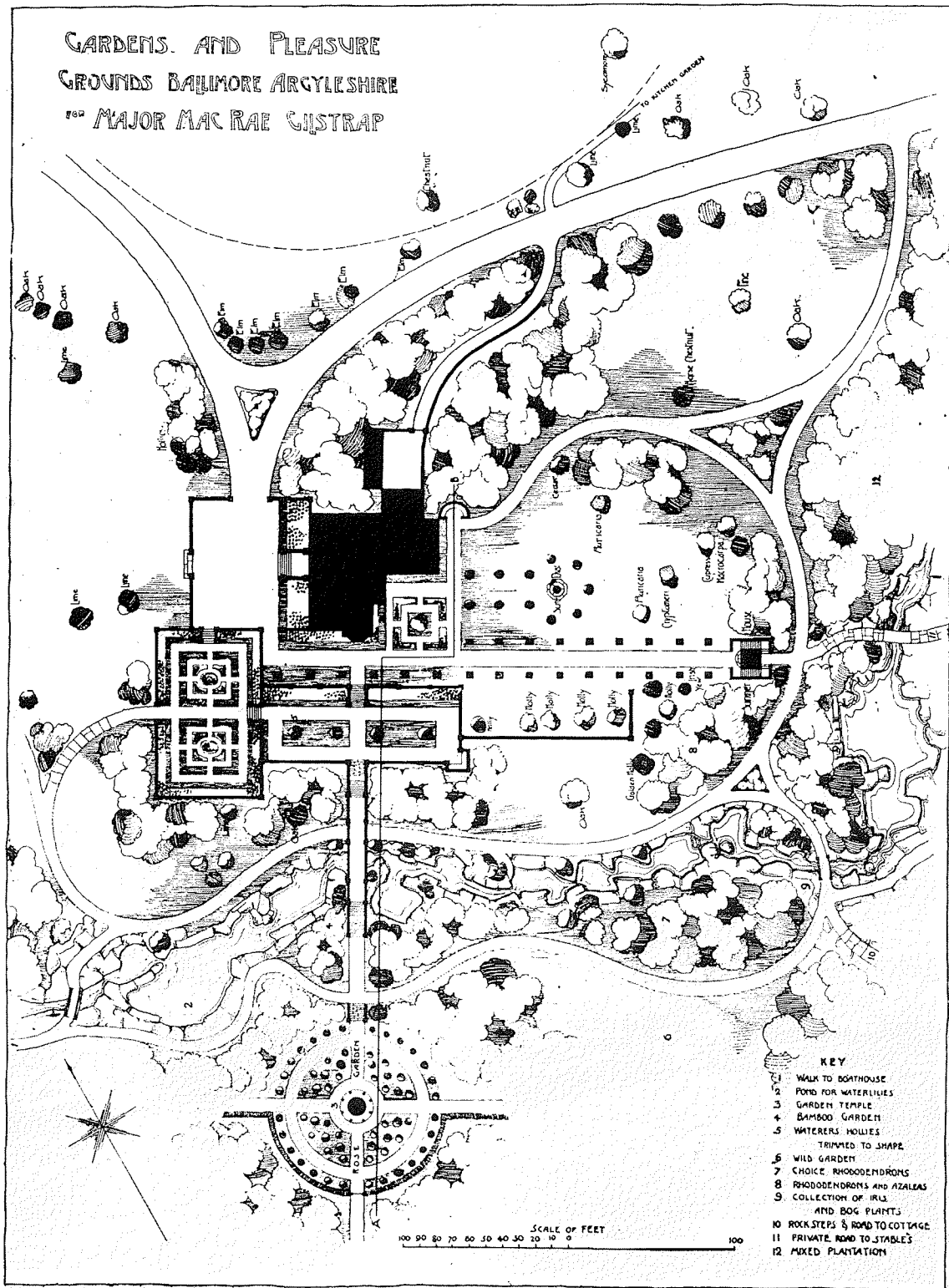
32. G. Jekyll, een rechtlijnig ontwerp voor een kleine tuin, gesigineerd, ongedateerd. Uit: G. Jekyll en L. Weaver, *Gardens for small country houses*, 1914, fig. XXII; S.C.

A HERTFORDSHIRE HOUSE AND GARDEN

No. 116.

33. 'A Hertfordshire house and garden'
 Uit: Th.H. Mawson, *The art and craft of garden making*, 1900, fig. 116; S.C.

No. 130.

34. Th.H. Mawson, ontwerp voor de aanleg bij een huis te Ballimore. Uit: Th.H. Mawson, *The art and craft of garden making*, 1900, fig. 130; S.C.

Gertrude Jekyll had echter een oogziekte, waar ze steeds meer hinder van ondervond en waardoor het bezig zijn met ambachtelijk getinte handvaardigheden aanzienlijk moeilijker voor haar werd. Het is waarschijnlijk mede aan deze ziekte te danken, dat ze zich steeds meer ging bezighouden met tuinarchitectuur en vooral aan de beplanting veel aandacht besteedde.²⁴ Haar ideeën over de beplanting in de tuin komen overeen met die van Robinson: ook zij had een natuurlijke groepering voor ogen, waarbij ze bovendien veel nadruk legde op het kleurgebruik. Dit blijkt duidelijk uit haar publicaties, die bijna allemaal verschenen tussen 1899 en 1912. In deze werken noemt ze ook de planten die ze het liefst in de tuin ziet. Afgezien van het feit dat ze het gebruik van wilde en vaste planten propageert, verweeft ze in haar boeken ook haar liefde voor het engelse platteland en de oude ambachtelijke tradities die daar nog bestonden. Ze benadrukt bijvoorbeeld het feit dat bouwwerken op het platteland opgetrokken werden uit materiaal dat ter plekke aanwezig was en waarbij dat bouw materiaal op een manier verwerkt werd die van vader op zoon overging.²⁵ Een voorbeeld daarvan is haar beschrijving van een bruggetje:

'The wooden railing and way of supporting the posts is the old way of the country, though doubtless the original railing was oak roughly split, not sawn'.²⁶

Uit dergelijke opmerkingen in haar boeken is haar sympathie voor de *Arts and Crafts* beweging op te maken. Haar publicatie *Old West Surrey, some notes and memories* (1904) was een poging de oude ambachten en traditionele gebruiken van dit deel van Engeland voor het nageslacht te bewaren; in 1925 verscheen er een meer uitgebreide druk onder titel *Old English Household-life*.

In 1891 kwam Gertrude Jekyll in contact met de jonge architect (Sir) Edwin Lutyens (1869-1944). Hij ontwierp voor haar *Munstead Wood* (haar woonhuis) en samen legden ze de daarbijbehorende tuin aan.

Uit deze samenwerking ontstond een belangrijke vriendschap, mede een soort deelgenootschap: na *Munstead Wood* kreeg Lutyens steeds meer opdrachten tot het bouwen van landhuizen, waarbij ze samen het ontwerp voor de bijbehorende tuin maakten en Jekyll zich ook voor een groot deel bezighield met de beplanting.²⁷

Edwin Lutyens was een leerling van de architect Ernest George (1839-1922) van wie hij het ontwerpen leerde in de geest van Richard Norman Shaw. Lutyens is vooral bekend geworden door zijn stads- en plattelandswoningen in de 'Old English Style'; hij was dan ook voorstander van de *Arts and Crafts* beweging, net als Jekyll. Zijn huizen werden bijvoorbeeld opgebouwd uit lokaal voorhanden zijnd materiaal en handgemaakte baksteen; de ramen bezitten vaak roedeverdelingen in eiken. Zijn landhuizen werden besproken in geïllustreerde artikelen in *Country Life*, een tijdschrift waarvan het eerste nummer in 1897 verscheen. Dit heeft Lutyens carrière zeker vergemakkelijkt.²⁸

De tuinen van Lutyens en Jekyll, aangelegd bij de landhuizen ontworpen door Lutyens, vertonen een rechtlijnige aanleg, waarbij de vertrekken van het huis als het ware weerspiegeld worden in diverse deeltuinen. Een voorbeeld is *Deanery Garden* door Lutyens ontworpen in 1899, met 'herbaceous borders' geprojecteerd tegen de keermuren (zie afb. 30 en 31).²⁹

De keuze tot een dergelijke rechtlijnige aanleg is niet verwonderlijk als men bedenkt dat Lutyens architect was; hij meende dan ook dat

'Every garden scheme should have a back-bone, a central idea beautifully phrased. Every wall, path, stone and flower should have its relationship to the central idea'.³⁰

In 1900 verscheen er van Th.H. Mawson (1861-1933) *The Art and Craft of Garden Making*. Mawson was tuinarchitect en voorstander van de rechtlijnige aanleg; hij verwijst in dit werk dan ook naar de boeken van Blomfield en Sedding. Zijn ontwerpen ademen dezelfde sfeer als die van Lutyens en Jekyll: de directe omgeving van het huis is rechtlijnig aangelegd en bevat verschillende deeltuinen (zie afb. 34). Hij benadrukt het belang van de vorm van de renaissance-tuin, net als Blomfield dat had gedaan. Bij Mawson vinden we echter ook de natuurlijke groepering van vaste planten in borders terug (zie afb. 33). (Mawson heeft overigens ook in Nederland gewerkt; in 1913 maakte hij een ontwerp voor de tuin bij het Vredespaleis in Den Haag.) Twee jaar later kwam van de hand van H. Inigo Triggs (1876-1923) het boek getiteld *The Formal Gardens in England and Scotland* uit; het eerste boek dat door middel van foto's en plattegronden een beeld geeft van de toen nog bestaande historische, rechtlijnige tuinen in Engeland en Schotland. Trigg's eigen tuinontwerpen zijn ook rechtlijnig ingedeeld. In zijn inleiding noemt hij de volgende reden voor uitgave van dit boek:

'The present work has been prepared chiefly with the object of showing, by means of a series of studies of some of the most complete and historical gardens now existant in this country, the principle involved in their planning and arrangement in relation to the house, which is the essential element in what is custom to call a Formal Garden'.

In de periode 1890-1910 zien we in het werk van Lutyens en Jekyll, Triggs en Mawson een synthese ontstaan tussen de opvattingen van Sedding en Blomfield en de beplantingsideeën van Robinson. Lutyens en Jekyll hebben hier zeker een grote rol in gespeeld, mede door de publicaties van Jekyll. De rechtlijnige tuinaanleg zoals die bestond tijdens de renaissance (de kleine, besloten tuin) wordt als het ware gebruikt om de nieuwe samenhang tussen huis en tuin te benadrukken.

De bloemplanten in de moderne aanleg worden onder invloed van Robinson en Jekyll echter op een nieuwere, veel lossere manier verwerkt in borders. Daarbij zijn het niet meer de exotische soorten en eenjarigen, maar de vaste planten en inheemse soorten die de voorkeur krijgen.

De uitgave van *Country Life*, de bespreking van Lutyens' landhuizen (later ook van moderne architectonische tuinen) hierin, de oprichting van de *National Trust* in 1895 en de publicaties van Jekyll, Mawson en Triggs tussen 1899 en 1912: het zijn allemaal uitingen van de golf van heimwee naar het landelijke, rustige leven, naar een afgesloten zijn van de 'harde' buitenwereld en naar het eenvoudige, voldoening gevende handwerk.

Dit heimwee was een reactie op de steeds verdergaande industrialisatie, dezelfde industrialisatie die de middenstand nu echter ook de mogelijkheid gaf de grote stad te ontvluchten een toevlucht te zoeken in een gezellig, ouderwets aandoend landhuis met een besloten, rechtlijnige tuin.³¹

I.1.6 Duitsland 1860-1910

De landschapsstijl werd na 1860 in Duitsland toegepast in de stijl zoals Gustav Meyer die propageerde (zie I.1.2). De manier van ontwerpen werd in de loop van de 19^e eeuw echter steeds meer gedaan aan de hand van een bepaalde modelvorm, die te pas en te onpas werd gebruikt. Deze verstarring van de landschapsstijl is bijvoorbeeld terug te vinden in het boekje van Carl Hampel, *Hundert kleine Gärten* (1894) dat ook na 1900 nog vele malen herdrukt werd (zie afb. 35).

In 1887 werd de 'Verein deutscher Gartenkünstler' opgericht: een vereniging waarvan de leden-tuinarchitecten vrijwel direct begonnen met het verdedigen van de toepassing van deze verstarde landschapsstijl. Tijdens de eerste zes jaar van haar bestaan was Hampel voorzitter.¹

Deze groep vreesde vooral de engelse voorkeur voor de rechtlijnige aanleg en de invloed die bouwkundige architecten als Sir Charles Barry op een dergelijke aanleg hadden.

Duitsland stond hierin niet alleen: in het algemeen ontstond er in Europa (met Engeland in de voorhoede) in de jaren 1890-1905 een polemiek tussen tuinarchitecten die de traditionele landschapsstijl voorstonden en bouwkundige architecten die meer heil zagen in een rechtlijnig tuinontwerp.

De laatstgenoemden wonnen steeds meer veld, niet alleen vanwege de toen heersende esthetische idealen, maar ook door de toename van het aantal villatuinen waarin deze idealen verwezenlijkt konden worden.²

De nieuwe opvattingen over tuinarchitectuur kregen vanuit Engeland steeds meer voet aan duitse grond, al zijn de duitse voorkeurstemmen voor de rechtlijnig aangelegde tuin voor 1900 nog maar zwak te horen. Voorvechters waren in de eerste plaats kunsttheoretici als Jacob von Falke, Ferdinand Avenarius, Alfred Lichtwark en Hermann Jäger.³

Zo schreef Jacob von Falke in het voorwoord van zijn boek *Der Garten, seine Kunst und Kunstgeschichte* (1884) over zijn zienswijze:

'Wenn dabei eine Tendenz hervortritt, -sie soll nicht geleugnet werden-, dem regelmässigen oder architektonischen Garten für die Gegenwart wieder zu seinem verlorenen Rechte zu verhelfen, so weit er dieses besitzt, so ist das nicht Geschmackssache sondern eine logische Consequenz unserer Auffassung von Wesen des Gartens'.⁴

Von Falke beschrijft in hetzelfde werk onder andere de landschapsstijl à la Lancelot 'Capability' Brown (waarbij het huis omgeven was door een groot gazon) waarna hij wijst op de verandering die Humphrey Repton hierin aanbracht door de omgeving van het huis aan te kleden door middel van de aanleg van de *pleasure-ground*. Vervolgens schrijft hij:

'Heute nun - und das ist die dritte Stufe, welche zu gleich die Wendung enthält - ist aus dieser befreiten Rasenfläche eine durchaus regelmässige Anlage geworden, mit symmetrisch gezeichneten, künstlich gefassten Blumenbeeten, exotische Gewächsen, mit Statuen, mit steinernen Bassins und Springbrunnen, mit Terrassen und Stiegen, selbst wenn der Boden es erlaubt, mit einer Balustrade oder einem Gitterabschluss, welcher diese architectonisch oder regelmässig gestaltete Wachbarschaft des Hauses von dem landschaftlichen oder parkartigen Theile des Gartens trennt...

England ist damit auf dem richtigen Wege.

Die Aufgabe der nächsten Zukunft ist nun für dieses richtige Prinzip Propaganda zu machen, es allgemein zu verbreiten, aber auch mit Verstand und Urtheil anzuwenden, da, wo es hingehört...'.⁵

Bovenstaand citaat doet vermoeden dat Von Falke de neo-renaissance tuinen van Sir Charles Barry voor ogen had; hij beschrijft de gemengde stijl zoals die bijvoorbeeld bestond in Shrubland Park. (zie I.1.1)

Ferdinand Avenarius en Alfred Lichtwark lieten rond 1890 bijna gelijktijdig hun stemmen horen. Avenarius bespot in zijn pas begonnen tijdschrift *Der Kunstwart* van 1889 een *Piepenbrinkgarten*: zijn benaming voor een tuin aangelegd in de schabloonmatige toegepaste landschapsstijl à la Hampel, gekenmerkt door twee niervormige gazons tussen paden die een krakelingvorm beschrijven. Lichtwark bespreekt in zijn gepubliceerde rede *Markartbouquet und Blumenstrauß* (München 1892) de regelmatig aangelegde boerentuin, waarvan hij de funktionele stijl boven die van het engelse landschapspark verkiest.⁶

Deze laatste zienswijze - het poneren van de funktionele boerentuin als voorbeeld voor de kleinere villatuin - is voor zover ik heb kunnen nagaan een van oorsprong Duits verschijnsel.

Dit heeft zeker te maken met de voorkeur voor het eenvoudige landelijke leven zoals dat al eerder in Engeland door de *Arts and Crafts* beweging benadrukt was. In het boek van Gertrude Jekyll echter, *Old English Householdlife* (1925), een herziene en meer uitgebreide druk van *Old West Surrey* (1904), dat immers een beeld geeft van de gebruiken en ambachten van het eenvoudige landelijke leven in Surrey, wordt met geen woord over de boerentuin gerept.

Alfred Lichtwark (1852-1914) speelde in deze waardering van de boerentuin een zeer belangrijke rol. Hij was kunsthistoricus, directeur van de *Hamburger Kunsthalle* en bejiveraar van het Funktionalisme.

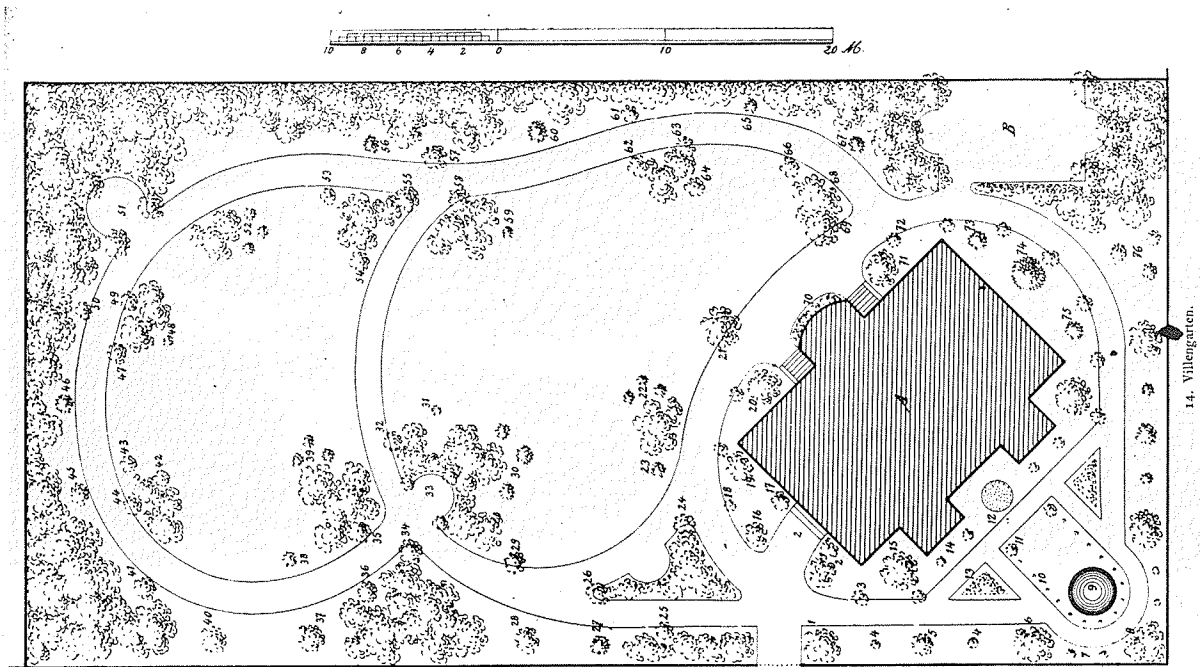
'In the lectures which he delivered between 1896 and 1899, and which are full of praise for England, he pleaded for practical, unadorned furniture in "smooth, polished, light forms" convenient to housewives, for *sachliche Schönheit*, for wide horizontal windows and "floods of light", and for fresh flowers in the rooms'.⁷

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat Alfred Lichtwark met zijn nadruk op de funktionele en zakelijke vorm, ook met betrekking tot de tuinarchitectuur de aandacht richtte op de eenvoudige, funktionele boerentuin, die immers al eeuwen lang ingedeeld was naar aanleiding van de taak die deze had, groenten, kruiden en bloemen voort te brengen.

We zien dus dat er in Duitsland zelf rond 1890 in theorie al een voorkeur voor een regelmatige tuinstijl bestond, maar in praktijk was daar niet veel van te merken. Hier kwam pas kort na 1900 verandering in, toen bouwkundige architecten zich op tuinarchitectonisch gebied gingen oriënteren, en zich daarbij in beginsel richtten op de engelse tuinarchitectuur.

In de eerste plaats moet hier de architect Hermann Muthesius (1861-1927) genoemd worden. Hij was van 1896 tot 1903 werkzaam bij de Duitse ambassade in Londen om onderzoek te doen naar Engelse woonhuisarchitectuur.⁸

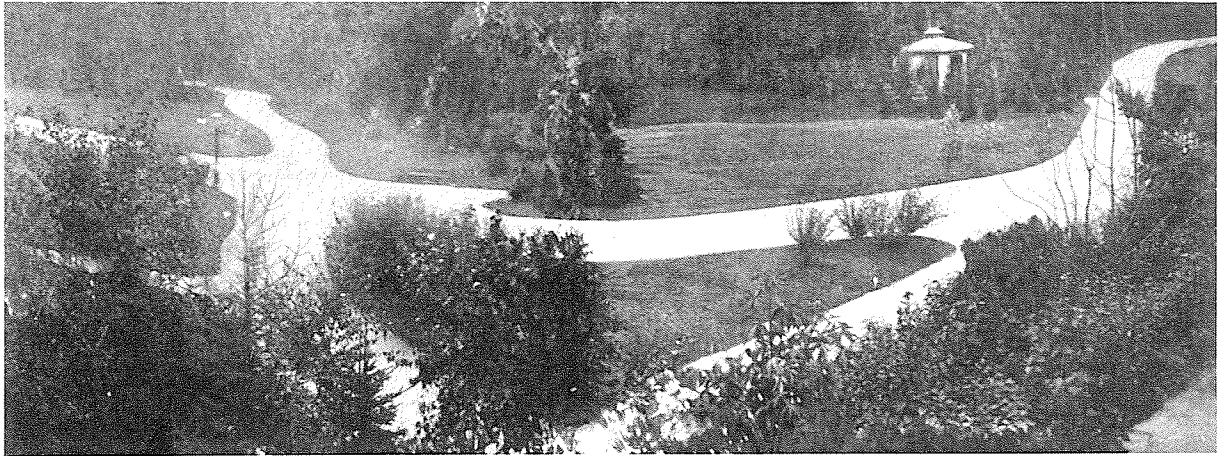
Zijn ervaringen beschrijft hij in zijn boek *Das Englische Haus* (1904-1905) waarin de Engelse landhuizen van Richard Norman Shaw en andere *Arts and Crafts* architecten uitgebreid besproken worden.

35. Carl Hampel, ontwerp voor een kleine villatuin. Uit: C. Hampel, *Hundert kleine Garten*, 1894, afb. 14; S.C.

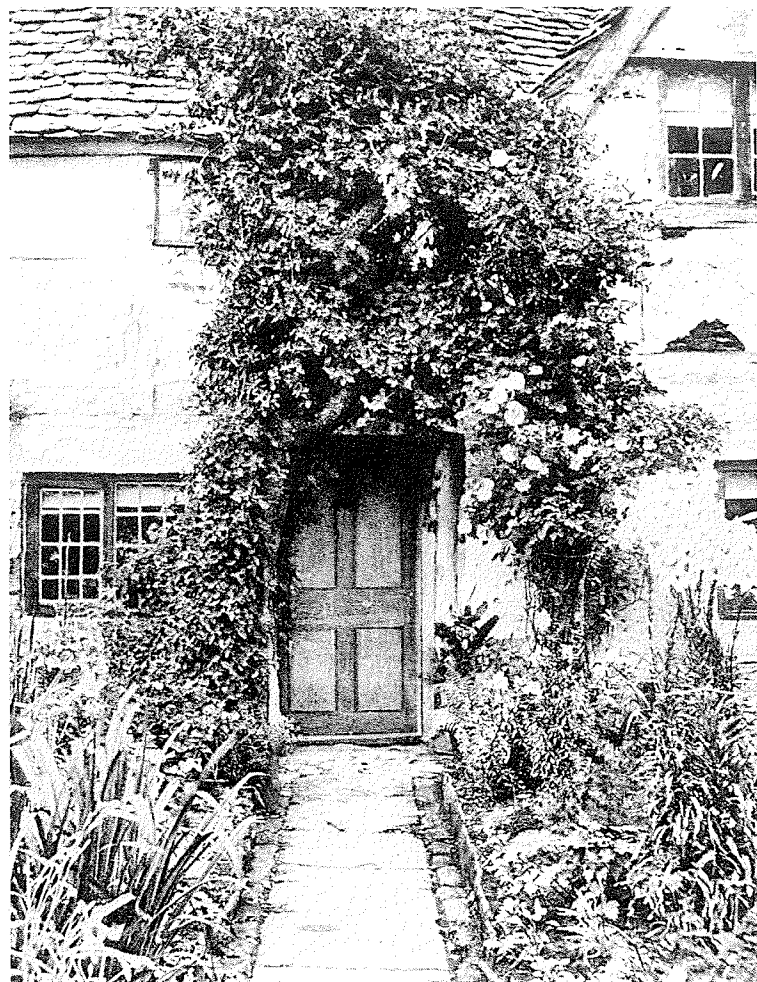

36. 'Beispiel'
Vergelijk met afbeelding 37; uit: P. Schultze-Naumburg, *Gärten*, 1902, afb. 120; S.C.

37. 'Gegenbeispiel'

Vergelijk met afbeelding 36; uit: P. Schultze-Naumburg, *Gärten*, 1902, afb. 121; S.C.

38. 'Bauerngarten als Motiv zu einem ländlichen Hausgarten'

Uit: W. Lange en O. Stahn, *Gartengestaltung der Neuzeit*, 1912, afb.83; S.C.

In het boek wordt de bijbehorende rechtlijnige tuinarchitectuur niet vergeten:

'Die Erkenntnis der künstlerischen Hartlosigkeit des Landschaftsgartens ist einer der Pionierdienste, die England im letzten halben Jahrhundert berufen war, der Welt zu leisten und steht im engsten Zusammenhange mit der im Vorangehenden geschilderten Entwicklung des englischen Hauses. Der heutige englische Garten ist nicht mehr der bei uns unter diesem Namen bekannte Landschaftsgarten, sondern in den Fällen, in denen künstlerische Gesichtspunkte mitsprechen, der regelmässige Garten, eine im wesentlichen geometrische, oder wenn man will, architektonische Anlage; kurz ein Garten, der nicht die äussere Natur nachahmt, sondern zu dem Hause in künstlerische Beziehung steht'.⁹

Muthesius blijkt na dit onderzoek naar het engelse landhuis (zoals gepropageerd door de *Arts and Crafts* beweging) een voorstander te zijn geworden van eenvoudige en logisch opgebouwde decoratieve kunst en architectuur.

In de duitse kunstwereld werd hij de initiator van een nieuwe tendens naar de zogenaamde *Sachlichkeit*. Dit betekende een streven naar een vorm die volledig bepaald zou moeten worden door zijn functie ofwel gebruik.¹⁰

In dit opzicht kan hij dan ook als leerling van Alfred Lichtwark beschouwd worden.

In dit geheel speelde het streven naar een *Gesamtkunstwerk* ook een grote rol: de bouwstijl van een huis moest niet alleen terug te vinden zijn in de interieurkunst, maar ook in de tuinarchitectuur:

'Jeder Hausarchitekt hält es... für seine Pflicht, den Garten mit dem Hause gemeinsam zu entwerfen und sich in die Grundsätze des Gartenbaues z.B. ebenso zu vertiefen, wie in die Kunst der Zimmerausstattung... Garten, Haus und Innenraum eine Einheit, wie einfach klingt das, und wie weit sind wir auch heute noch von dieser Einheit entfernt'.¹¹

Een andere architect die zich al vroeg inzette voor de rechtlijnige tuinarchitectuur was Paul Schultze-Naumburg (1869-1949). Hij verzorgde een boekenserie, getiteld *Kulturarbeiten*, die vanaf 1901 werd uitgegeven door het tijdschrift *Der Kunstwart* waarvan Ferdinand Avenarius hoofdredacteur was. Deel 2 van deze serie is getiteld *Gärten* (1902).

Dit werk laat door middel van voorbeelden en tegenvoorbeelden in foto's zien, wat Schultze-Naumburg onder een goed ontwerp voor een tuin of tuinelement verstond (zie afb. 36 en 37). Ook Schultze-Naumburg onderschrijft het belang van functionaliteit en van de samenhang die er zou moeten bestaan tussen huis en tuin:

'... wir... nehmen erst einmal den Garten, wie er sich als Erweiterung des Hauses darstellt. Hier erscheint er durchaus als architektonische Aufgabe, denn sein Zweck ist, wenn auch nicht gerade Räume, so doch Aufenthaltsorte zu schaffen, und zwar abgetrennte Aufenthaltsorte, die einer ganz ausgesprochenen Bestimmung dienen und zu deren Gestaltung, Gliederung und Absonderung der Erbauer statt zu toten zu dem lebenden Material der Pflanze greift, die er vermittelst Steinbau, Holz - und Lattenwerk und Kultur in die beabsichtigten Formen bringt. Die Pflanze an sich mag sich ja noch so frei entwickeln - die grosse Form, die die Gesamtheit der Pflanzen im Garten annimt, ist eine vom Menschen beabsichtigte... und deshalb eine architektonische Aufgabe'.¹²

Soortgelijke ideeën komen ook naar voren in andere duitstalige boeken over tuinarchitectuur gepubliceerd rond 1905, bijvoorbeeld in Camillo Karl Schneider's *Deutsche Gartengestaltung und Kunst* (Leipzig 1904), Victor Zobel's *Ueber Gaerten und Gartengestaltung* (München z.jr. (1905)), Joseph Maria Olbrich's *Neue Gärten* (Berlijn z.jr. (1905)), Willy Lange en Otto Stahn's *Gartengestaltung der Neuzeit* (Leipzig 1907) en Joseph Aug. Lux' *Schöne Gartenkunst* (Esslingen 1907). Vooral in de twee laatst genoemde werken wordt de aanleg van de oude boerentuin een goed voorbeeld genoemd van een rechtlijnige tuin - net zoals Alfred Lichtwark al in 1892 gedaan had.

Joseph Lux bijvoorbeeld schrijft hierover in 1907:

'Der Gartenkünstler oder der geschmackvolle Gartenfreund, der an die Lösung der neuen Aufgaben herantritt, wird die Lehren, die in den grossen historischen Gartenschöpfungen liegen, wohl beachten, aber er wird auch an dem überlieferten volkstümlichen Kulturbesitz nicht achtlos vorübergehen'.¹³

Willy Lange wijdt er in zijn boek *Gartengestaltung der Neuzeit* (1907) een heel hoofdstuk aan, waarin hij onder meer schrijft:

'Die Gestaltung des Bauerngartens beruht auf dem Streben nach Symmetrie, ohne jedoch die eigentliche künstlerische Harmonie der geometrischen Formen zu beherrschen, wie sie im geometrischen Kunstgarten oft in hoher Vollendung ausgeprägt ist. ...für den Bauerngarten ist geradlinige und kreisformige Begrenzung typisch. Diese beiden Linien erfüllen auch am leichtesten das tiefe Bedürfnis nach Ordnung, dem Grundelement des bäuerlichen Schönheitsempfindens'. (Zie afb. 38)¹⁴

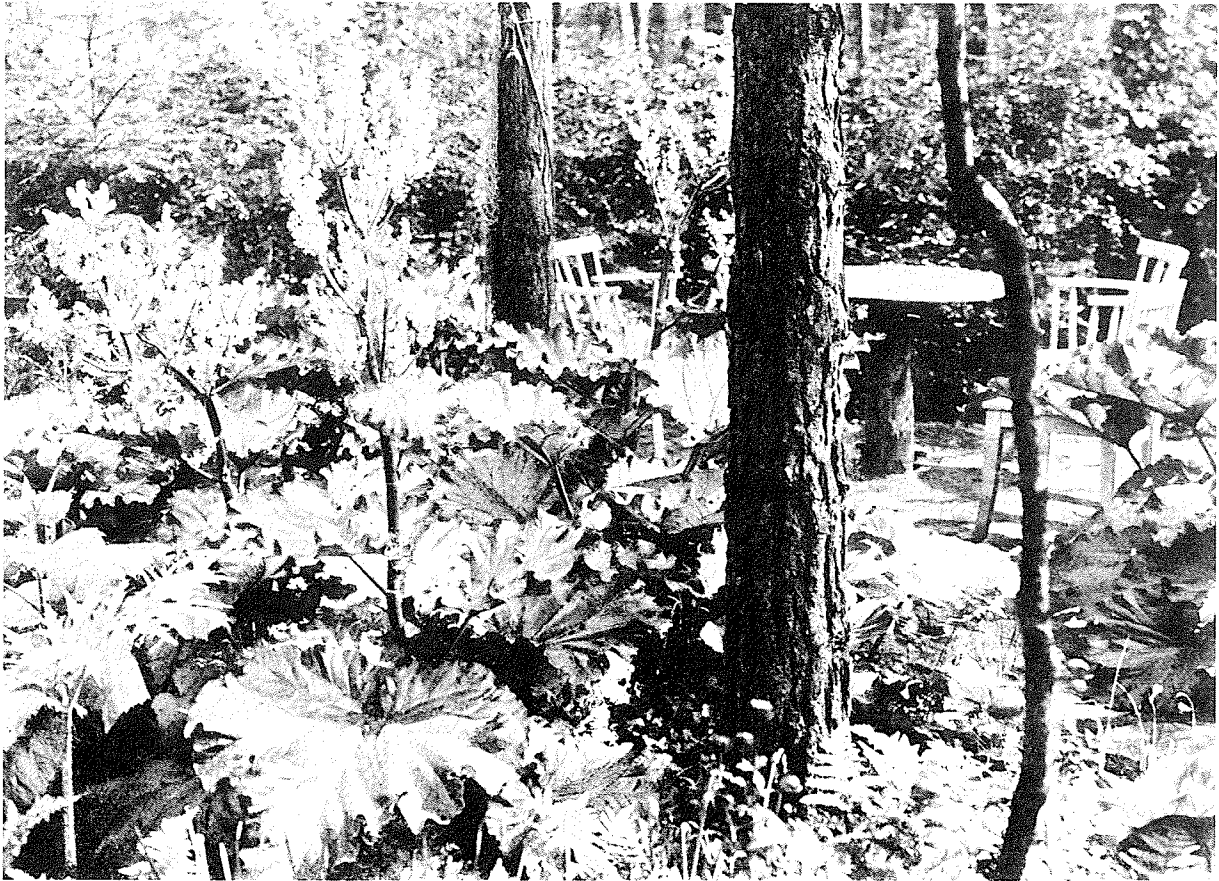
Over de beplanting in de boerentuin schrijft hij:

'Alles Bunte, mit schreiender Gegensätzlichkeit Gefärbte, in der Form Symmetrische, im Wuchs Kompakte entspricht der bäuerlichen Schönheitsvorstellung... Hinzu kommt im bäuerlichen Garten dagegen eine Vorliebe für Pflanzen, mit denen, anknüpfend an die Form der Blüte oder an gewisse wirkliche oder auch nur eingebildete Heilkräfte, Sagen und Märchen verbunden sind, wie "Rittersporn", "Blutendes Herz", "Eisenhut".¹⁵

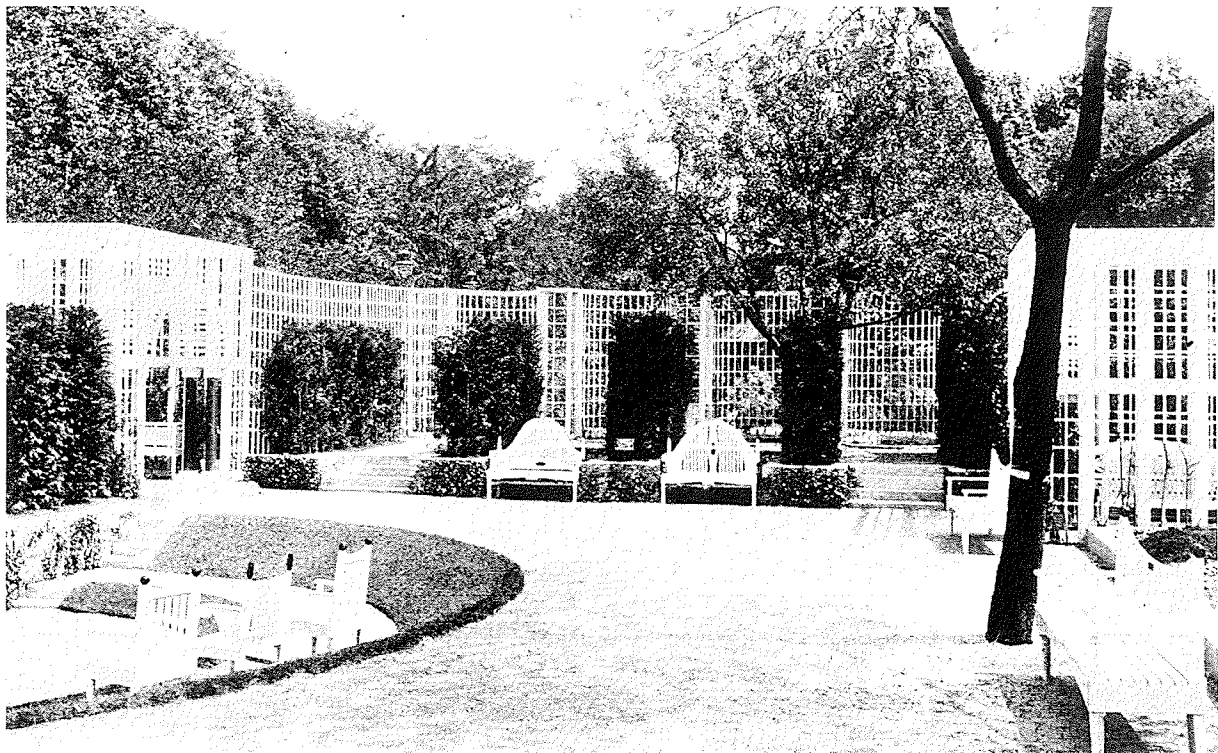
Vervolgens geeft Lange lijsten van gewassen die in een boerentuin groeiden. *Bauernblumen* die in die tijd gebruikt werden, waren onder andere:

'Christrose (*Helleborus niger* L.); Pfingstrose (*Paeonia officinalis* L.); Veilchen (*Viola odorata* L.); Stockrose, Malve (*Althaea rosea* L.); Kaiserkrone (*Fritillaria imperialis* L.)'.¹⁶

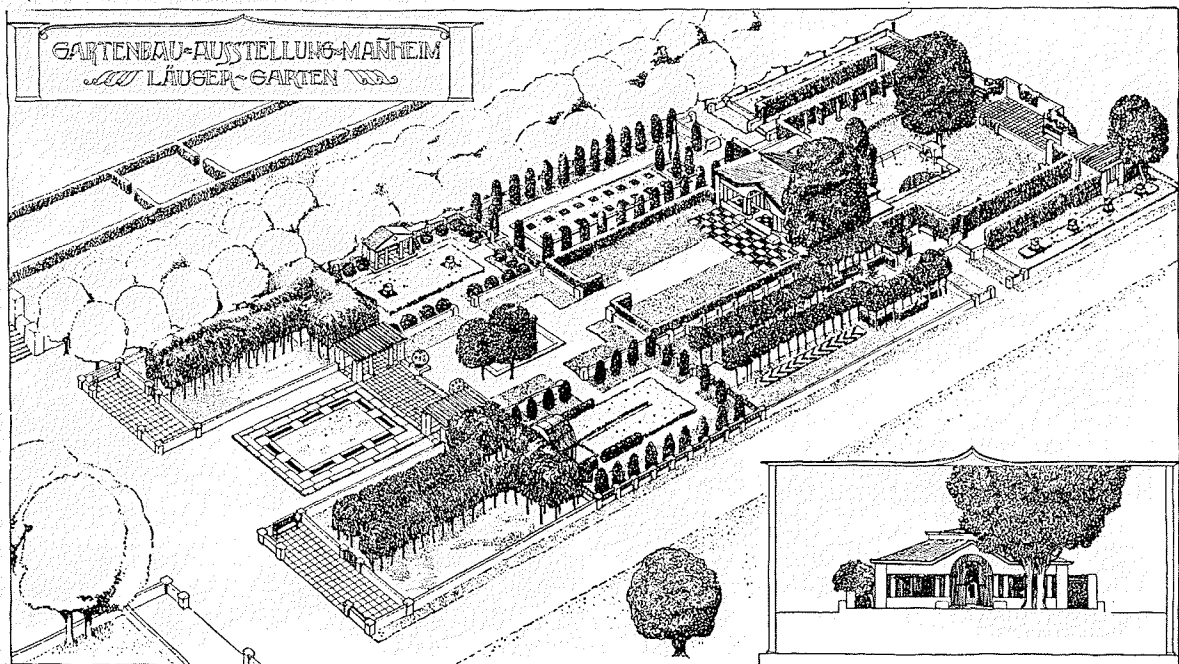
Niet allen de boerentuin en de architectonische aanleg (beschreven door de architect Otto Stahn) krijgen in dit boek van Willy Lange aandacht; ook de *Naturgarten* wordt uitgebreid besproken. Hieruit mogen we opmaken, dat de 'wilde' tuin ook in Duitsland zijn intrede heeft gedaan. De beplanting vormt daarbij het belangrijkste onderdeel (zie afb. 39). De planten worden bijeengezet in groepen die ook zo in de natuur zouden kunnen voorkomen; Lange onderschrijft hierin de ideeën van William Robinson zoals die blijken uit zijn boek *The Wild Garden* (1870) (zie I.1.5 en I.2.2). William Robinson had daarbij nog de traditionele landschapsstijl voor ogen; Willy Lange legt echter meer de nadruk op het biologische aspect van een dergelijke tuin.

39. 'Platz in der Gartenmulde'
 zwischen Rabarber, Farnen, Trollblumen, Herkuleskraut
 Uit: W. Lange en O. Stahn, *Gartengestaltung der Neuzeit*, 1912, afb. 311
 (q); S.C.

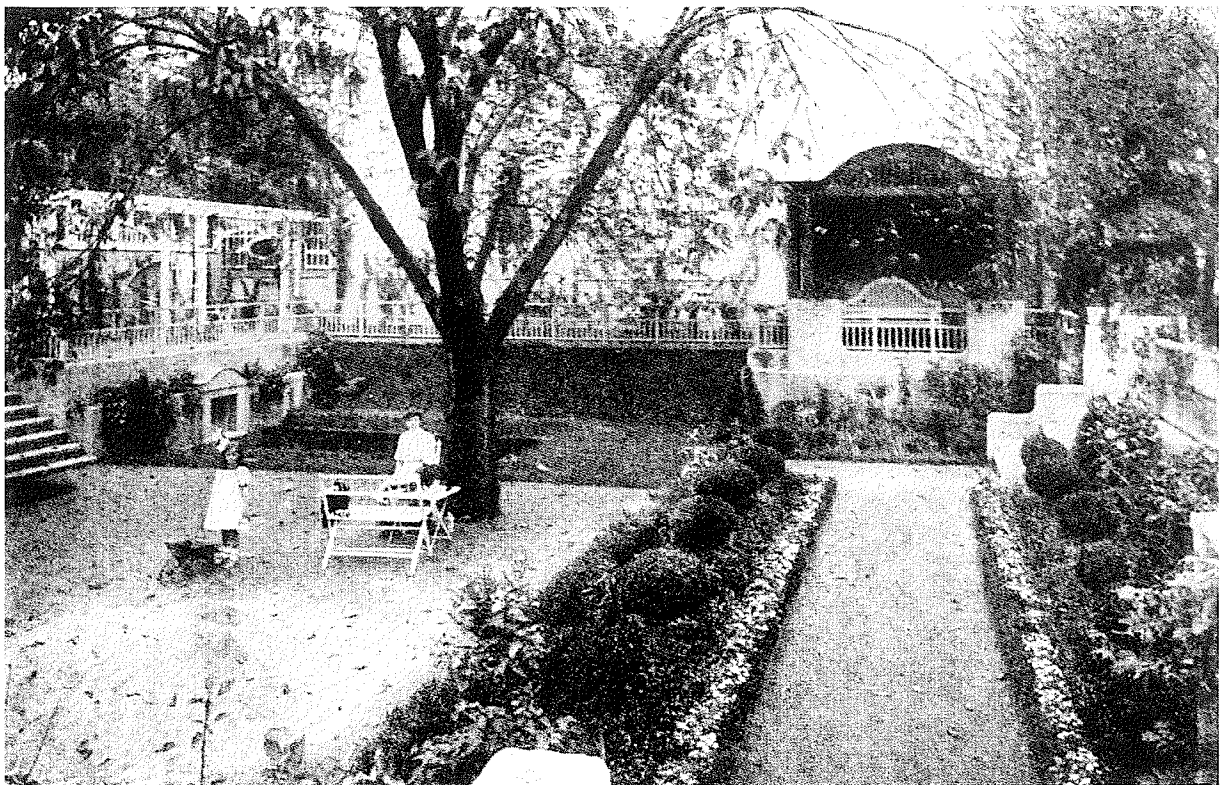

40a. P. Behrens, tuinaanleg op de internationale Tuinbouwtentoonstelling te
 Mannheim, 1907. Uit: *Gartenkunst*, 1907, p. 227; S.C.

Sondergärten des Prof. M. Läger auf der Mannheimer Gartenbauausstellung: Perspektivische Gesamtansicht.

40b. M. Läger, vogelvluchttekening van zijn tuinaanleg op de internationale Tuinbouwtentoonstelling te Mannheim, 1907. Uit: *Gartenkunst*, 1907, p. 194; S.C.

41. 'Hausgarten in Leipzig'
 Uit: M.L. Gothein, *Geschichte der Gartenkunst*, 1926, dl.2, afb. 631; S.C.

Het gaat hem om

'... das leben der Pflanze in Gemeinschaft mit ihrem eigenartigen Standorte. Dem Begriff geometrisch und architektonisch, d.h. "baulich" setze ich den Begriff "biologisch" in diesem Sinne entgegen. Diese Bezeichnung mag ihre Schwächen haben; aber Sie vermeidet wenigstens das Wort "landschaftlich", das zu vielen falschen Vorstellungen geführt hat...'.¹⁷

Het boek geeft overigens door middel van uitgebreide plantenlijsten ook een goed beeld van de beplanting zoals deze voorkwam in de verschillende soorten van tuinaanleg in het Duitsland van rond 1907.

Op de duitse internationale tuinbouwtentoonstellingen in Düsseldorf (1904), Darmstadt (1905) en Mannheim (1907) bleek de voorkeur voor strenge-zakelijke, rechtlijnig aangelegde tuinen: hier werden voor het eerst werkelijke 'Architektengärten' tentoongesteld.¹⁸

Deze tuinen deden veel stof opwaaien; ze werden regelmatig in tijdschriften besproken (o.a. in *The Studio* en in *Gartenkunst*) en oefenden grote invloed uit op de vorm van aanleg van de villatuin, hoewel de tentoonstellings-tuinen eerder representatief waren voor een bepaald esthetisch ideaal dan voor een werkelijke villatuin waar thee gedronken, gespeeld en gekweekt zou moeten worden.

De tuin van Peter Behrens (1868-1940) op de tentoonstelling in Düsseldorf (1904) bijvoorbeeld werd gekenmerkt door een bijna overmatig gebruik van wit geverfd latwerk: bouwelementen als de pergola overheersten zijn ontwerp. Zijn streven naar pure zakelijkheid kwam ook tot uiting in zijn terugdringen van het plantgebruik: zij spelen slechts een ondergeschikte rol en werden zelf ook opgevat als bouwelement. Op de tentoonstelling in Mannheim (1907) bevatte zijn tuin dezelfde koele, streng-zakelijke elementen. (zie afb. 40a)

Ook de tuinen van Max Läger (1864-1952) op de tentoonstelling in Mannheim (1907) waren ondergeschikt gemaakt aan de architectuur. (zie afb. 40b)

De tuin van Joseph Olbrich (1867-1908) tenslotte, te zien op de tentoonstelling in Darmstadt (1905), was onderverdeeld in verschillende miniatuurtuinen, waarbij elke tuin planten in één kleur bevatte (zie afb. 42 en 62 in I.2.6). Ook hier werd de plant dus ondergeschikt gemaakt; het ging echter eerder om het decoratieve dan om het architektonische effect.¹⁹

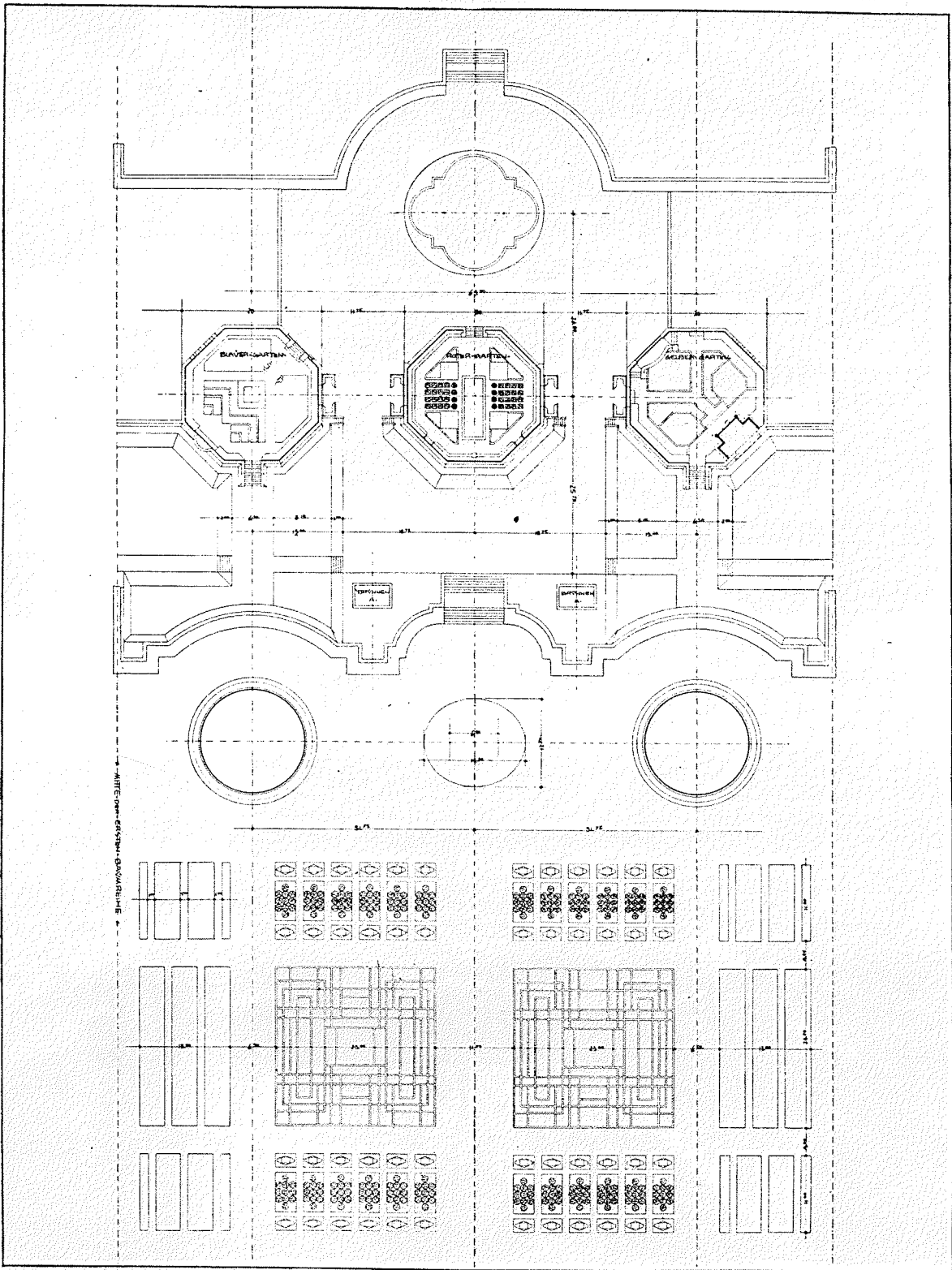
Door het voorkomen van dergelijke tuinen op de internationale tuinbouwtentoonstellingen en de aandacht die er in de pers aan werd geschonken werden de tuinarchitecten min of meer wel gedwongen (wilden zij nog opdrachten krijgen) water bij de wijn te doen. Het nieuwe doel wordt nu de samenwerking tussen architect en tuinarchitect. De villatuin die nu ontstaat in Duitsland is mede dankzij de invloed van de architecten rechtlijnig in haar grondvorm. De moderne villatuin van ca. 1910 was echter minder streng- en representatief-zakelijk dan de tuinen op de bovengenoemde tentoonstellingen en veel meer gericht op gebruik door en plezier van de bewoner van het huis (zie afb. 41).²⁰

We zien dus ook in Duitsland vanaf ca. 1904 een voorkeur bestaan voor de rechtlijnige tuinaanleg, vooral met betrekking tot de kleinere villatuin. Daarnaast bestond er de mogelijkheid een 'wilde' tuin aan te leggen, of zelfs op een klein oppervlak de traditionele landschapsstijl te gebruiken die tot een schabloonvorm verworpen was.

De rechthoekige tuin uit het begin van de 20^e eeuw kan ook wat betreft Duitsland architectonisch genoemd worden omdat het architecten waren die deze vorm - in aansluiting bij het huis - benadrukten. Daarbij werd er in Duitsland niet alleen inspiratie gezocht in historische tuinstijlen (zie bijvoorbeeld het boek van Lux, of van Zobel), maar ook in de eenvoudige boerentuin.

Kenmerkend voor de Duitse architectonische tuin is de nadruk op de koele, zakelijke vorm. Daardoor werd er ook meer gebruik gemaakt van bouwelementen als latwerk dan in Engeland, waar men eerder de voorkeur gaf aan hoge, groene omheiningen zoals heggen.

Het idee om een rechthoekige tuin bij het huis aan te leggen is echter oorspronkelijk afkomstig van de Engelse *Arts and Crafts* beweging; de Duitse architect gaf er zijn eigen vorm aan.

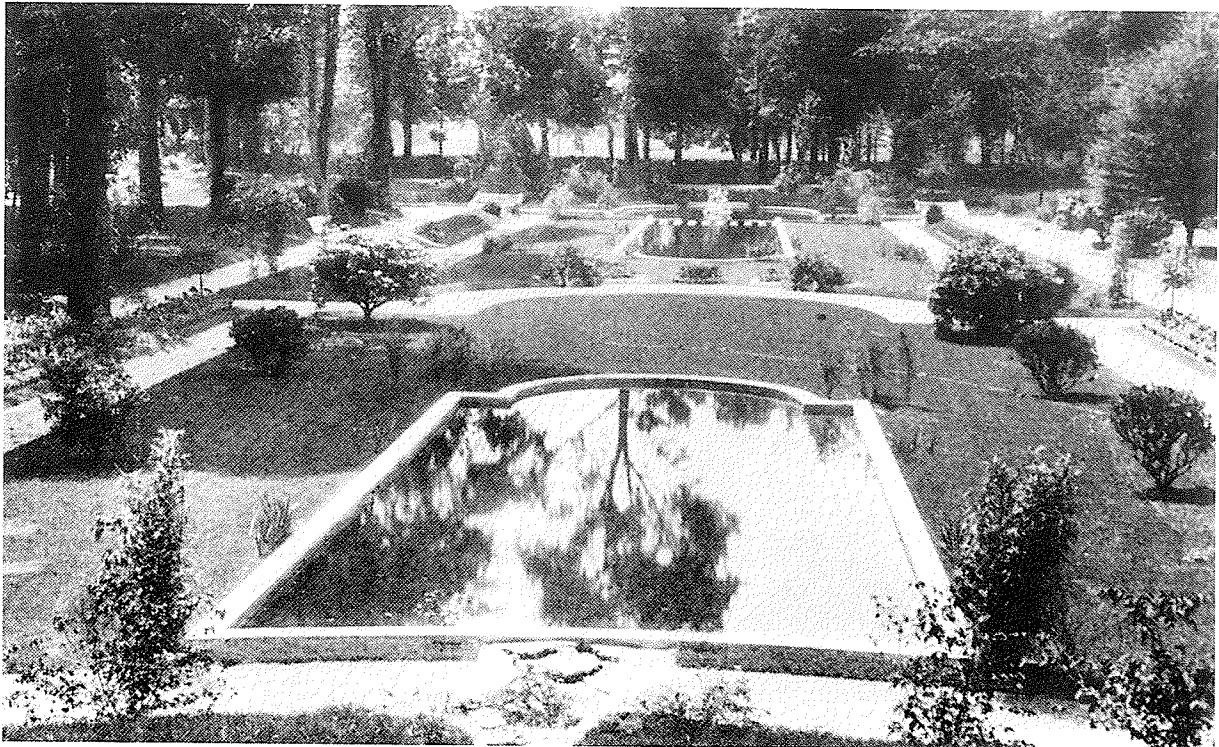

42. Joseph M. Olbrich, ontwerp voor een tuin op de internationale Tuinbouwtentoonstelling te Darmstadt, 1905; de afzonderlijke mini-tuinen waren beplant in één kleur. Uit: Joseph M. Olbrich, *Neue Gärten*, 1905, p.41; S.C.

43. 'Jardin fleuristes'

Tuinaanleg geïnspireerd op oude franse parterres, ingevuld met overvloedig in de 19e eeuw geliefd plantmateriaal. Uit: *La Vie à la Campagne*, 15 maart 1914, p. 154; S.C.

44. 'Jardin regulier dans la formule moderne décorative française'

Tuinvorm geïnspireerd op oude franse parterres, maar veel rustiger beplant. Uit: *La Vie à la Campagne*, 15 maart 1914, p. 154; S.C.

I.1.7 Frankrijk 1880-1910

Na 1880 komen er in Frankrijk dezelfde stijlontwikkelingen in de tuinaanleg voor als in Engeland en Duitsland. Kenmerkend voor de franse tuinkunst is echter, dat de regelmatige tuin (of de regelmatig aangelegde delen in een gemengde stijl aanleg) qua vorm bijna altijd geïnspireerd blijft op de barokke franse parterres, waarbij deze al of niet ingevuld werden met overvloedig bloeiend 19e eeuws plant-materiaal, zoals begonia's. (zie afb. 43 en afb. 44)

Bij restauratie van oude franse tuinen werd echter wel gelet op een meer authentieke invulling zoals steenslag (zie afb. 45). Eén van de eerste franse tuinarchitecten die zich bezighield met restauratie (vanaf ca. 1877) van oude franse tuinen was Henri Duchêne, die later samenwerkte met zijn zoon André.

Vooraf André Duchêne werd bekend, niet alleen vanwege zijn restauraties, maar ook door zijn aanleg van nieuwe, regelmatige tuinen die een strakke, sobere indruk maakten.¹ Afgezien hiervan was ook in Frankrijk invloed van de moderne engelse tuin in de stijl van Inigo Triggs, Mawson, Lutyens en Jekyll merkbaar.²

André Vera was degene, die de streng zakelijk opgebouwde villatuin in Frankrijk introduceerde. Hij nam in zijn boek *Le nouveau jardin* (1912) stelling tegen de manier waarop de oude parterre-vorm in de moderne regelmatige tuin gebruikt werd.

'Pourtant je n'ignore pas que certains propriétaires se font, autour de leur Demeure, tracer des Jardins réguliers; mais pourquoi tiennent-ils à realiser l'image générale des Jardins du XVIIe et du debut du XVIIIe siècle? Depuis Le Nôtre, la vie en France, n'a-t-elle pas changé? J' imagine alors que ces mêmes personnes, quand elles désirent un véhicule, achètent, avec la même logique, non pas une automobile, mais une chaise à porteurs'.³

In zijn voorbeelden is hij sterk geïnspireerd door de duitse tuinkunst van Peter Behrens en Joseph M. Olbrich. (vergelijk afb. 42 bijvoorbeeld met afb. 46 en afb. 40a met afb. 47) Vera hechte veel belang aan de rol van de architect bij het ontwerpen van de kleinere tuin:

'J'en ai, non point contre le Parc, mais contre le Jardin paysage... Tout naturellement donc, nous donnerons le Jardin à l'architecte et le Parc au paysagiste'.⁴

Dat Vera niet de enige fransman bleef in wiens werk de duitse invloed merkbaar was blijkt uit het tijdschrift *La Vie a la Campagne*, dat 15 maart 1914 een speciaal nummer wijdde aan *Les Jardins d'Aujourd'hui*. Hierin wordt beschreven dat

'Les trois écoles de Jardins français, allemand, anglais, se différencient nettement'.

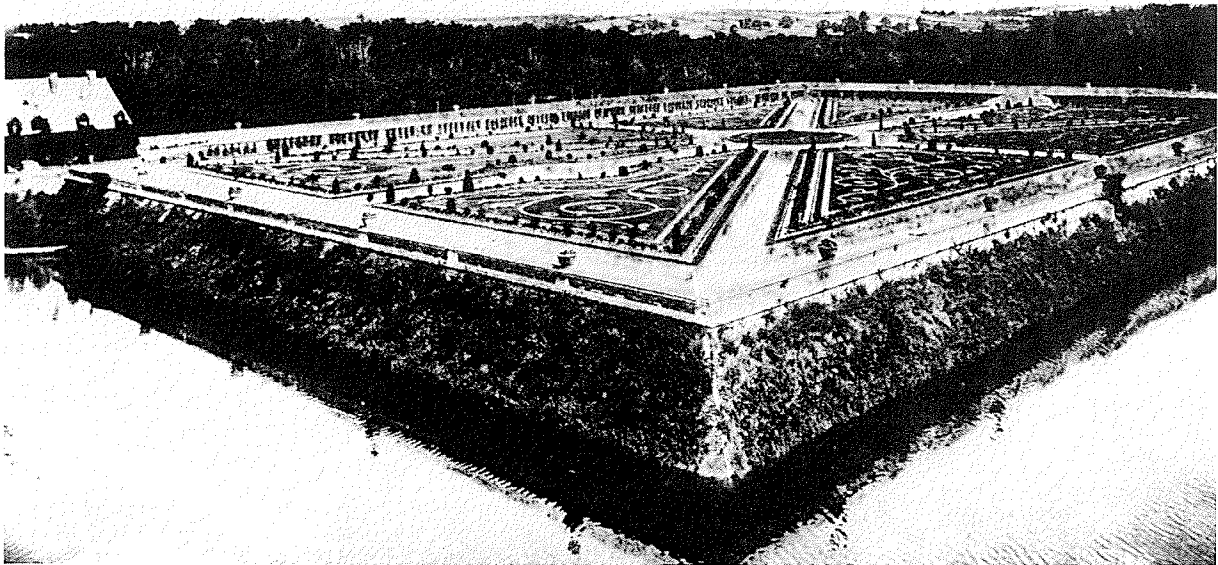
De *Ecole allemande moderne* wordt daarbij als volgt gekarakteriseerd:

'L'Ecole allemande moderne, caractérisée par des agencements réguliers, aux dispositifs très nets, parfois encastrés dans le cadre d'un Jardin paysager. Sauf lorsqu'il s'agit d'un petit jardin, il n'apparaît pas que la recherche d'une unité d'ensemble tienne la première place dans l'esprit du Jardin moderne allemand. Il semble surtout qu'on évite les diffi-

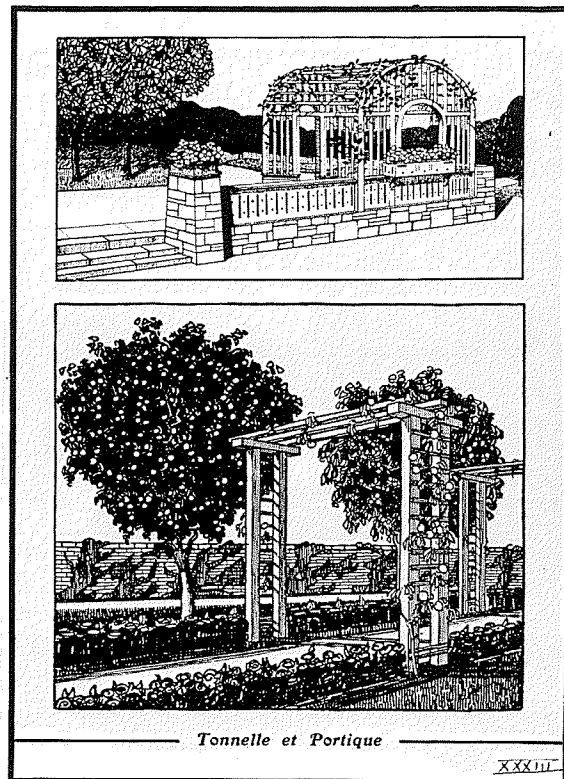
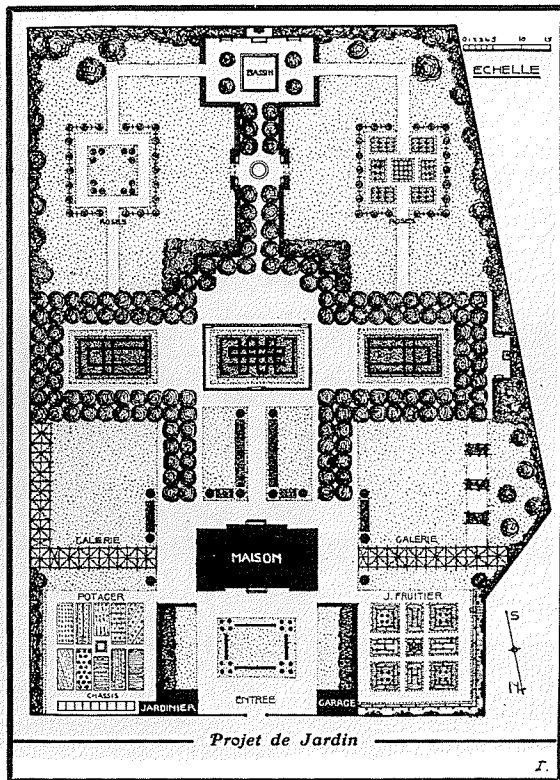
cultés de réalisation en utilisant les mouvements naturels du sol plutôt qu'en les transformant'.⁵

Als voorbeeld voor de duitse invloed op de moderne franse tuin wordt de aanleg genoemd bij villa 'Les roses rouges', Deauville, door R. Mallet-Stevens.⁶

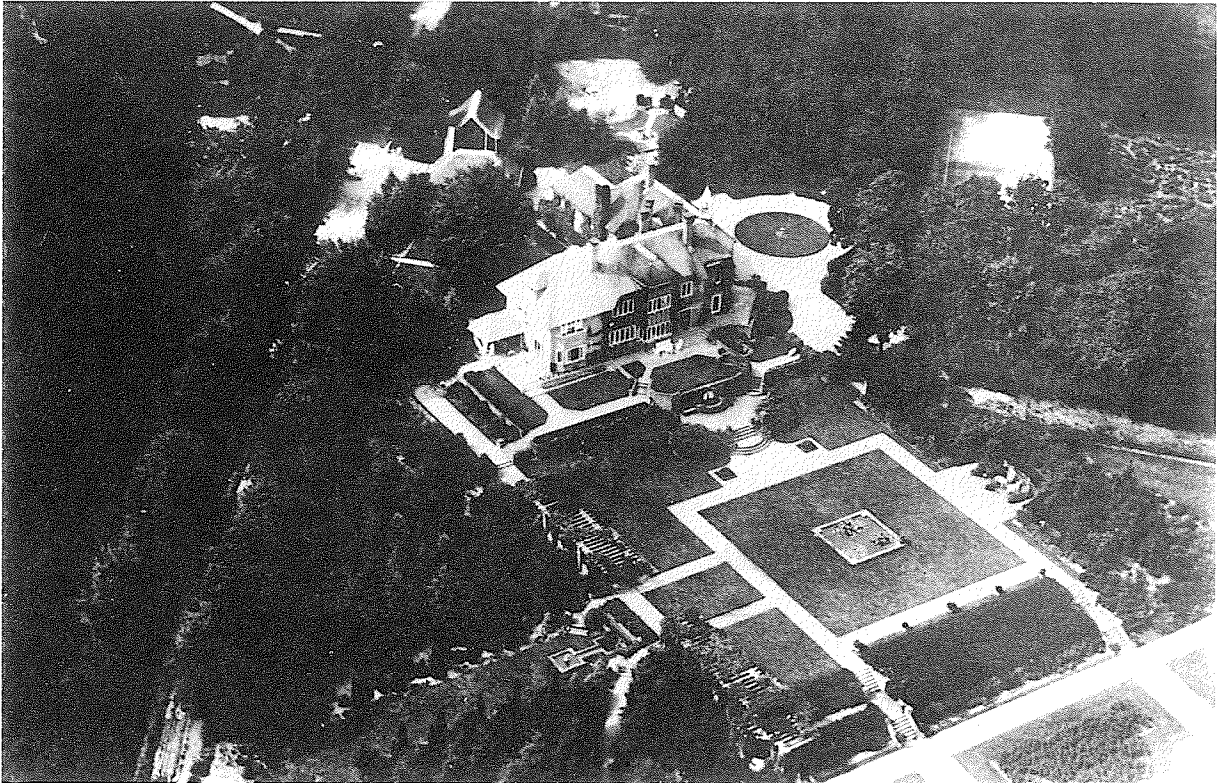
Belangrijke franse tuinontwerpers uit deze periode rond 1900 zijn: (behalve A. Duchêne, Ed. André en André Vera) R. Edouard André, J. Vacherot en L. Decorges.⁷

45. A. Duchêne, parterre bij Château de Chenonceaux.
 Uit: M.L. Gothein, *Geschichte der Gartenkunst*, 1926, dl.2, afb. 625; S.C.

46. en 47. Links ontwerp voor een tuin, rechts bouwkundige elementen voor in de tuin (vergelijk met afb. 40a en afb. 62). Beide van André Vera. Uit: A. Vera, *Le nouveau jardin*, 1912.

48. D.F. Tersteeg, Remmerstein bij Rhenen
Aanleg ca. 1912. Briefkaart, collectie auteur.

49. Gebouw met tuin vormen een architectonische stijleenheid.
Nationale Bloemententoonstelling, Haarlem, 1910; S.C.

I.1.8 Nederland 1890-1940

In 1877 hield de 'Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handnijverheid' een tentoonstelling, getiteld 'Kunst toegepast op nijverheid'. Deze tentoonstelling liet de achterstand van de nederlandse vormgeving in vergelijking met het buitenland zien. Er ontstond uiteindelijk ook in Nederland in de laatste jaren van de 19^e eeuw een kunststroming die (onder andere naar engels *Arts and Crafts* voorbeeld) zocht naar nieuwe vormen, die aansloten bij soortgelijke ontwikkelingen in het buitenland. Deze stroming werd hier Nieuwe Kunst genoemd: de letterlijke vertaling van *Art Nouveau*. Een kenmerk van de Nieuwe Kunst is haar verzet tegen de klakkeloze toepassing van neo-stijlen in de bouwkunst.

Degene die een belangrijke rol speelde in dit geheel was de architect H.P. Berlage (1856-1934). Hij ging er onder andere vanuit dat de kunstenaar vorm moest geven aan de hele omgeving van de mens. Berlage is de eerste nederlandse architect geweest die daarbij ook de buitenruimte (in de zin van stadsplanning en straatmeubilair e.d.) betrok.¹

Rond 1899 beginnen de nieuwe ideeën ook in de nederlandse tuinarchitectuur langzamerhand naar voren te komen: men begint steeds meer aandacht te besteden (in het begin vooral naar engels voorbeeld) aan de rechtlijnige tuinaanleg. De groei van de nederlandse villabouw in de tweede helft der 19^e eeuw is hierbij een belangrijke stimulerende faktor geweest. Het tijdschrift *De Opmerker* uit 1899 geeft een aardige beschrijving van de stijl-evolutie in de villabouw:

'...na 1870 beginnen de buitenhuizen te veranderen. Zij tooien zich meer en meer met den naam "villa"... Een dergelijke villa moest, voor alles, "schilderachtig" zijn. Het beste middel om dit te bereiken, scheen een zoo regelmatig mogelijke aanleg... Zoo ontstonden die zonderlinge huizen met waranda's, balkons, galerijen, terrassen, uitsprongen... kortom al het apparaat, dat tusschen 1870 en 1895 als voor een buitenhuis onmisbaar werd gezien. Allerlei stijlen moesten om hun beurt hun motieven voor de versiering leenen. Zwitsersch, Duitsche Renaissance, Engelsch, Belgisch, Noorsch, dit alles vond liefhebbers. Toen kwam er reactie. De Engelsche en Amerikaansche landhuizen hadden langzamerhand een ander karakter aangenomen ... Eenvoud werd het parool ... Wel waren de "schilderachtige" plattegronden, waaraan de Angelsaksen zoo hechten, behouden gebleven... Onze bouwmeesters... wierpen zich op de nieuwe mode...

En nu heeft ieder, die een "moderne" villa bewoont, zijn "hall", al weet hij als Nederlander niet recht, wat hij er mede doen moet; nu huist hij in lage kamers met "baywindows", al was de hooge suite van vroeger hem liever, nu zit hij achter kleine ruitjes en gebrand glas, al snakt hij naar spiegelruitent...

Wij zijn nu in een tijdperk van Anglomanie, dat vooreerst nog niet ten einde is'.²

Niet alleen voor de bouwstijl van de villa's wordt Engeland als bakermat genoemd; ook voor de aanleg van de daarbij behorende tuin begint men zich rond 1899 op Engeland en in mindere mate op Amerika te richten. Een van de eerste tekenen hiervan is een anoniem artikel in hetzelfde tijdschrift uit hetzelfde jaar. Hierin wordt gesteld dat de landschapsstijl

'nog op het ogenblik door het meerendeel onzer tuinarchitecten wordt toegepast. Maar in Engeland herleeft nu weer de aanleg van vroeger. Men vindt, dat wie buiten gaat wonen, hetzij tijdelijk of voorgoed, dit niet doet om in de natuur op te gaan, maar om ook daar van de kunst te genieten. De tuinen moeten daarom met de huizen één geheel uitmaken, zoodat weer "villa's", zoals de Romeinen die hadden, ontstaan. Derhalve verlangt men, dat de tuinen een beslist architectonisch karakter zullen hebben... Het is niet onwaarschijnlijk, dat deze mode binnenkort ook naar ons vaderland zal overwaaien. De tuinaanleggers kunnen zich daar alvast op voorbereiden'.³

Dat de schrijver van dit artikel in de laatste regel van bovenstaand citaat spreekt over 'tuinaanleggers', is niet toevallig. Waarschijnlijk wist hij niet te kiezen tussen de termen 'tuinarchitect' en 'architect'. Het was namelijk nog maar de vraag, wie van deze twee de (kleinere) tuin bij het huis zou moeten ontwerpen.

Vanwege de eenheid die huis en tuin samen behoorden te vormen, kozen ook de nederlandse architecten voor een rechtlijnige aanleg, in tegenstelling tot de meeste tuinarchitecten die ook in kleinere tuinen nog steeds de landschapsstijl toepasten. De keuze voor rechtlijnigheid door architecten blijkt onder andere uit het artikel van de hand van de architect J.H.W. Leliman in het *Bouwkundig Weekblad* van 1899, getiteld *Tuinbouwkunst in Harpers Monthly*. Leliman bespreekt hierin het amerikaanse artikel 'Formal Gardens and a New England example', geschreven door Charles H. Caffin:

'Ik (Leliman) dien op te merken, dat hij (Caffin), naar mij voorkomt, uitstekend het goed recht van den architectonischen tuin verdedigt...

Ik denk op het ogenblik aan onze stadstuintjes.

Het is opvallend hoe zonder uitzondering op de langgerekte grondstrooken getooverd worden slingerende paden en grillig gevormde perken. Bij het uitwerken van zulke kleine opgaven reeds zal het beginsel dat de heer Caffin - in navolging van anderen - het zijne noemt, voor toepassing geschikt blijken'.⁴

Dat het niet alleen om de theorie ging, bewijst een mededeling in het *Bouwkundig Weekblad* van hetzelfde jaar. Hierin worden drie woonhuizen aan de 'Zijlweg, gemeente Bloemendaal (Overveen)' genoemd. De architect was Jan Stuyt. Er wordt bij vermeld:

'Voor de huizen bevindt zich een tuintje ter diepte van 8 Meter, dat op architectonische wijze wordt aangelegd'.⁵

Ook in *De Opmerker* van 1900 komt de nieuwe tuinstijl weer ter sprake, waarbij tevens door de anonieme schrijver aangegeven wordt dat het in Nederland nog maar treurig gesteld is met de tuinarchitectuur:

'Wij hebben reeds bij een vroegere gelegenheid erop gewezen, hoe de nieuwe kunst zich ook bij het aanleggen van tuinen pooft te doen gelden. In het bijzonder de Engelschen en Amerikanen willen een hervorming van de tuinbouwkunst tot stand brengen. In een Engelsch tijdschrift vonden wij beschouwingen, die zeker ook de aandacht van onze Nederlandsche aanleggers (!) van tuinen wel waard zijn... Het is zeker, dat de tegenwoordige tuin-aanleggers zich niet veel moeite geven om hun bedrijf op nieuwe wegen te brengen.

De zoogenaamde "landschapsstijl", min of meer verwaterd, wordt overal toegepast. Men weet niets beter te maken dan bedden van roode pelargoniums, van canna's, van stamrozen of boschjes van rhododendrons en coniferen. De perken hebben de bekende peer- of halfronde vormen... De enkele staaltjes van nieuwe kunst op het gebied van tuinbouw, hier-te-lande aanwezig, zijn te weinig fraai, dan dat men niet wenschen zou, dat er eindelijk eens iemand opstond die ook dit vak weer tot nieuwen bloei bracht'.⁶

Zoals uit de citaten blijkt, paste het grootste deel van de nederlandse tuinarchitecten nog steeds de (tot schabloon geworden) landschapsstijl toe, en dat werd door de nieuwe generatie architecten niet in dank afgenomen. Vandaar dat de architecten veelal zelf de tuin bij het door hen gebouwde huis gingen ontwerpen. De reactie van de tuinarchitecten was voorspelbaar: zij voelden in beginsel niet veel voor de rechtlijnige tuinaanleg (zelfs niet op kleine schaal) omdat deze als bedreiging van hun beroepsuitoefening beschouwd kon worden. In feite hadden tuinarchitecten als Henri Copijn, Leonard A. Springer en Hugo A.C. Poortman echter al concessies aan de bouwkunst gedaan door de toepassing van de gemengde stijl. (zie I.1.4)

Een duidelijk verdedigster van de traditionele landschapsstijl in de geest van de Zochers was bijvoorbeeld Geertruida Carelsen (pseudoniem voor Amy de Leeuw, kleindochter van J.D. Zocher jr.). Zij heeft veel artikelen over tuinarchitectuur op haar naam staan en kwam al rond 1880 in opstand tegen de mozaïekperken en stijfgevormde bloembedden die in de landschappelijke aanleg van die tijd werd toegepast. (zie I.2.2) Zelfs de gemengde stijl kon haar goedkeuring niet wegdragen. Daarover schreef ze een artikel in *De Spectator*. Haar betoog was als volgt opgebouwd:

'De ontwikkeling der bloemkweekerij, vooral gericht op het verkrijgen van grote en dubbele bloemkelken, heeft het ware gevoel voor het schoone in het natuurlijke plantenleven doen verloren gaan. Voor de bloemperken zijn mozaïekvakken ons door Franschen wansmaak opgedrongen. De geometrische lijnen zijn weer teruggekeerd bij den tuinaanleg; de zoogenaamde "gemengde stijl" werd ingevoerd, "waarvan het publiek tot heden maar niet schijnt te begrijpen hoe onzinnig-leelijk zij is"'.
Arme verdoolde tuinkunst! Maar het ergste moeten we nu nog hooren. Wie is de hoofdschuldige, die de tuinkunst op zulke dwaalwegen geleid heeft? Niemand anders dan de bouwkunst!'

Dit citaat is afkomstig uit het *Bouwkundig Weekblad* van 10 juni 1899. In het daarin geplaatste artikel 'Tuiniers en architecten' neemt de architect J.A. Mulock Houwer stelling tegen Carelsen's idee, dat de gemengde stijl 'werkelijk zulk een misbaksel' zou zijn:

'Een groote schat voor de kunst was met den landschapsstijl verkregen en het laat zich begrijpen, dat de ingenomenheid aanvankelijk zoo ver ging, dat men niets wilde weten van wat aan den ouden stijl kon doen herinneren. Thans vinden die oude vormen weer meer waardeering en meent men ze hier en daar een plaats te mogen gunnen. Dit nu betreurt Mej. Geertruida Carelsen. Zij verlangt dat alleen het echt landschappelijke in den tuin wordt geperfectionneerd.

Ook voor de aansluiting bij bouwwerken heeft men volgens haar geen andere vormen nodig. Tuinkunst en architectuur moeten, ook waar ze elkander ontmoeten, ieder haar vormspraak onveranderd behouden. Toch is het juist voor het verkrijgen van goede aansluitingen tusschen beiden, dat de combinaties zijn beproefd van den landschappelijken en klassieken tuin, dat de zoogenaamde "gemengde stijl" is in 't leven geroepen...

Meerdere kennis op het gebied der tuinkunst zou den architect eenige meerdere bescheidenheid geven tegenover den plantenden collega, maar daarenboven zouden beiden elkander ook beter leeren verstaan. En dit is van het grootste gewicht... dan kan door onderlinge samenwerking bestemd, wat goed, en verbeterd, wat verkeerd is. Dan zullen beiden in staat zijn een meesterstuk tot stand te brengen'.⁷

Doordat huis en tuin een eenheid behoorden te vormen werd er, zoals uit bovenstaande citaten naar voren komt, veel aandacht besteed aan de rechtlijnige tuinaanleg. Nu blijkt er rond 1900 nogal verwarring te bestaan over de vraag, hoe aan deze rechtlijnigheid vorm zou kunnen worden gegeven.

In de eerste plaats dacht men daarbij aan de tuinarchitectuur zoals deze bestond voor de landschapsstijl. Zoals we gezien hebben werd er al eerder in de gemengde stijl inspiratie gezocht in de tuinstijlen uit het verleden. De rechtlijnige tuinarchitectuur die naar aanleiding van de Nieuwe Kunst ook in Nederland opkomt, was echter van een ander gehalte.

Kenmerkend voor deze stijl is namelijk, dat er nooit direct-aanwijsbare motieven uit het verleden werden gebruikt. Zo valt het op, dat bijvoorbeeld verschillen in terreinhoogte net zoals in de italiaanse renaissance-tuin werden opgevangen door aanleg van terrassen, trappen en keermuren. Maar de vormgeving van deze oplossing in de nieuwe rechtlijnige tuinaanleg werd nooit een kopie van een tuin uit die periode; men zocht juist naar een eigentijdse, nieuwe vormtaal.

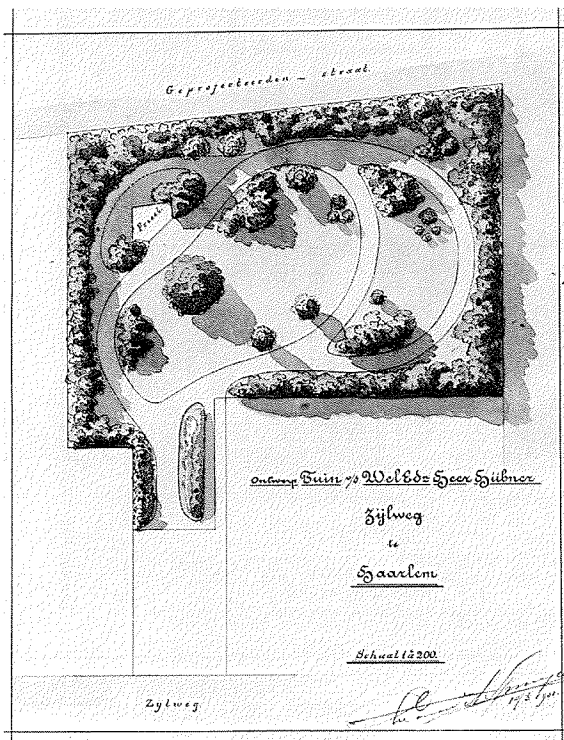
Kenmerkend voor de verwarring die er bestond, is het artikel van Leonard A. Springer in *De Opmerker* van 1900. Hij reageert hierin op het anonieme stukje, getiteld *Nieuwe Tuinbouwkunst*, waarvan ik een citaat heb gegeven op pagina 70-71.

Springer schrijft, dat er helemaal geen sprake is van een *nieuwe* tuinstijl:

'Ik zou den schrijver aanraden eens te lezen het prachtige werk van Mrs. Amhurst: "The history of English gardening" of eens te bladeren in. "The Century book of Gardening". Dan zal hij tot een andere conclusie komen, nl. dat er van een *nieuwen* stijl geen sprake is... Wat wij nu en dan in de "Architect" en "Studio" vinden zijn geen hernieuwde pogingen om de 18^e-eeuwse tuinen te doen herleven, maar meestal die der 15^e en 16^e eeuwen...

De zoogenaamde *nieuwe* richting in de tuinkunst is reeds ettelijke jaren *oud* en in zwang'.⁸

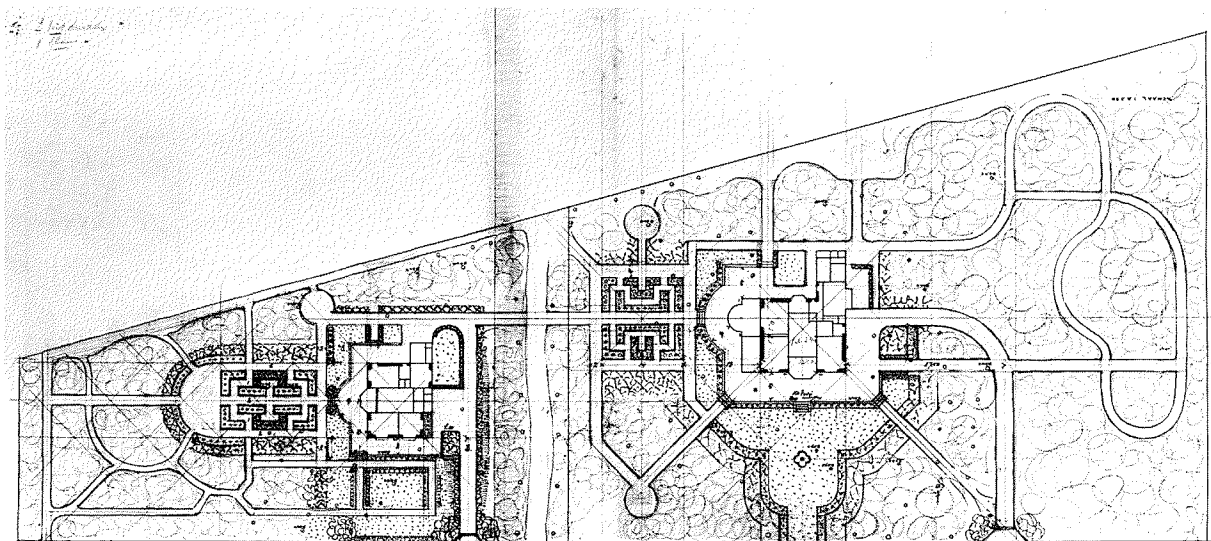
Er werd echter wel degelijk naar een nieuwe vorm van tuinarchitectuur gezocht. De vorm van tuinaanleg die er tenslotte uit ontstond, heeft nog geen naam gekregen (zie afb. 48). Omdat het om een aanleg gaat die rechtlijnig is, die in de eerste plaats door architecten werd gepropageerd, een eenheid met het huis behoorde te vormen en gebouwde elementen als pergola's, priëlen, muurtjes, trapjes en dergelijke bevat, heb ik de term 'architectonische stijl' gekozen.

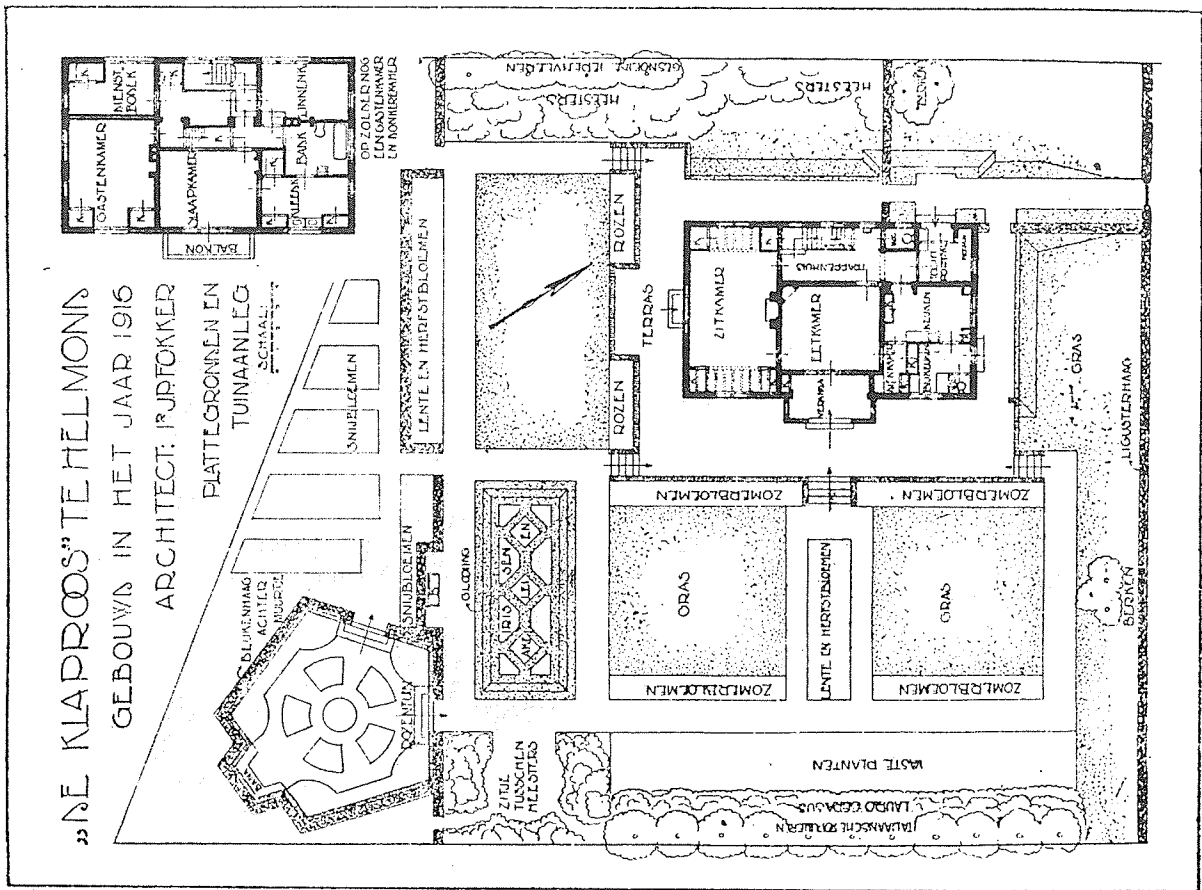
50. L.A. Springer, ontwerp voor de tuin van de heer Hübner te Haarlem, gesigineerd, gedateerd 1901; S.C.

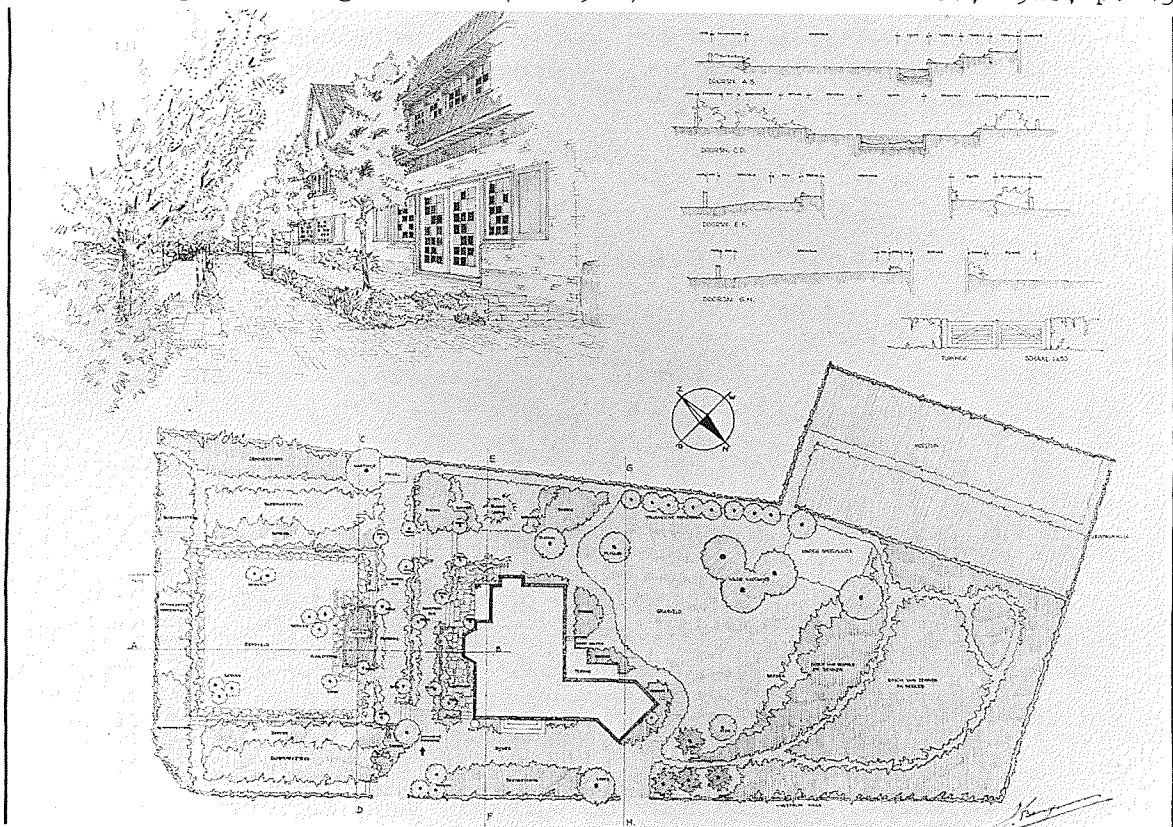
51. D.F. Tersteeg in één van zijn eerste aangelegde tuinen: Vijverhof te Eindhoven, voor G. Philips, 1903; Particuliere collectie, Naarden.

52a. K.P.C. de Bazel, ontwerp voor de tuin bij twee woningen, voor H.W. de Voogt, Heemstede. Ongesigineerd, ongedateerd (ca. 1909). De Bazel-archief, N.D.B.

52. Ir. J.P. Fokker, ontwerp voor het huis 'De Klaproos' met bijbehorende tuin. Ongesigneerd, ongedateerd (ca.1916). Uit: *Levende Kunst*, 1918, p. 43.

53. J. Bergmans, ontwerp voor de tuin bij huize 'De Lings', Tegelen. Gesigneerd, gedateerd 1932; S.C.

Bovendien wordt deze term ook in de eigentijdse literatuur gebruikt (zie ook bijvoorbeeld I.1.5; Blomfield). Omdat het echter niet om een renaissance- of baroktuin gaat, die immers ook rechtlijnige hoofdelementen bevatte, maar om een aanleg die nauw verband houdt met de Nieuwe Kunst, lijkt mij het voorvoegsel 'nieuw' hier zeker op zijn plaats.

In Nederland was Dirk Frederik Tersteeg één van de eerste tuinarchitecten die in deze nieuw architectonische tuinstijl werkte.

De vorm van de nieuw architectonische tuin lijkt ook in Nederland duidelijker gestalte te krijgen na de tuinbouwtentoonstellingen in Düsseldorf (1904) en Darmstadt (1905) en na publicatie van verschillende duitstalige boeken waarin deze tuinstijl gepropageerd werd (zie I.1.6; zie afb. 49). Het vraagstuk wie de tuin bij het huis behoorde aan te leggen, bloeide weer op. Een goed voorbeeld is het artikeltje in *De Bouwwereld* van 1906, geschreven door (de voor mij onbekende) 'W':

'Terwijl... het huis berekend is om te worden gezet in een tuin van strakken, rechtlijnigen aanleg, plaatst de tuinarchitect het in een grillig Engelsch parkje. Ons zijn gevallen bekend waarin op deze wijze het effect van een huis totaal bedorven is. Neen, wij zijn beslist van meening dat de bouw van een huis, zoowel de architectuur als de inrichting en omgeving in één hand behoort te berusten'.⁹

Leonard A. Springer reageerde direct op dit stukje:

'Verlangt de heer W. dat de tuinman den tuin naar den geest van een villa of huis maakt, omgekeerd kan men 't ook eischen. Hoevele huizen, ziet men niet bouwen, die totaal met de omgeving in disharmonie zijn! Onlangs zag ik te Elspeet... een nieuwe ultra moderne villa gebouwd... die daar tusschen de eenvoudige landelijke boerenwoningen zoomin paste als een boerenstulp op de terrassen van Versailles... De heer W. vergist zich zeer, als *elk* architect de lijnen voor een tuin van een villa kan aangeven... Als de heer W. ooit met een goeden tuinarchitect in aanraking is geweest, een tuinarchitect die weet wat zijn vak is, dan zal hij ook weten, dat deze in de allereerste plaats geneigd is in overeenstemming met het huis te werken... Bij dergelijke zaken moet den architect met den tuinarchitect samenwerken. Met overleg kan veel geschieden, niet door overheersing'.¹⁰

De polemiek die naar aanleiding van dit stukje ontstaat tussen Leonard A. Springer en Dirk F. Tersteeg maakt het verschil tussen de oude en nieuwe generatie tuinarchitecten aardig duidelijk, terwijl ook de kenmerkende eigenschappen van de nieuw architectonische tuinstijl door Tersteeg onderstreept worden. (zie afb. 50 en afb. 51) Tersteeg schrijft:

'Zijn er architecten die in staat zijn een beter ontwerp voor tuinaanleg bij hun huizen en villa's te maken, dan het meerendeel der beroepsaanleggers? Mijn antwoord is hierop beslist: ja. - Alléén dan zou het beter zijn het tuinplan-ontwerpen geheel over te laten aan den tuinarchitect, wanneer hij en de bouwmeester elkanders werk zoo begrijpen, dat door samenwerking een harmonieus geheel ontstaat... Juist de bouwmeesters, die zich niet bevredigd voelen door den landschappelijk aangelegden tuin van den heer SPRINGER en anderen, zijn het, die zich voor den vooruitgang in de bouw- en tuinkunst het meest interesseeren...

De heer SPRINGER heeft in "Sempervirens" voor korten tijd eenige buitenlandse werken over "Tuinkunst" besproken o.a. van BLOMFIELD, MAWSON, INIGO TRIGGS, C.K. SCHNEIDER, MUTHESIUS, SCHULTZE-NAUMBURG, VICTOR ZOBEL e.a....

De genoemde werken toonen m.i. begrip te hebben voor vooruitgang in de tuinkunst en de voortbrengselen van tuinarchitectuur van enkelen hunner... zijn in harmonie met de huizen van de moderne bouwmeesters, waarmee zij samenwerken en toonen ons een opvatting, totaal in strijd met de opvatting waarvan het werk van den heer SPRINGER getuigt...

De landschappelijke voortbrengselen van den heer SPRINGER en anderen mogen bij de stijllooze gebouwen in de 19e eeuw niet geheel misstaan hebben, bij de villa's van enkele (en wel de beste!) tegenwoordige architecten wordt iets anders vereischt!... De heer SPRINGER toont wél door stukjes over tuinkunst in vroeger tijden... véél voor de historie der tuinkunst te voelen en bewijst daarmee wellicht enkelen een dienst, maar hij staat zoo totaal buiten de voorwaartsche beweging, die tegenwoordig in bouw- en tuinkunst overal is waar te nemen, dat hij zich niet voldoende in de opgeworpen kwestie kan indenken'.¹¹

Springer's reactie hierop is:

'...evenmin als een landschap in een stads tuintje past, evenmin past een ultra-moderne Olbrichse tuin, of hoe zij ook heeten, in een eenvoudige landelijke omgeving, waar statige boomgroepen, groote lijnen, groote vormen vragen... Mijn leus blijft: de vrije tuinarchitect moet met den architect samenwerken, doch niet de onderdanige dienaar van deze worden en beider streven moet zijn iets te scheppen, wat in de *omgeving past*, maar als de bouwkundige een huis ontwerpt, dat in wanverhouding is met de omgeving, moet dan de tuinkunstenaar 't ook maar doen? Het is juist de groote fout van vele architecten dat zij een eenmaal aangenomen richting per se overal toepassen'.¹²

Zowel Springer als Tersteeg hebben in ieder geval voor wat betreft villatuinen veel met architecten samengewerkt. Springer ontwierp bijvoorbeeld de tuinen bij nieuw gebouwde huizen van vooral J.W. Hanrath, maar hij werkte ook samen met A. Salm en K. Muller. Tersteeg werkte met E. Cuypers, S. de Clerq, H.A.J. en J. Baanders, K.P.C. de Bazel en ook met J.W. Hanrath.

Voorbeelden van tuinontwerpen gemaakt door de nederlandse architecten zelf bestaan natuurlijk ook. Zo bevindt zich in het De Bazel-archief in het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst een ontwerp voor de tuin bij twee kleine huizen in Heemstede aan de Van Merlelaan omstreeks 1909, gemaakt in opdracht van H.W. de Voogt. Het tuinontwerp is niet gesigineerd en niet gedateerd, maar hoogstwaarschijnlijk net zo als de kleine huizen door De Bazel zelf ontworpen (zie afb. 52a).¹³ Hetzelfde geldt voor de tuin bij het woonhuis voor mevrouw A. van Regteren Altena in Laren.¹⁴ Een later voorbeeld is de aanleg bij

'De Klaproos' te Helmond, ca. 1916 ontworpen door de architect Ir. J.P. Fokker (zie afb. 52). Later werd Fokker echter ook tuinarchitect en lid van de B.N.T.

Naast de landschapsstijl en de nieuw architectonische stijl komt er ook in Nederland een voorkeur voor de 'wilde' tuin naar voren, ook wel 'natuurstijl' genoemd.

Geertruida Carelsen en H.O. van Linden Snelrewaard hadden hier al in de jaren rond 1890 voor gepleit. Onder invloed van William Robinson en Gertrude Jekyll komt deze 'stijl' ook in Nederland tot ontwikkeling (zie I.2.3).

Gevolg hiervan was dat men, in tegenstelling tot het gebruik van de vele exotische plantensoorten in de 19^e eeuw, na 1900 meer aandacht gaat besteden aan winterharde, inheemse soorten. Waarschijnlijk is dit laatste ook te danken geweest aan de publicaties van Jac. P. Thijsse, waarvan het grootste deel gedrukt werd tussen 1894 en 1910.

Een goed voorbeeld van het nieuwe gebruik van planten is het werk van John Bergmans. Zijn ontwerpen (tot 1940) tonen nog steeds eigenschappen van de nieuw architectonische aanleg, maar zijn tuinen zijn veel meer met planten 'aangekleed' (zie afb. 53).

I.2 Bloemen in tuin en park

In de 19^e eeuw nam de aandacht voor de beplanting van de tuin toe. Dit hing samen met het feit, dat er in dezelfde tijd steeds meer exotische planten in Europa werden geïmporteerd. De diversiteit in het aangeboden plantmateriaal werd steeds groter en men wilde deze 'nieuwe' planten graag in zijn tuin of park verwerkt zien.

De ruimtewerking van de landschappelijke aanleg kreeg gelijktijdig vaak wat minder nadruk: het werd meer het decor, waartegen de nieuwe bloemenpracht ten tonele werd gebracht.

I.2.1 Algemeen, 1800-1850

Het driedelig werk *Nederlandsche Tuinkunst* in 1837-1838 gepubliceerd door 'den schrijver der flora' geeft een indruk van de tuinarchitectuur in Nederland in de eerste helft van de 19^e eeuw. Hierbij moet wel aangemerkt worden, dat het boek weliswaar door een plantenkenner, maar niet door een tuinarchitect of hovenier geschreven is.¹

De schrijver noemt de volgende 'Verdeeling der Tuinen':

'De tuinen welke bijna uitsluitenderwijze bij ons te lande worden aangelegd, kunnen in drie hoofdafdelingen gesplitst worden, te weten in *tuinen van nut*; in die van *vermaak* en in *gemengde tuinen*'.²

Tuinen van nut zijn

'de moes- en broeituinen; de vruchttuinen en boomgaarden, de hakbossen en plantentuinen'.³

Onder tuinen van vermaak worden gerangschikt

'de eigenlijke... bloementuinen, achter de huizen, in de steden en dorpen, de kleine buitentuinen, zogenaamde speel- en theetuinen, alleen aan vermaak en uitspanning toegewijd'.⁴

Tuinen van vermaak worden dus onderverdeeld in stadstuinen en buitentuinen ('zogenaamde speeltuinen, kleine lustplaatsen en dergelijke').⁵

De gemengde tuinen zijn die, welke

'het aangename met het nuttige vereenigen; onder dezelve kunnen onze meeste buitenplaatsen en luthoven worden gerangschikt, zij zijn niet alleen tot zomer-, maar ook velen tot winterverblijven bestemd; beplant met in- en uitlandsche boomen, heesters en bloemen; voorzien van trek-kamers en broeibakken, en van eenen moestuin...'⁶

Het boek besteed (kenmerkend voor de tijd waarin het gepubliceerd werd) veel aandacht aan de bloementuinen.

Tuinen van vermaak bijvoorbeeld bestaan vanwege hun vrij kleine oppervlakte alleen uit bloementuinen.

Tuinen van vermaak: Stads- en buitentuinen

Stadstuinen

In de stadstuinen mogen geen hoge bomen staan; vanuit de tuinkamer moet er een onbelemmerd gezicht over de tuin mogelijk zijn en de muren van de buurhuizen moeten door klimplanten bedekt worden.

De schrijver propageert een regelmatige aanleg, op de 'oude Fransche wijze', die als volgt wordt beschreven:

'In het midden... een of twee ronde of ovale perkjes, waarop een middelmatig hoog bloeiende heester, rondom denzelve lage heestertjes of planten zaaibloemen, en op de slangvormige, naarmate het middenfiguur, strekkende bedden, aan den voet der muren, dergelijke heestertjes of bloemen'.⁷

Men kan ook, hoewel dat veel kostbaarder is, bloemen in potten gekweekt gebruiken. Dan zijn er van maart tot november bloeiende gewassen te zien in de tuin. De bloemen kunnen dan verwisseld worden zodra ze uitgebloeid zijn. Wanneer de tuin 'vijfhonderd vierkante ellen' of groter is, kan hij met slingerpaden worden aangelegd. Na de beschrijving volgt een lijst met beplantingsadviezen.⁸

Buitentuinen

De 'buitentuinen' zijn over het algemeen groter dan stadstuinen en moeten daarom ook op ruimere schaal worden aangelegd. De tuin bevat

'perken van allerlei vormen, als rond, ovaal, schelpsgewijze enz.' en de slingerpaden zijn breder dan die in de grote stadstuin. We vinden er bloemheesters, afgewisseld met

'de fraaiste vaste planten en zaaibloemen'.

Verder kunnen de muren met vruchtbomen bedekt worden.⁹

Gemengde tuinen

De gemengde tuinen bevatten

'Engelsche partijen, liefelijke kleine of grote wildboschen, met schoone uitlandsche boomen en heesters beplant, en met slingerende wandelpaden doorsneden; met eene losse hand getrokken bloemperken¹⁰, met randen van graszoden langs de paden; hier en daar een open grasperk, met één of meer fraaije boomen, groepsgewijze beplant, en met uitgespaarde plekken voor bloemen; schilderachtige vergezichten enz.'.¹¹

Hoofddoel bij de aanleg van gemengde tuinen moet echter zijn, dat er steeds een overvloed van groente voor de huishouding aanwezig is.¹²

De bloementuin moet bij het woonhuis liggen, zodat ze vanuit het huis goed te zien is.

'De bloementuin wordt verdeeld door slingerende paden en de daardoor ontstane perken worden beplant met bloemheesters, vaste planten of zaaibloemen.

De perken worden door grasbanden of randen van laaggroeiende bloemen van de paden afgezonderd.

Hier en daar wordt een grasperkje aangelegd... met een of meer open plekken, tot plaatsing van bloemmandjes¹³ en op zijde, langs de paden, met eenige bloemperkjes; in eenig gedeelte van den bloementuin, liefst in het middelpunt van een grasperkje, laat men ene goudviskom graven, door eenige treurwilgen of ander geboomte beschaduwed...'.¹⁴

De heesters, vaste planten en zaaibloemen moeten zo worden geschikt,

'dat niet alleen een algemeen overzicht over dezelve een fraai geheel uitmaakt, maar ook elk bijzonder gedeelte, op zich zelf, een oogbekoorend tafereel oplevert'.¹⁵

De laagste bloemen komen dicht bij het huis, de hogere verder af. Bij perken staan de hoogste gewassen in het midden en de laagste daarnaast of daar omheen.

De perken worden onderscheiden in

- 'bloemheesterboschjes', met middelmatig hoge bloemheesters
- vakken met alleen hoog en laag groeiende 'bloemgewassen'
- kleine perkjes, 'rond, ovaal of van eene andere bevallige gedaante', waarin 'fijne bloemen, bolplanten en potgewassen'.¹⁶

Alle bloemperken moeten

'eenigszins tonnerond worden aangelegd, zoo omdat zulks een goed aanzien geeft, als om den afloop van het water te bevorderen'.¹⁷

Vervolgens worden er voor elk soort bloemperk beplantingsadviezen gegeven.¹⁸

Eenjarige zaadbloemen worden 'dikwijls' op een afzonderlijk plekje gezaaid, 'de verscheidenheden onder elkander, hetgeen zeer fraai staat'.¹⁹

In het bloemperk worden plekken opengelaten voor het plaatsen van tobben en potten uit de koude of warme kas, of voor het planten van eenjarige 'uitlandsche' bloemen, die onder glas of in warme bakken gezaaid zijn.

Ook houdt men wel perkjes in zijn geheel open, om daar in juni potten met planten uit de warme of koude kas te zetten.

Opvallend is, dat er in de beplantingsadviezen voor bovengenoemde soorten van aanleg geen mededelingen worden gedaan over de hoogte, bloeiperiode of kleur van de te gebruiken gewassen. Er wordt wel benadrukt, dat in ieder geval de bedden die het dichtst bij het huis liggen, de hele zomer bloeiende planten moeten bevatten. Verder komt er uit deze drie deeltjes ook naar voren, dat er gestreefd wordt zoveel mogelijk plantensoorten bijeen te brengen: tropische- en subtropische gewassen, éénjarige of tweejarige zaadplanten, inheemse en uitheemse vaste planten en bol- en knolgewassen.

Enkele engelse schrijvers

Ook Humphrey Repton geeft in zijn *Theory and practice of landscape gardening* (1803) geen aanwijzingen over hoogte, bloeiperiode of kleur van de te gebruiken gewassen in de bloementuin; hij noemt alleen bepaalde groepen planten, zoals

'American plants, aquatic plants... rock-plants... creeping plants'.²⁰

John Claudius Loudon maakt in *An Encyclopaedia of Gardening* (1822) een heel interessante opmerking in dit verband:

'Some very pleasing concepts of arranging annual flowers are given by Swindon (Beauties of Flora, 1778) a Brentford nurseryman. He gives a copious list of annuals, arranged according to their heights and colors; and by affixing a number to each sort, he can really indicate on his plan the kinds to be employed, and their relative position. Thus he has 89 sorts of common hardy annuals, arranged in six different classes, for six different ranges, in borders...

In borders he sows in six rows, or rather six different distances from the walk, according to the different ranges...

For a circular clump, or cone of flowers, including all the 89 different sorts, he arranges six heights in six concentric circles, placing a persicaria and oriental mallow in the centre.'²¹

William Cobbett (1762-1835), amateurhovenier en in zijn tijd bekend propagandist van het tuinieren, is ook een engelsman die hier genoemd moet worden.²² Hij schrijft in zijn werk *The English Gardener* (1829) onder het hoofdstuk 'Flowers' onder andere:

'Flowers are cultivated in *beds*, where the whole bed consists of a mass of one sort of flower; or in *borders*, where an infinite variety of them are mingled together, but arranged so that they may blend with another in colour as well as in stature. Beds are very little the fashion now, excepting the florists, who cultivate..., but the fashion has for years been in favour of borders, wherein flowers of the greatest brilliancy are planted, so disposed as to form a regular series higher and higher as they approach the back part, or the middle of the border; and so selected as to insure a succession of blossom from the earliest months of the spring until the coming of the frosts.'²³

Hij noemt in zijn plantenlijst dan ook wél de bloeitijd en kleur van de bloem bij elke heester of plant. Cobbett geeft echter niet aan waar de borders moesten worden aangelegd: direct rond het huis of in een meer afgesloten deel, zoals de moestuin.

Hoewel het driedelige werk *Nederlandsche Tuinkunst* dus acht jaar later gedrukt werd dan het boek van Cobbett, is aandacht voor kleur, het combineren van opeenvolgende bloeiperioden van de gebruikte planten of het trapsgewijs beplanten naar achteren toe, nog niet te bespeuren.

I.2.2 Algemeen, 1850-1900

Het *Handboek voor den bloementuin*, (1866), door H. Witte, geeft een indruk van de wijze waarop dergelijke tuinen in de jaren rond 1860 beplant en aangelegd werden.

In de tuin moet zoveel mogelijk de 'Natuur' nagevolgd worden¹, wat wil zeggen, dat er behalve de cirkel- of ellipsvorm voor bloembedden, geen andere symmetrische figuren mogen worden gebruikt:

'Zij behooren onafscheidelijk aan den geheel regelmatigen stijl en zouden hier een volkomen gebrek aan goeden smaak verraden'.²

Er wordt niet voorgeschreven hoe de onregelmatige bloembedden in navolging van de 'Natuur', eruit zouden moeten zien, behalve dat de vorm afhankelijk is van de plaatselijke toestand. De bloementuin grenst aan het huis, de tuin is er als het ware een voortzetting van, waardoor er goed gelet moet worden op zichtlijnen. De bloembedden moeten dan ook laag blijven: men moet er overheen kunnen kijken. Er kan alleen één hoge plant in het midden van het bloembed geplaatst worden als het 'vrije gezicht' (sic!) niet belemmerd wordt.³

De heesterperken 'stuiten het gezicht' en behoren rustpunten in de aanleg te zijn. Het mogen er daarom niet te veel zijn, maar ze mogen wel een grote omvang bezitten. Heesterperken krijgen hun vorm door het verloop van de paden.

Er mogen niet overmatig veel paden aangebracht worden;

'kronkelende bewegingen moeten ten alle tijden vermeden worden, en de bogten zo groot mogelijk zijn'.⁴

Twee paden mogen elkaar nooit onder een rechte hoek snijden.⁵

Voor de vulling van de bloembedden stelt Witte dat er de volgende mogelijkheden zijn:

- 1 bedden met eenjarigen of zaadplanten; de beplanting moet twee of drie maal per zomer vernieuwd worden. De zaadplanten worden in potten gekweekt en moeten elkaar in de bloei opvolgen. Ze worden later in het bed overgeplant.
- 2 bedden met overblijvende planten; deze hebben weinig zorg nodig, 'hoewel men langer groen dan bloemen heeft gedurende den zomer en het getal dergene die tot dit deel werkelijk geschikt te achten zijn, zeer beperkt is'.
- 3 bedden met koude kasgewassen.
- 4 potgewassen; dit moeten lage planten zijn, in het bed overal even hoog, zoals Fuchsia's of Pelargoniums. Ze mogen niet te dicht op elkaar staan en de potten moeten met aarde bedekt worden, zodat de randen niet zichtbaar zijn.

Achter in het boek vindt men uitgebreide plantenlijsten, waarin ook de bloeitijd, hoogte en kleur van elke plant afzonderlijk genoemd worden.

In feite is er niet veel verschil met de bloementuinen zoals die beschreven worden in *Nederlandsche Tuinkunst* uit 1837. Nieuw zijn echter de plantenlijsten.

Opvallend is wel, dat Witte zo veel mogelijk rechtlijnigheid wil vermijden, terwijl dat in 1837 nog een goede basis werd geacht voor de kleinere tuin.

Witte schrijft wel, dat zeer verschillende, regelmatig gevormde kleine perken, 'ongeveer als figuren op een tapijt', alleen voor een klein oppervlak geschikt zijn, maar

'op zichzelf zijn deze tuinen, waarin behoudens hier en daar een enkel alleenstaande sierplant, niets dan bloemen voorkomen, stijf, terwijl de bonte mengeling van kleuren vermoeit...

Op groote landgoederen of buitenplaatsen evenwel kan zulk een bloementuin, zoodanig verborgen dat men als bij verrassing daarin gebragt wordt, eene aangename afwisseling... een verrassend effect maken. Zij zijn evenwel bij ons zeldzaam; een zeer fraai voorbeeld op een groot landgoed is te vinden op 'De Pauw' van ZKH Prins Frederik'.⁶

De Pauw was in 1854 door C.E.A. Petzold, leerling van Hermann Fürst von Pückler Muskau, opnieuw aangelegd. (zie ook I.1.4) Verder werden er in 1837 ook bloembedden gevormd binnen het verloop der paden; bij Witte geldt dit alleen voor heesterplanten.

Uit de opmerking van Witte betreffende de bloembedden voor vaste planten kunnen we opmaken dat deze niet erg populair waren, en dat eenjarigen en/of kasplanten eerder hun plaats in de tuin kregen. Een overzicht van het beplantingsmateriaal dat rond 1868 in nederlandse tuinen werd gebruikt, geeft het boek *Flora. Afbeeldingen en beschrijvingen van boomen, heesters, éénjarige planten, enz., voorkomende in Nederlandsche tuinen* (1868), eveneens geschreven door H. Witte.

In de voorrede schrijft hij onder andere:

'Ik waag het niet te beslissen in hoeverre de lust voor planten- of zomen wil bloemencultuur in den jongsten tijd bij particulieren in Nederland toe- of afgenomen is... zooveel is in ieder geval zeker, dat het beschaafdere gedeelte van ons volk over het algemeen tegenwoordig het plantenrijk veel meer... opmerkzaamheid waardig keurt dan vroeger...'⁷

'Reeds lang koesterde ik het denkbeeld om eene reeks afbeeldingen van een aantal der fraaiste bloemen, die 's zomers onze tuinen tot sieraad verstreken, in een prachtwerk te vereenigen, zonder daarbij te vragen of ze "nieuw", d.i. kortelings uit andere werelddelen ingevoerd en dus nog kostbaar, dan of ze "oud" zijn, d.i. reeds bij onze voorouders bekend, door hen gekweekt en overal om niet te verkrijgen'.⁸

De bovengenoemde steeds groter wordende (europese) belangstelling voor bloemen en planten, vooral ook voor de exotische soorten, is bijvoorbeeld merkbaar aan de organisatie van internationale tuinbouwtentoonstellingen.

Daarnaast zagen er in de 19e eeuw veel tijdschriften voor amateur-tuiniers het licht. Eén van de eerste was *The Gardener's Magazine*. Hoofdredacteur was J.C. Loudon en het eerste nummer kwam uit in 1826.⁹

In Nederland was dat het *Maandschrift voor Tuinbouw*, de eerste jaargang verscheen in 1845.

Ook werden er verenigingen voor amateurs opgericht, die de kweek van één bepaalde soort bloem of plant propageerde. Waarschijnlijk was de eerste de *Stoke Newington Chrysanthemum Society*, opgericht in 1846: alweer een engelse primeur.¹⁰

Natuurlijk is de vergrote belangstelling voor exotische plantensoorten ook te danken aan de ontwikkeling van de verwarmde kas in de eerste helft van de 19^e eeuw, waardoor er meer mogelijk werd.

En een misschien nog grotere invloed had de 'kist van Ward': een klein, van glas opgebouwd gesloten kastje, oorspronkelijk bedoeld voor de kweek van varens, maar ook heel geschikt voor het vervoer van jongen planten over zee. Door de grote temperatuurverschillen en verschillen in vochtigheidsgraad aan boord stierven de meeste planten tijdens de reis. Door de 'kist van Ward' bleef de directe omgeving van de plantjes vrij stabiel; de kist heeft dan ook een grote invloed uitgeoefend op de snelle verspreiding van 'nieuwe' planten uit de hele wereld, na ca. 1850.¹¹

Dat er ook in Nederland een voorkeur merkbaar was voor het kweken van exotische gewassen illustreert een kort berichtje van de redactie in het *Maandschrift voor Tuinbouw* van september 1851:¹²

'Impatiens noli tangere, Linn.

Onlangs op eene wandeling op het eiland Dordrecht ontmoetten wij eene kleine plek, welke geheel begroeid was met deze sierlijke plant. De schoone kleur van het loof en van de bloempjes, maar vooral de sierlijke vorm van deze laatsten... trokken onze aandacht in hoge mate, en deden ons weder den opmerking doen, dat men er te weinig op uit is, schoone inlandsche planten in onze tuinen te kweken'.

Degene die voor het eerst in boekvorm de nadruk legde op het gebruik van winterharde planten was William Robinson in *The Wild Garden* (1870).

Het boek heeft een zeer grote invloed gehad op de ideeën over beplanting in de tuin of het park. In de tijd dat het boek uitkwam, 1870, was het in Europa mode door middel van planten in contrasterende kleuren (meest eenjarigen) een figuur in een bloembed te tonen. Dergelijke bedden heten mozaïekbedden (zie I.2.4). Hiertegen maakte Robinson bezwaren.

Hij schrijft in het eerste hoofdstuk:

'... of late it has not been uncommon, indeed it has been the rule, to find the largest gardens in the country without a single hardy flower, all energy and expense being devoted to the production of the many thousand exotics required for the summer decoration'.¹³

'My object is now to show how we may, without losing the better features of the mixed bedding or any other system, follow one infinitely superior to any now practised, yet supplementing both, and exhibiting more of the varied beauty of hardy flowers than the most ardent admirer of the old style of garden ever dreams of.

We may do this by naturalizing or making wild innumerable beautiful natives of many regions of the earth in our woods, wild and semi-wild places, rougher parts of pleasure grounds, etc., and in unoccupied places in almost every kind of garden'.¹⁴

In dit boek stelt hij zich dus bescheiden op: de planten kunnen een plaats krijgen in de minder opvallende delen van tuin of park.

Een jaar later, in zijn boek *Hardy Flowers* (1871) probeert hij nogmaals het gebruik van winterharde planten in de tuin te bevorderen.

'It is to me a cause of surprise that while we find persons going to great expense to build a glass box wherein to preserve a little of the pretty vegetation of New Holland and other warm climates... we may seek in vain in their gardens for... any interesting and beautiful hardy vegetation'.¹⁵

Hij wil met dit boek dan ook

'...various ways in which the flora of the northern and temperate climes may be grown and arranged... (beschrijven) and by which we may to a great extent, be delivered from the appalling monotony and vacant formality now displayed by the majority of them'.¹⁶

De wijze waarop hij de beschreven planten het liefst verwerkt zou zien, is tweeledig: als onderdeel van een groep in de 'mixed border'¹⁷ of alleenstaand.¹⁸

Het eerste hoofdstuk handelt meteen over 'the mixed border for hardy flowers'.

De beste plaats voor een border zou een tamelijk afgelegen plek moeten zijn; als er geen betere plaats is, kan hij altijd nog in de moestuin aangelegd worden.

'In old times the borders on each side of the main walk of the kitchen-garden were most appropriated to herbaceous plants...

A border arranged in this way in a small villa garden will prove a very attractive feature.

...but best of all, in a large place, would be a quiet strip in the pleasure-ground or flowergarden, separated, if the garden be in the natural style, by a thin shrubbery, from the general scene of the flowergarden'.¹⁹

In de border kan de beplanting bestaan uit een keuze van vaste planten, bollen en rotsplanten. Het belangrijkste is, dat er geen enkele regelmaat mag zijn; ook een repeteerborder is dus uit den boze. Aan het eind van het hoofdstuk geeft hij een beplantingsplan van een 'mixed border' (zie afb. 53a).

Het idee van een 'mixed border' was niet nieuw (zie ook I.2.1), maar Robinson benadrukt in dit boek dat het aantal verschillende soorten planten veel groter zou kunnen zijn:

'during the past eight or nine years I have sought after hardy plants of all kinds unremittingly, and previous to that I had seen a few good old-fashioned mixed borders; but at no time have I ever seen anything in this way that displayed a tithe of the beautiful plants which it might have had'.²⁰

Robinson schrijft echter niets over het werken met kleur in de border; wel geeft hij aan het eind van het boek lijsten met vaste planten die ingedeeld zijn op hun kleur.

Het boek van Robinson dat echter de meeste invloed op de verwerkingswijze van bloemen in de bloementuin heeft gehad is *The English Flower Garden*, dat in 1883 voor het eerst verscheen.

Het beleefde talrijke herdrukken (de 15^e druk in 1933!) en we vinden er bovengenoemde ideeën van Robinson uitgebreid in terug: de verwerking van vaste planten op een 'natuurlijke', niet regelmatige manier.

'the aim of the book is to make the flower garden a reflex, so to say, of the world of beautiful plant-life, instead of the formal thing it has long been... Every district should have flower gardens characteristic of itself, and adapted to its soil, climate and position'.²¹

In dit boek vinden we ook een hoofdstuk over het gebruik van kleur in de bloementuin, geschreven door Gertrude Jekyll (1843-1932).

Zij schreef vanaf 1875 een aantal artikelen voor het tijdschrift *The Garden* waarvan Robinson hoofdredacteur was en dat vanaf 1871 verscheen.

Ze was in de eerste plaats bekend geworden door haar schilderijen; vandaar ook haar nadruk op de kleur in de tuin.²²

In *The English Flower Garden* schrijft ze daarover het volgende:

'One of the most important points in the arrangement of a garden is the placing of the flowers with regard to their colour-effect, and it is one which has been greatly neglected... Should it not be remembered that in setting a garden we are painting a picture... that the colours should be placed with careful forethought and deliberation, as a painter employs them on his picture...?'.²³

Tegenover de grote contrasten van kleuren die gebruikt werden in mozaïekbedden stelt zij dat

'Splendid harmonies of rich and brilliant colour, and proper sequences of such harmonies'

gebruikt moeten worden.²⁴

Vervolgens geeft ze een aantal kleursuggesties voor borders en bloembedden. Een voorbeeld:

'A progression of colour in a mixed border might begin with strong blues, light and dark, grouped with white and pale yellow, passing on to pink; then to rose colour, crimson, and the strongest scarlet, leading to orange and bright yellow'.²⁵

In plaats van de felle contrasten die gebruikelijk waren voor mozaïekperken stelt ze voor, één kleur in verschillende tinten voor een bloembed te gebruiken, bijvoorbeeld rood, of

'Still finer is a colour scheme of yellow and orange, worked out with some eight varieties of Marigold, Zinnias, Calceolarias, and Nasturtiums - a long range of bright rich colour, from the palest buff and primrose to the deepest mahogany'.²⁶

Hoe was het nu gesteld met de verwerking van bloemen in de nederlandse tuinen? Ik heb er aan het begin van dit hoofdstuk een beeld van proberen te geven door de beschrijving van een bloementuin naar aanleiding van H. Witte, *Handboek voor den bloementuin* uit 1866. Kenmerkend voor de nederlandse situatie is, dat dit boek in 1877 werd herdrukt.

Ook het *Handboek tot het aanleggen, beplanten en onderhouden van tuinen* van J.C. Krook (1872) geeft geen nieuwe inzichten weer; het werk ademt dezelfde sfeer als bovengenoemd handboek van Witte.

Nieuw is echter wel, dat Krook een uitgebreide lijst van vaste planten geeft, met de vermelding:

'In het algemeen mag gezegd worden, dat de vollegronds planten onze geheele aandacht ten zeerste verdienen; zonder veel moeite te veroorzaken, verschaffen zij ons veel genot'.²⁷

Dat er in Nederland nog steeds veel meer aandacht werd besteed aan mozaïekbedden met eenjarigen dan aan vaste planten blijkt ook uit het volgende citaat:

'Soms komt het in mij op, als ik de stijve haringsla en confituurtaarten, de tapijtbedden onzer parken aanzie, of daar niet eens in Flora's naam een machthebbende kon komen, die beval dat voortaan in elk bloemperk slechts twee of drie gelijke planten mochten staan...

Dan was vanzelf die mozaïek-liefhebberij gebroken - een zeer voordeelig ding voor den bloemenhandel, maar een gruwel voor elkeen die bloemen liefheeft niet alleen in hare kleurenpracht, maar ook en vooral in haar bevalligen groei'.²⁸

De schrijfster heeft hier een soort 'mixed border' voor ogen, maar het zou nog wel even duren voordat haar wens in vervulling zou gaan. (zie I.2.6)

In *Sempervirens* van 3 juli 1885 wordt er een stukje gepubliceerd door H. Witte, waarin hij het gebruik van vaste planten propageert om er een *collectie* mee aan te leggen

'... op dezelfde wijze en met den zelfden ijver waarmede men een Varen-, Orchideeën- of Palmencollectie verzamelt'.

Pas in 1900, in *Een keur van vaste-planten, geschikt voor snijbloemen en cultuur in den tuin* (Leiden 1900), geschreven door E.Th. Witte, zoon van voornoemde H. Witte, wordt er aandacht besteed aan vaste planten in een border; vaste planten zijn onder andere

'zeer goed te gebruiken voor de meer en meer in zwang komende bloemranden, de zgn. herbaceous borders der Engelschen'.

I.2.3 Algemeen 1900-1940

In de eerste helft van de 20^e eeuw worden de boeken van William Robinson en Gertrude Jekyll algemeen bekend. Dit is in Nederland vooral merkbaar door de opkomst van de 'herbaceous border', in Nederland ook wel 'boordbed' genoemd (zie I.2.6) en de steeds groter wordende belangstelling voor de 'natuurlijkheid' in de beplanting van de tuin. Deze natuurlijke groeipering van planten was deels ontstaan als reactie op de mozaïekbedden. Robinson bracht dit al in zijn eerste boek

The Parks and Gardens of Paris (1869) naar voren:

'It is in the gardens of the middle class that we may best judge of French gardening. The merit of these is that they are not wholly sacrificed to the demon of bedding out, but often contain a variety of plant-form and flowers... laid out without the horrid pattern beds... A bed, in the sense of a body of well prepared soil, is essential in gardens... The best preparation needed for shrubs or flowers may be hidden beneath the green turf...'.¹

In de eerste jaargangen van *Onze Tuinen* (vanaf 1906) komen er verscheidene artikeltjes voor over de natuurlijkheid in de tuin. Zo lezen we bijvoorbeeld in *Onze Tuinen* van 18 juli 1908:

'... ofschoon wij niet van dit soort tuinierderij houden, zullen er wellicht nog lezeressen en lezers zijn, die er mozaïekbedden op nahouden. De daarvoor gebruikte planten, zoals *Alternanthera*'s, *Pyrethrum* etc., moeten door knippen en snijden binnen de haar gestelde grenzen gehouden worden, opdat de lijnen van de figuren bewaard blijven.

Wij kunnen deze planten echter op een meer natuurlijke manier beter gebruiken, namelijk als grondbedekking onder andere, hogere planten, op bedden of in groepen'.

Bovenstaande is geschreven door Theodoor Jan Dinn (1876-1931), vanaf de derde jaargang (1908) vaste medewerker van *Onze Tuinen*. Hij verzorgde onder andere de wekelijkse rubriek 'In den bloementuin' waarin zijn moderne - engelse- ideeën over beplantingen weergegeven werden, waardoor hij zeker een niet geringe invloed heeft uitgeoefend op de nederlandse tuinliefhebber. Dinn was secretaris en voorzitter van de 'Tuinbouwvereniging Hollandia', die was gevestigd in Richmond (Engeland), waar hij zelf ook werkzaam was geweest.²

In hetzelfde tijdschrift vinden we vanaf 1906 artikelen over wilde flora, bijvoorbeeld over 'De Kantvaren', waarin vermeld wordt dat deze ook geschikt is voor een beschaduwde plekje in de tuin.³ Ook vinden we er in 1907 een beschrijving voor de aanleg van een 'natuurtuintje':

'We willen bij de inrichting van ons tuintje in dit geval zoveel mogelijk wilde planten gebruiken en gaan er dus vlijtig met de bus op uit. Gewapend met een plantenschopje maken we wandelingen in duin en bosch, op veen en hei en steken alles, wat we van onze gading vinden'.⁴

Vanaf 2 maart 1907 verschijnt er een artikelenreeks over 'Het aanleggen van natuurlijke plantengroepjes', door A. van Laren, redactielid van *Onze Tuinen* en hortulanus te Amsterdam. De schrijver stelt, dat hij een lans wil breken voor aantrekkelijke natuurgroepjes als 'een moerasje, een rotsje, een waterpartijtje of een boschrand in den tuin'.

Ook hij wijst op het 'overvloedig en prachtig materiaal' dat de bossen, plassen en heidevelden leveren.⁵

Bovenstaande toont naar mijn mening voldoende aan, dat de belangstelling voor natuurlijke plantengroeperingen ook in Nederland in het begin van de 20e eeuw aanwezig was. Daarnaast blijven de stijvere bloembedden (bedden met één plantensoort), de mozaïekbedden en de rosaria zeker nog een poos in zwang.

Een goed voorbeeld van de vele manieren waarop men zijn tuin met behulp van de beplanting kon inrichten biedt het boek *Decoratieve Tuinbeplanting* van A.J. van Laren, uitgegeven in 1913.⁶

We vinden er niet alleen voorbeelden in terug voor de beplanting van rosaria en bloemperken, maar ook voor de inrichting van borders en 'natuurgroepjes' als het moerastuintje, het alpentuintje, waterpartijen en de 'boschrand'.

I.2.4 Bloem- en mozaïekbedden

In Engeland werden er sinds het eind van de 18e eeuw al bloembedden aangelegd in cirkel- of ellipsvorm, waarbij bloeiplanten van één soort werden begrensd door een rand van één andere plantensoort.¹ Sinds de jaren dertig van de 19e eeuw, toen Hermann Fürst von Pückler Muskau zijn *Andeutungen über Landschaftsgärtnerei* (1834) publiceerde, waarin bloembedden werden getoond met planten die een patroon van letters, sterren, waaiers en dergelijke vormden², was het ook in Duitsland niet ongewoon om bedden met een bepaalde tekening aan te leggen (zie ook I.1.2, afb. 8).

In Frankrijk werden door Alphand en Barillet-Deschamps rond 1860 in de parken van Parijs verschillende contrasterende bloeiplanten in één bed gebruikt, die door hun combinatie een gestreept patroon opleverden.

De groeiende populariteit van subtropische planten heeft de mogelijkheid tot dit soort bedden vergroot.

De planten overwinterden in oranjerie of kas, maar werden in de lente of de zomer in de tuin gezet. Yucca-soorten bijvoorbeeld werden buiten gezet in potten, waarin een kruipende bloeiende plant aan de voet van de Yucca werd toegepast. Ook werden er twee verschillende soorten Yucca gecombineerd in één bed, waarbij de grond tussen de twee soorten opgevuld werd met bloeiende planten in ten hoogste twee kleuren. Zo ontstond er dus een perk met bladplanten, afgewisseld met bloeiplanten, wat een bepaald patroon (al of niet geometrisch) opleverde.

De wereldtentoonstelling van 1867 te Parijs, waar mozaïekperken waren aangelegd, bevorderde hun populariteit in Europa.

Later, rond 1870, werden er ook veel mozaïekbedden aangelegd die alleen uit bladplanten bestonden. Voordeel hiervan was, dat een bepaald patroon of tekening makkelijker gehandhaafd kon blijven omdat veel soorten bladplanten goed gesnoeid konden worden en het patroon niet alleen tijdens een bepaalde bloeiperiode te zien was.

Het uitzetten van een patroon in een perk (door middel van hetzij alleen bladplanten, hetzij een combinatie van blad- en bloeiplanten) werd rond 1870 algemeen in Europa toegepast.

Na ongeveer 1880 werden er voornamelijk weer bloeiende planten voor dergelijke mozaïekbedden gebruikt.³

Nederland

In het boek van de hand van J.C. Krook, *Handboek tot het aanleggen, beplanten en onderhouden van tuinen*, (1872), zijn achterin een aantal voorbeelden voor 'figuurperken' te vinden,

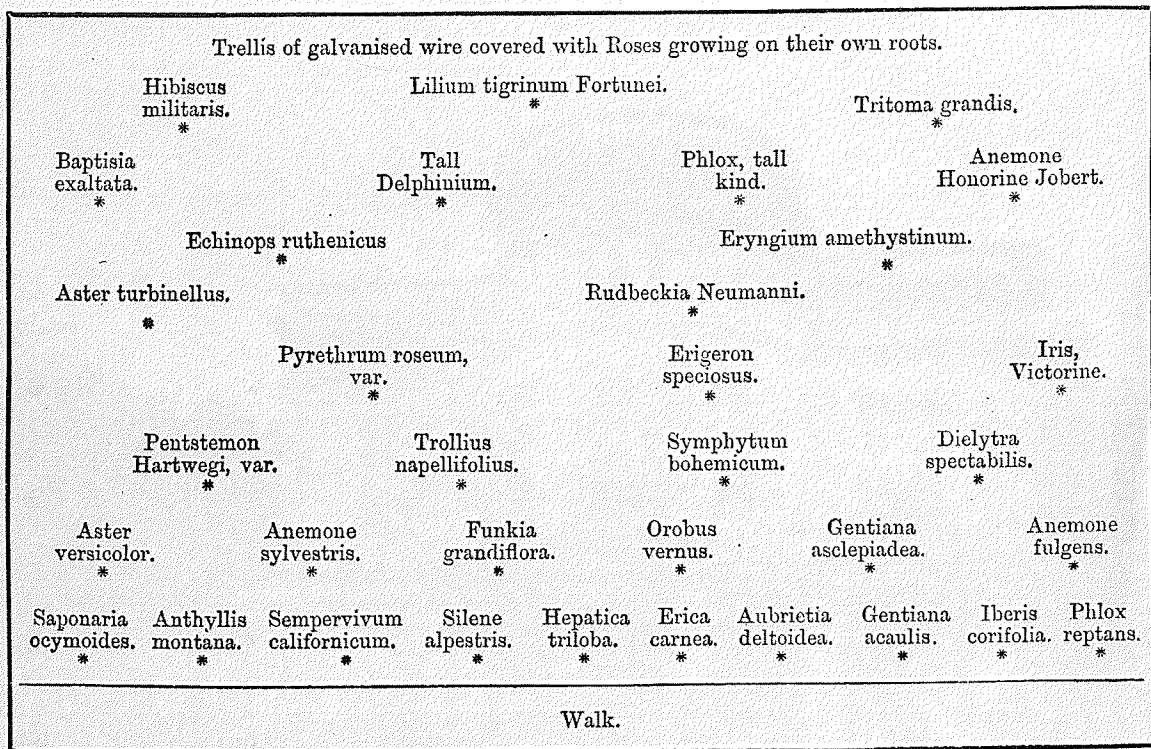
'een versiersel onzer tuinen, hetwelk sedert eenigen tijd zeer in zwang is gekomen'.⁴

Ze zouden een plaats moeten krijgen op grasperken en bestaan alleen uit bladplanten,

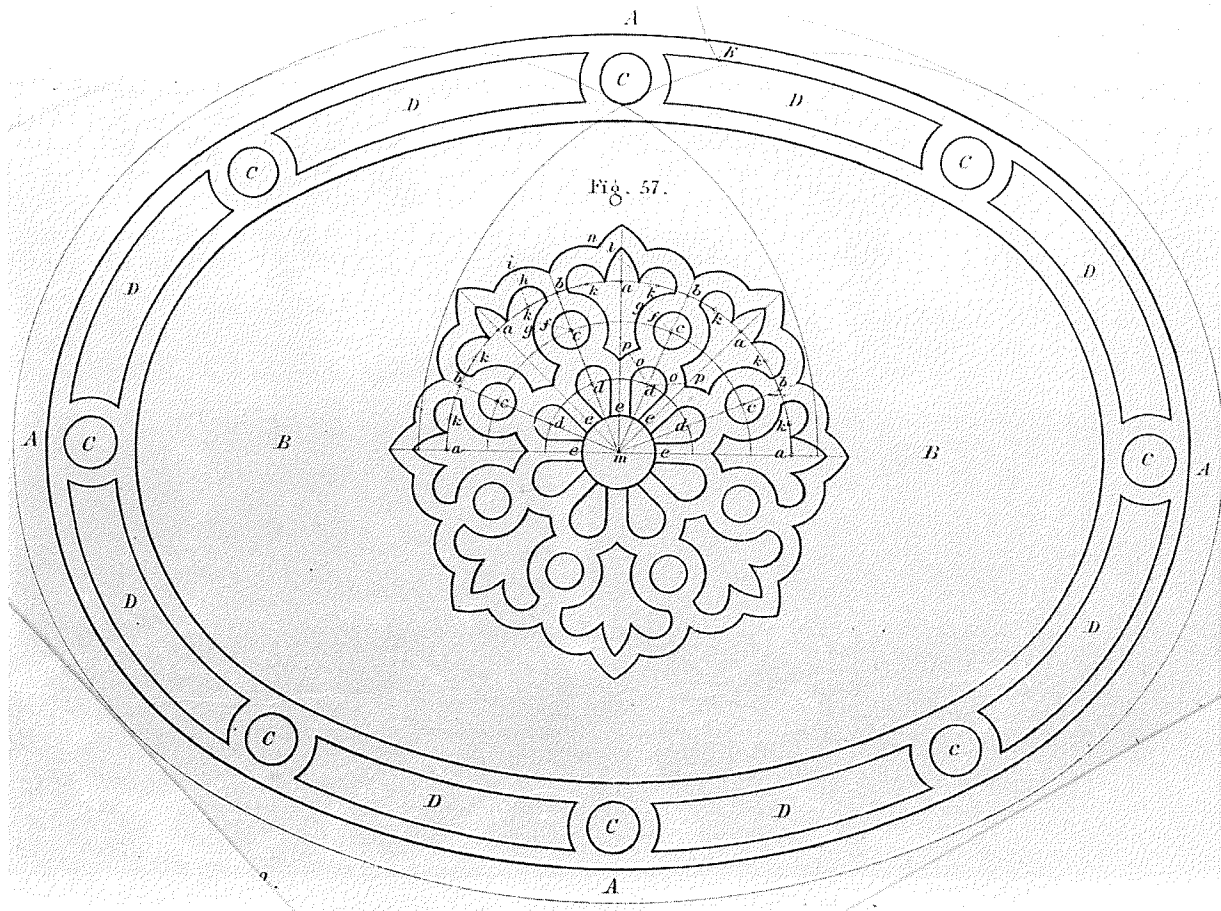
'wier bladeren de gansche kleurenreeks doorlopen en door hun contrast de sierlijkst geschakeerde perken vormen'.⁵

Hij raad bloeiplanten af: zij bloeien te kort, en er zijn te weinig soorten tegelijk bloeiend om dergelijke ingewikkelde patronen (fig. 12 bestaat uit 9 soorten) te kunnen uitvoeren.

PLAN OF PORTION OF MIXED BORDER.

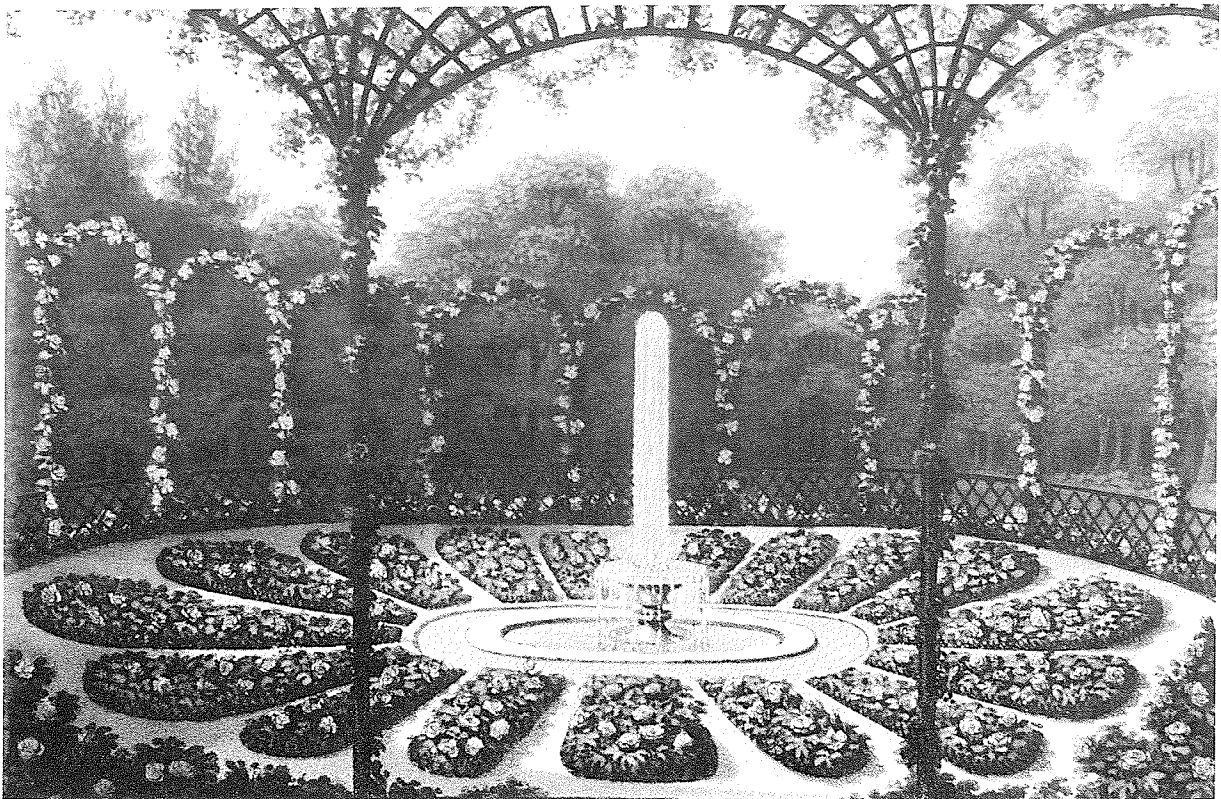
53a. William Robinson, beplantingsplan voor een 'mixed border'
 Uit: W. Robinson, *Hardy Flowers*, 1871, t.o. p. 7; S.C.

54. Ontwerp voor een mozaïekbed
 Uit: H. Witte, *Tuinen, villa's en buitenplaatsen*, 1876, fig. 57; S.C.

55. Een mozaïekbed aangelegd voor 'De Breul' te Zeist
Ca. 1890; foto R.D.M.Z.

56. H. Repton, rosarium te Ashridge
Uit: H. Repton, *Fragments on the theory and practice of landscape gardening*, 1816, t.o. p. 140; S.C.

Ook H. Witte geeft in zijn boek *Tuinen, villa's en buitenplaatsen*, (1876), een aantal voorbeelden van mozaïekbedden,

'om... zooveel mogelijk aan de eischen van onzen tijd te doen beantwoorden'.⁶

Hiervoor heeft hij letterlijk *Die Teppichgärten und deren Anlage*, door R.W.A. Wörmann, vertaald. Dit werk was in 1864 verschenen als tweede afdeling van *Der Garten-ingenieur, Handbuch der gesammten Technik des Gartenwesens für Gärtner, Gartenbesitzer...*

Witte gebruikte de tweede druk, die tussen 1864 en 1876 verschenen moet zijn. (Wörmann's derde druk kwam uit in 1880).

Witte's boek bevat echter alleen aanwijzingen voor de constructie van de mathematische figuren; beplantingsadviezen ontbreken (zie afb. 54).

In *Sempervirens* van 27 maart 1885 wordt door H. Witte (lid van de redactie) de tweede druk van het boek *Moderne Teppichgärtnerei* van W. Hampel aanbevolen. Het bevat

'121 verschillende plannen voor mozaïekbedden, rabatten en terrassen, uitmuntend getekend en gedeeltelijk gekleurd, met opgave welke planten voor elk daarvan moeten gebruikt worden, waartoe uitsluitend die soorten worden aanbevolen, welke algemeen bekend zijn en dus binnen elks bereik liggen... Wij kennen reeds meerdere werken van dien aard, maar er is ons geen boek bekend, dat beter aan die eischen (een betrouwbare gids, met teekeningen... en inlichtingen omtrent de planten) voldoet'.

De schrijver van het artikeltje hamert er echter wel op, dat het mozaïekbed niet overal aangelegd kan worden. Het beste zal ze staan in

'symmetrisch aangelegde tuinen of in rondom besloten liggende gedeelten van parken of buitenplaatsen, of... waar het woonhuis op kleinen afstand van den publieken weg staat... voor of om publieke gebouwen, op stadspleinen of squares, wanneer deze niet uitgestrekt of in natuurstijl landschapsstijl) aangelegd zijn...'. (Zie afb. 55).

Het boek van Hampel beleefde zeven drukken. In 1902 wordt het werk van Nestor Seghers, *Les Corbeilles parterres ou traité de mosaïciculture*⁷ in het nederlands vertaald: *De korfvormige bloemperken, verhandelingen over de musiefcultuur*. Ook hierin staan talrijke voorbeelden.

Een dergelijke wijze van beplanten bleef in Nederland dan ook lange tijd populair: de aanleg van een 'mozaïekvak' wordt nog beschreven in het tijdschrift *Buiten* van 27 maart 1909. Het stuk was oorspronkelijk verschenen in een 'Fransch tijdschrift' en is door E.Th. Witte (zoon van H. Witte) geprogeerd.

In Frankrijk zijn er nu nog steeds in veel openbare parken mozaïekbedden met éénjarigen te vinden.

I.2.5 Rosaria

De roos is altijd één van de meest geliefde planten geweest, maar in de 19e eeuw, toen de belangstelling voor de bloemen in de tuin zo groot werd, nam de populariteit van de roos ook toe.

Er werden steeds meer speciale tuinen voor aangelegd, de rosaria: bloementuinen die alleen rozensoorten bevatten. Vroeger werden de rozen onder andere gebruikt als beplanting tussen of voor heesterbosjes en tussen andere bloemen in bloembedden.¹

Voor zover ik heb kunnen nagaan, is Humphrey Repton in Engeland één van de eerste tuinarchitecten geweest die een rosarium heeft ontworpen. Dat was in 1813, op Ashridge in Hertfordshire; het is afgebeeld in zijn boek *Fragments on the theory and practice of landscape gardening* (1816, zie afb. 56).

In Duitsland (Kassel) was er rond 1765 al een rozentuin aangelegd op Weissenstein (nu Wilhelmshöhe) en in Frankrijk (St. Denis) werd er een aangelegd rond 1800.²

Een aantal jaren voor Reptons schepping op Ashridge had J.C. Loudon in zijn *Observations...* (1804) al aangegeven dat

'Gardens may also be made solely for the purpose of cultivating any single family, genus or species of plant or shrub, as a garden of roses...'.³

Hij komt hier later uitgebreider op terug, waarmee de toenemende populariteit van de roos in het eerste kwart van de 19^e eeuw geïllustreerd wordt:

'the rose is cultivated in every garden, from that of the most humble cottages upwards...'.⁴

In grotere tuinen en parken behoorde het rosarium als kleinere bloementuin deel uit te maken van de *pleasure-ground* en dichtbij het huis te liggen. Omdat de tuin direct rondom het huis bepaald hoorde te zijn door de architectonische lijnen van het huis, was het rosarium dus geometrisch van vorm. Repton, die immers de regelmatige vorm voor kleinere bloementuinen propageerde, ontwierp daarom ook een *geometrisch* gevormd rosarium in de *pleasure-ground* van Ashridge.

Dit rosarium heeft een ovale vorm die begrensd wordt door bogen waar klimrozen tegenaan groeien. In het centrum bevindt zich een fontein (zie afb. 56).

Dat een rosarium rond 1825 in Engeland al vrij algemeen was, blijkt weer uit *An Encyclopaedia of Gardening* van J.C. Loudon (1822):

'...Roses are generally planted in the front of shrubberies, and in borders; they are also planted bij themselves in rose-gardens or rosaries, in groups on lawn or gravel, either with common box or other edgings, or with edgings of wire in imitation of basket-work'.⁵

Hij geeft ook een beschrijving van een rosarium:

'In *rosaries* commonly but one plant of a sort is introduced, and the varieties which most resemble each other are placed together, bij which their distinctions are better seen.

Particular compartments are often devoted to one species... which has an excellent effect; sometimes a piece of rockwork in the centre is covered with the creeping roses, and on other occasions these are trained to trelliswork which forms a fence or hedge of roses round the whole.

In this hedge, standard-roses are sometimes introduced at regular distances; a grove of standards is also frequently formed in the centre of the rosary, and sometimes they are introduced here and there in the beds'.⁶

Hierna geeft hij twee voorbeelden van regelmatige ontwerpen voor een rosarium. In het midden van de 19^e eeuw waren er zoveel rozenliefhebbers in Engeland, dat

'it was almost impossible to enumerate even those who possessed collections of merit'.⁷

In 1848 verscheen er een uitgebreid standaardwerk over rozen, geschreven door William Paul en getiteld *The Rosegarden*. Het boek was zo populair, dat het in het Duits (1855) en het deens (1855) vertaald werd en in 1903 haar tiende druk beleefde. Over de vorm van het rosarium schrijft Paul:

'In the formation of a rosarium it appears to me that the simpler the forms of the beds, the better, the plants of which it is composed are in part budded on stems, and decidedly artificial objects; and parallelograms, squares, circles, ovals and other regular figures are in perfect harmony with the character of the plants; admit of the most complete arrangement and display the roses to greatest advantage'.⁸

De paden van het rosarium zouden van gras moeten zijn om de kleur van de rozen beter te doen uitkomen dan tegen het (meestal voor paden gebruikte) gravel. Vlakbij zou er een verhoging moeten zijn,

'from which a bird's eye view of the whole may be obtained during the season of flowering'.⁹

Belangrijke onderdelen zijn verder nog bogen waar rozen tegenaan kunnen groeien, en rozenslingers (dat zijn slingers, gevormd door een met klimrozen bedekte ketting of andere leidraad). De afzonderlijke bedden mochten niet te groot zijn, zodat elke plant goed bekeken kon worden zonder andere rozen hierbij te beschadigen: heel belangrijk voor de amateur rozenkweker die het immers om de bijzondere soorten te doen was.

Vervolgens worden er in het boek enige ontwerpen getoond waarbij rosaria met de meest overdadige, maar toch symmetrische vormen afgewisseld worden met rechtlijnige, eenvoudige ontwerpen.

Ook Gustav Meyer, in zijn *Lehrbuch der Gartenkunst*, (1860, 2^e dr. 1873, 3^e dr. 1896) benadrukt dat een goed overzicht over het rosarium mogelijk moet zijn, door

'Rosenstöcke nach der Mitte des Gartens (sich) gleichmässig abstufen zu lassen, und hier einen überdeckten zierlichen Sitz, oder eine mit Kletterrosen berankte Laube einzurichten.

Noch günstiger aber gestaltet sich... das Ganze, wenn ausserdem noch zu Ende derselben eine kleine, mit einem Pavillon oder einer Laube gekrönte, eine zweite Uebersicht anbietende Anhöhe sich befindet, zu welcher man auf bequemen Stufen hinaufsteigt, die von Bogen- und Laubengängen, mit Kletterrosen berankt, beschattet werden.

Das Ganze ist mit einer Laubwand von zierlichem Gebüsch zu umschliessen'.¹⁰

Opvallend is Meyer's gebruik van bouwkundige elementen als loofgangen en een paviljoen in het rosarium; Paul komt in de tiende druk van *The Rosegarden* (1903) pas met een voorbeeld voor een pergola.

In het rosarium van Meyer kunnen verder de stammen van de stamrozen bedekt worden met:

'...Winden, Passionsblumen, Tropaeolum... und man verbindet die Stämmchen durch zierliche Festons'.¹¹

In de bijbehorende platenatlas geeft hij een ontwerp van een dergelijk rosarium (zie afb. 57). Dezelfde opvattingen als Meyer vinden we terug in het studieontwerp van Leonard Springer voor een rosarium (ca. 1875): een langgerekte, symmetrische vorm met cirkelvormige onderdelen, een prieel op een verhoging, stamrozen verbonden door rozenslingers, een bassin en een 'Laube met klimrozen' (zie afb. 58).

Ook in Springers studieontwerp voor een kleiner rosarium (zie afb. 59) vinden we dezelfde elementen terug, waarbij hier het overzicht geboden wordt vanaf een terras aan één korte zijde.

Rosaria waren in Nederland vanaf ongeveer 1880 tot 1930 geliefde vormen van aanleg, met de bloeiperiode rond 1910.

In *Onze Tuinen* van 1908 wordt er een verslag gegeven van een rozenfeest in Nijmegen, georganiseerd door De Roos, Vereniging ter bevordering van de Rozenteelt Nos jungunt Rosae (opgericht 1891), waarbij vermeld wordt dat

'de rozencultuur in ons vaderland zich met reuzenschreden begint te ontwikkelen'

en dat er

'op de meeste buitenplaatsen rosaria worden aangelegd... in de kleinste tuintjes ziet men onze lievelingsbloemen'.

Vroege voorbeelden van de aanleg van rosaria in Nederland zijn het ontwerp van Edouard André voor een rosarium bij kasteel Weldam bij Goor (ontwerp gedateerd 1887, huisarchief Weldam) dat inmiddels veranderd is, en het ontwerp van C.E.A. Petzold (ontwerp gedateerd 1888, Gemeentearchief Den Haag) voor het rosarium op Clingendael te 's-Gravenhage. Dit rosarium is uitgevoerd door Leonard A. Springer; het huidige rosarium is echter pas na 1954 aangelegd.

Eén van de weinige rosaria die voor een particuliere tuin ontworpen is en nu nog bestaat is het rosarium op De Uytwijck bij Hilversum, ca. 1921 ontworpen door Dirk Frederik Tersteeg (zie afb. 60).

Vier Proportional Zeichnungen.

1, 2 u. 3 Blumenarrangements & Rosengarten

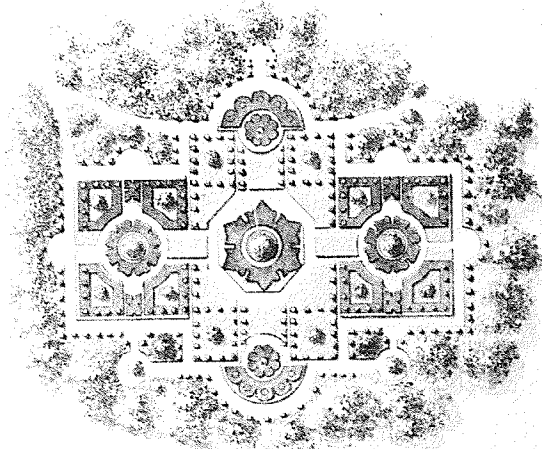

Fig. 1. Blumenarrangement

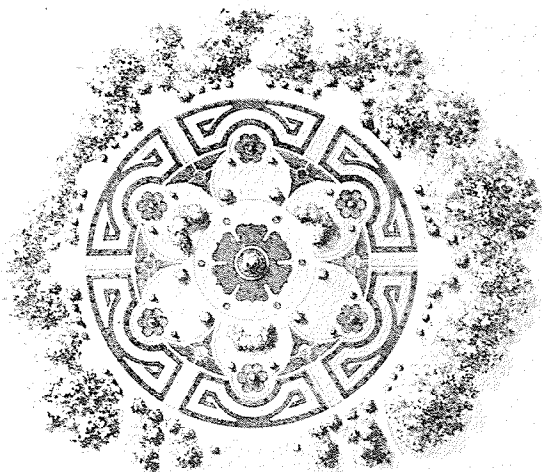

Fig. 2. Blumenarrangement

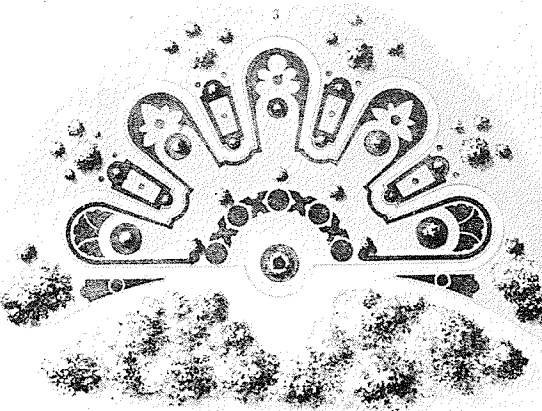

Fig. 3. Blumenarrangement

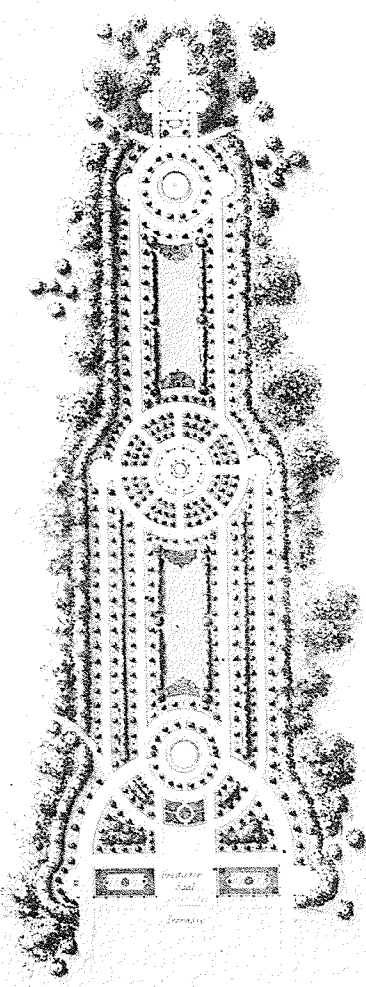
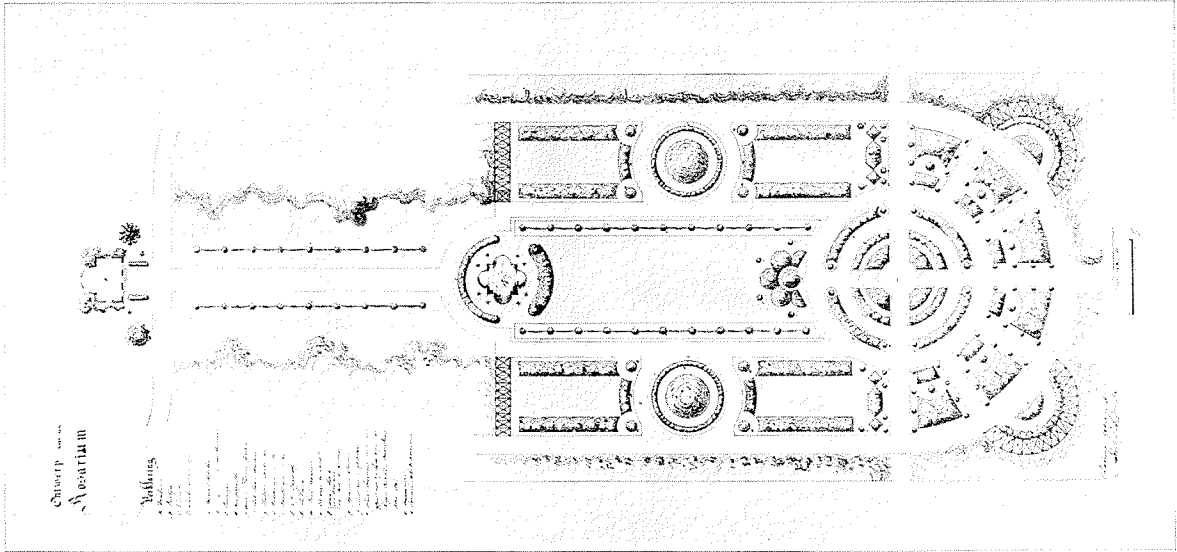
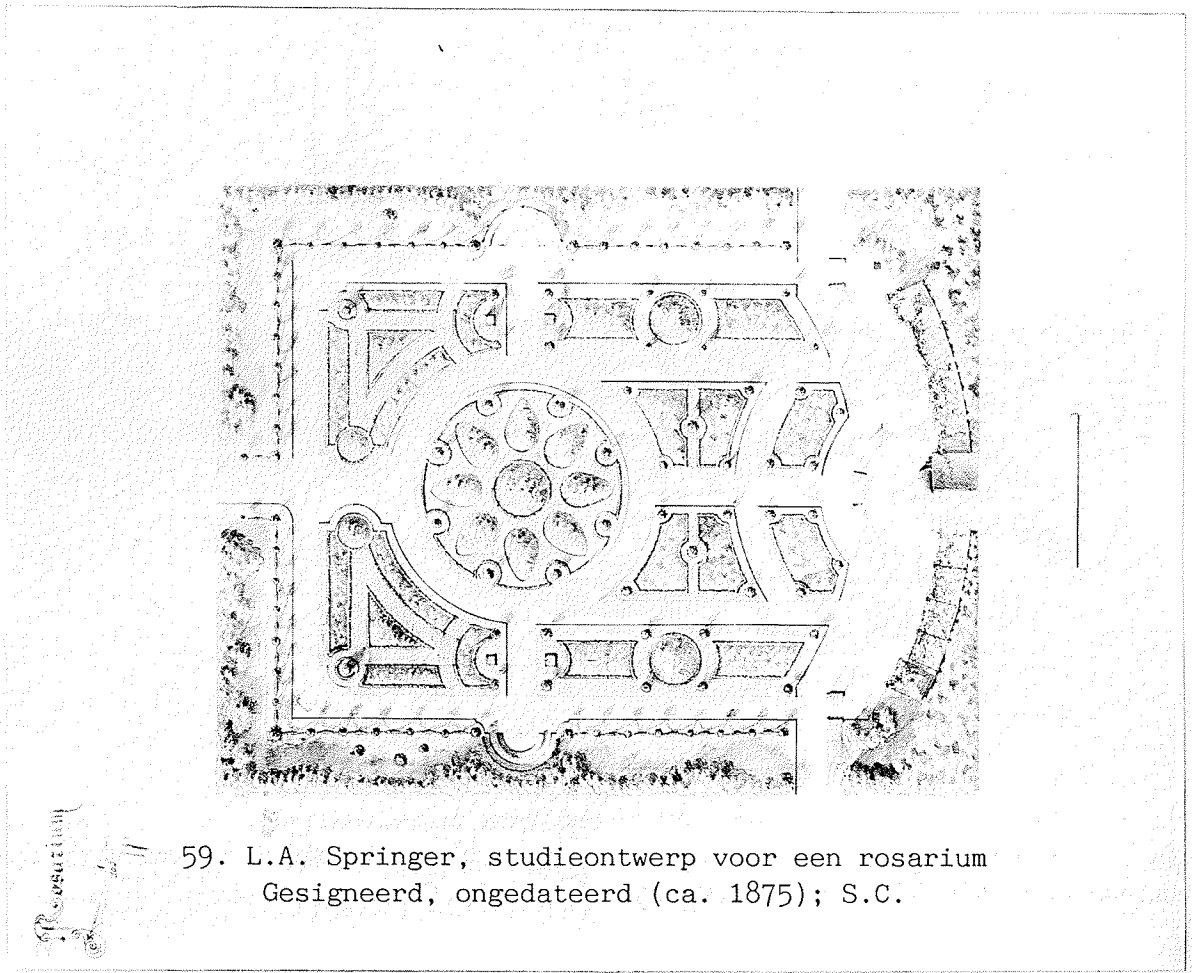

Fig. 4. Rosengarten

57. G. Meyer, ontwerpen voor bloementuinen
Fig. 4 is een ontwerp voor een rosarium. Uit: G. Meyer, *Lehrbuch der schönen Gartenkunst*, 1860, atlas taf. XV; S.C.

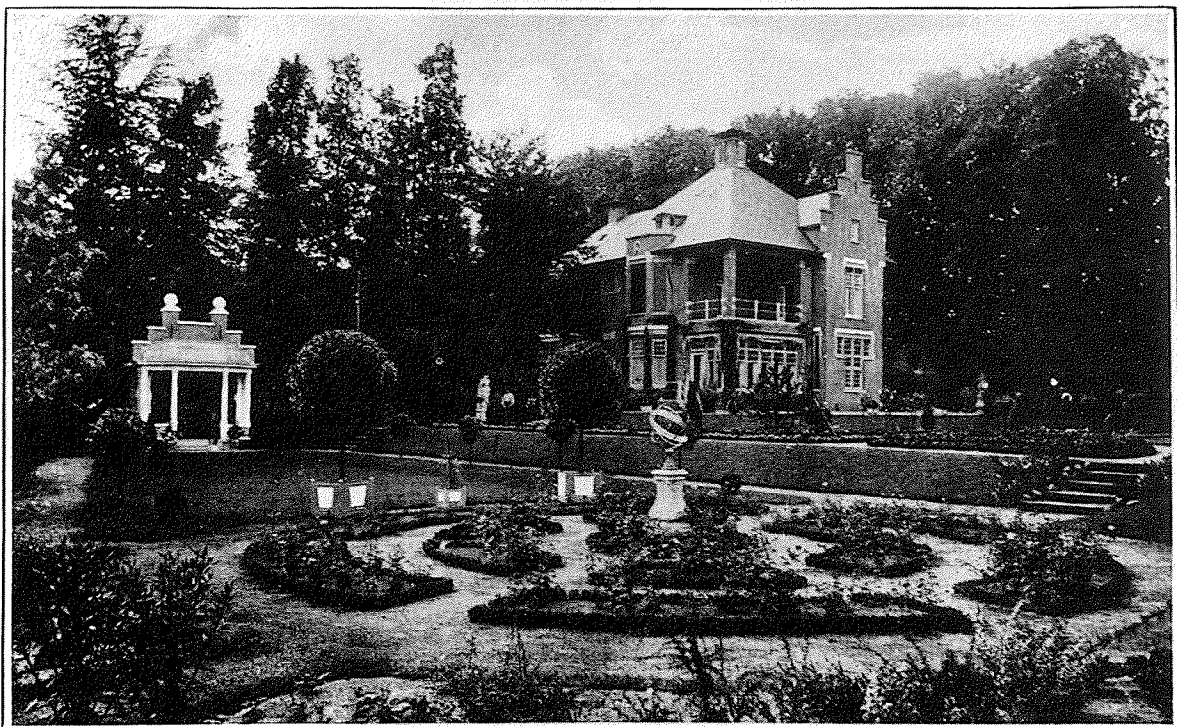
58. L.A. Springer, studieontwerp voor een rosarium
 Gesigineerd, ongedateerd (ca. 1875); S.C.

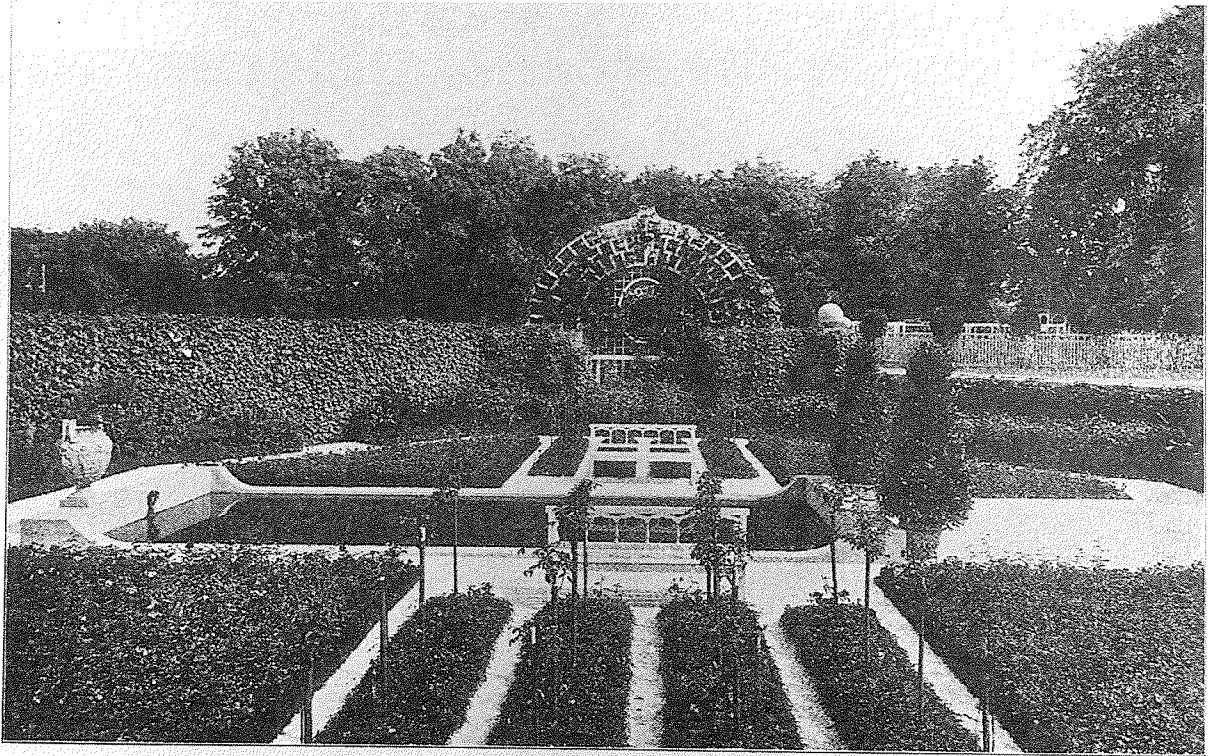
59. L.A. Springer, studieontwerp voor een rosarium
 Gesigineerd, ongedateerd (ca. 1875); S.C.

60. D.F. Tersteeg ontwierp dit rosarium op 'De Uytwijck' bij Hilversum omstreeks 1921. Foto ca. 1935; S.C.

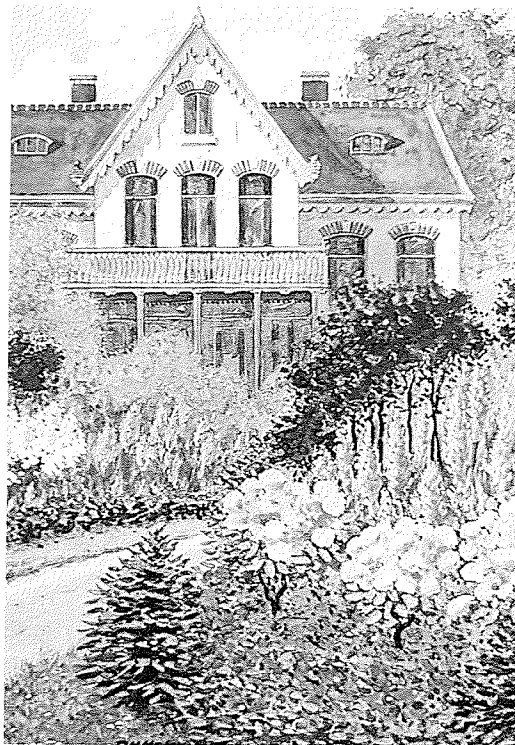

61. H. Copijn, aanleg bij huize 'Oud Holland' te Hilversum, met een cirkelvormig rosarium, ca. 1906; vergelijk met afb. 75. Uit: *La Vie à la Campagne*, 15 maart 1914, p. 202; S.C.

Der rote Garten.

62. Joseph M. Olbrich, de rode tuin op de internationale Tuinbouwtentoonstelling te Darmstadt in 1905. Uit: Joseph M. Olbrich, *Neue Gärten*, 1905; S.C.

63. Borders

Een illustratie uit: A.J. van Laren, *Decoratieve tuinbeplanting*, Koog-Zaandijk 1913, foto auteur.

I.2.6 Boordbedden

In paragraaf I.2.2 heb ik uiteengezet, hoe de vaste plantenborder in Engeland door William Robinson en Gertrude Jekyll gepropageerd werd, vooral in het boek *The English Flower Garden* (1883), dat vele herdrukken beleefde. Ook in Nederland kwam er al in 1880 een reactie op het gebruik van mozaïekbedden en een pleidooi voor een lossere, meer natuurlijke beplanting van bedden.¹ Het zou echter tot 1900 duren voordat er beplantingsvoorstellen voor de 'herbaceous borders der Engelschen' in de literatuur gedaan werd.² Degene die in Nederland het gebruik van het 'boordbed' gepropageerd heeft, is Theodoor Jan Dinn geweest, vooral in zijn vaste rubriek 'In den Bloementuin' in het tijdschrift *Onze Tuinen*. Hij schrijft in het nummer van 22 augustus 1908:

'Er wordt in de laatste jaren naar gestreefd, om de stijve bloembedden te vervangen door lossere groepen, zonder bepaalden vorm... Voor effect op eenigen afstand is het 'boordbed' (Herbaceous border) zeer geschikt.

Zie hier eene combinatie van geel, oranje en wit die zeer goed werkt; de planten moeten in flink aantal bij elkaar staan...'³

waarna een beplantingsvoorstel met bloeiplanten in bovengenoemde kleuren volgt.

De nadruk op het kleurgebruik in de tuin vinden we ook terug in het artikel van Geertruida Carelsen, 'Brieven van eene tuinierster', over Josef Olbrich in *Onze Tuinen* van 5 september 1908 (zie ook I.1.6). Zij had niet veel waardering voor zijn werk op de tuinbouwtentoonstelling van 1905 in Darmstadt, maar

'Nochtans boeiden mij de destijds veel besproken kleurentuintjes, die de grootste aantrekkingskracht bleken te bezitten en waar de bezoekers aanstonds heen gebracht werden. Drie lapjes grond, van enkele meters in 't vierkant, waren zoo aangelegd, dat in het ééne alles rood, in het tweede alles geel, in het derde alles blauw was...

...dit was nu eens een inval van Olbrich, waaraan werkelijk iets diepers ten grondslag lag. Het valt niet te ontkennen, dat op het stuk van kleurenmengeling de tuinsmaak verbetering noodig heeft. Ook ten onzent. Daarom pakte mij Olbrich's denkbeeld. Kon men niet, met goed succes, zoo niet een heelen tuin, doch hier en daar een hoek, volgens dit idee beplanten en bezaaien? Konden wij niet, dankbaar voor de eerste aansporingen, 's mans werk de eer aandoen van een mooiere navolging?' (zie afb. 62).⁴

Bovenstaand citaat doet vermoeden, dat in Nederland niet alleen Gertrude Jekyll met haar nadruk op kleurcombinaties belangrijk is geweest, maar ook Josef M. Olbrich met zijn tuintjes in één kleur invloed heeft gehad op de gebruikte kleurschema's in de border, en dan bedoel ik vooral de beplanting van de border met bloeiplanten in één kleurschakering.

Zijn tuinen werden niet alleen door Carelsen besproken: Olbrich zelf schreef er een boekje over: *Neue Gärten* (Berlin z.jr., ca. 1906).

Daarnaast waren er ter gelegenheid van de tuinbouwtentoonstelling zes ansichtkaarten gedrukt met van het rode, gele en blauwe tuintje ieder twee gekleurde afbeeldingen.⁵

Een aanwijzing voor deze invloed van Olbrich is ook, dat Theodoor Jan Dinn in hetzelfde tijdschrift *Onze Tuinen* anderhalve maand later in zijn rubriek schrijft:

'De Redactie vraagt in plaats van voortzetting van de lijst van voor een boordbed geschikte planten, eenige mooie combinaties'.⁶

Dinn is er echter niet voor om een boordbed in één kleurschakering te beplanten:

'...daarenboven moet een goed boordbed zijn een aaneenschakeling van kleurcombinaties, waarin geen kleur het effect bederft...'⁷

In hetzelfde artikel doet hij beplantingsvoorstellen in de kleuren: geel, oranje en wit; blauw en wit; rood, rose en wit; mauve, oranje, geel en wit. In *Decoratieve Tuinbeplanting* (zie afb. 63) door A.J. van Laren,⁸ komt een hoofdstuk over vaste planten en boordbedden voor, waarin ook een paragraaf getiteld 'Eenkleurige Boordbedden' is opgenomen. Dat de schrijver een minder sterk effect voor ogen had dan de tuinen van Olbrich hadden laten zien in Darmstadt in 1905, blijkt uit het volgende.

'Men moet de eenkleurigheid van zulke tuinen of borders echter niet te letterlijk opvatten. Borders van slechts ééne kleur zouden leelijk en vermoeiend zijn, doordat de tinten tegen elkander een vals effect zouden maken, of wel de eene tint de andere zou verzwakken. Steeds moet in zulke bedden een andere kleur als ondergrond dienst doen, b.v. wit of anders zeer lichte kleuren, waartegen de hoofdkleur van het bed... het best tot zijn recht komt...

Zeer geschikt als verbindingsplanten zijn, behalve dan de planten met witte bloemen,... allerlei gewassen met grijs of bont blad...'⁹

Gertrude Jekyll propageerde in haar hoofdstuk van *The English Flower Garden* ook het gebruik van grijsbladerige planten, maar alleen in combinatie met violet-tinten.¹⁰

Uit bovenstaande blijkt, dat de border in Nederland tussen 1900 en 1908 steeds algemener werd en in 1913 als belangrijk onderdeel van de tuin werd beschouwd.

Het gebruik van harmonieuze kleurcombinaties in de beplanting is onder invloed van Gertrude Jekyll vanaf het begin belangrijk geweest.

Het is goed mogelijk dat het toepassen van éénkleurige beplanting extra gestimuleerd is door de tuintjes van Olbrich op de tuinbouwtentoonstelling in Darmstadt in 1905.

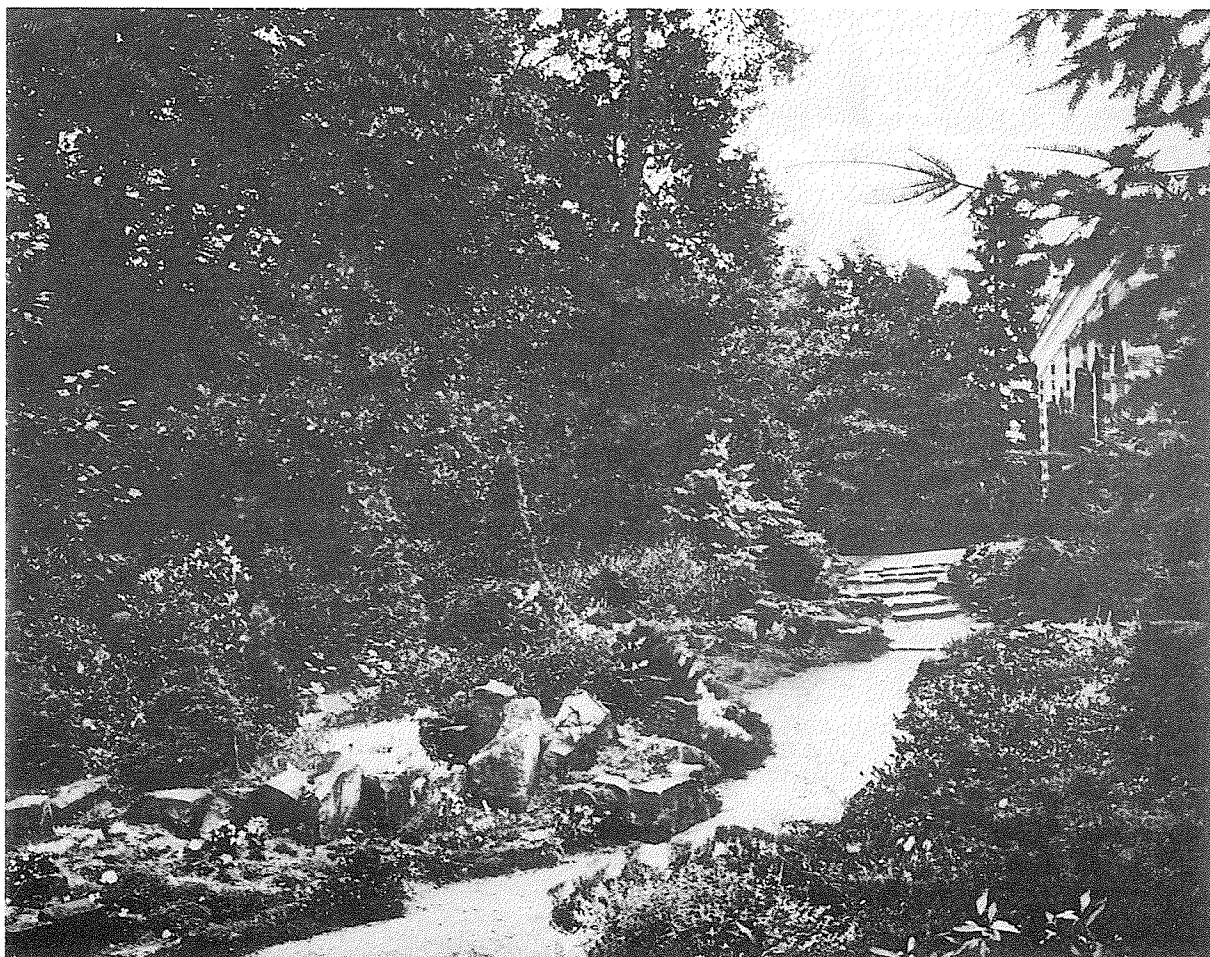
In Nederland zijn in de particuliere tuinen de oude borders met hun beplanting natuurlijk al heel vaak verdwenen. Oude foto's (zie afb. 64 en afb. 65) geven er nog een beeld van.

64. D.F. Tersteeg, vaste plantenborder in de tuin bij huize Sonneheerdt te Hilversum, vlak na de aanleg in 1916; S.C.

65. H. Copijn & Zoon, croquetveld met vaste plantenborders in een onbekend park; aanleg ca. 1916? Uit: H. Copijn & Zoon, *Eenige afbeeldingen van tuinen door ons ontworpen en uitgevoerd* (ca. 1918?); S.C.

66. H. Copijn & Zoon, rotstuin op 'Groot Warnsborn' bij Arnhem, aanleg ca. 1913. Uit: H. Copijn & Zoon, *Eenige afbeeldingen van tuinen door ons ontworpen en uitgevoerd* (ca. 1918?); S.C.

I.2.7 Alpenplanten en rotstuinen

Het fenomeen 'rotstuin' was in de 19^e en 20^e eeuw in Europa niet nieuw. In Engeland was er bijvoorbeeld al een in 1772, hoewel deze anders was dan dat wat wij ons nu bij een rotstuin voorstellen: een tuin met natuurlijke of kunstmatige rotsen voor de teelt van alpen- of rotsplantjes.¹ Deze 18^e-eeuwse rotstuin werd aangelegd door de directeur van de 'Apothecaries Garden' te Chelsea. Volgens bronnen die A. Huxley noemt² was deze rotstuin eigenlijk niet veel meer dan een verzameling stenen, niet bijeengebracht om er alpine planten op te laten groeien maar in de eerste plaats bedoeld om als grillig, gevormd, decoratief element te worden getoond.

Anderen ging het er meer om, de bergen te imiteren als indrukwekkend associatief onderdeel van een landschappelijke aanleg.

In *The Theory and Practice of Landscape Gardening* (1803), noemt Humphrey Repton onder het hoofdstuk 'Pleasure Grounds' rotsplanten als onderdeel van een bloementuin. Hij wijdt hier echter maar één zin aan, waaruit blijkt dat hij tegelijkertijd tegenstander is van het bovengenoemde idee 'rotsen' als puur decoratief element - dus om de stenen zelf - in de tuin te gebruiken:

'The numerous class of rock-plants should have beds of rugged stone provided for their reception, without the affectation of such stones being the natural production of the soil...'³

Dat het in Engeland niet ongewoon was alpenplanten te kweken blijkt ook uit J.C. Loudon's *Observations on the formation and management of useful and ornamental plantations* (1804). Hierin schrijft hij dat tuinen ook aangelegd kunnen worden om een bepaald soort plant te cultiveren, zoals alpenplanten.⁴ Twee jaar later beschrijft hij in het kort hoe deze planten verwerkt werden:

'Stones of singular shapes, or shells, &c. are used in parterre gardening, in collections of what is called rock-work, on which are inserted mountain plants. They are admissible in this way, and sometimes have a good effect, especially when they surround a pond in a parterre, as at King's Weston'.⁵

In de *Encyclopaedia of Gardening* van Loudon (1822) is er een kentering merkbaar: de rotstuin wordt nu niet meer verwerkt in een parterre, maar staat meer op zichzelf:

'Mountain or rockplants only should be introduced on artificial rock-work...'

The groundplan and figure of the elevation of the rockwork must... be made to harmonise with surrounding objects. Simple outlines and surfaces, not too much broken, show the plants to the most advantage, and are not so liable to ridicule as imitations of hills or mountains, or high narrow cones, or peaks of scoriae in the Chinese manner, which are to be seen in some places.

A ground-plan in the form of a crescent, or of any wavy figure widest towards the middle part of its length... will be found well suited to the less durable materials... which are found in flat countries'.⁶

Een paar paragrafen verder schrijft hij echter, dat het kweken en verzamelen van alpenplanten het best kan gebeuren in potten, die 's zomers op stellages buiten een plaats vinden.

Dezelfde paragraaf wordt besloten met de mededeling dat

'From the rarity of this class of plants, the difficulty of keeping them, their vivid green, neat shapes, small size, and many of them flowering early in spring, they are much prized, and collections made in most flower-gardens of note'.

Nederland

In de 4^e jaargang van het *Maandschrift voor Tuinbouw* uit 1849 is een artikeltje gepubliceerd 'over de kweeking der alpische planten', oorspronkelijk verschenen in de *Revue Horticole*. Hierin wordt vermeld dat

'de voortbrengselen der Alpische Flora... weder in gunst (zijn) gekomen bij de plantenliefhebbers... zij (zijn) eene plaats in onze lusthoven overwaardig... De Alpische gewassen kunnen bij ons op tweederlei wijzen geteeld worden; hetzij als vaste planten, hetzij in potten...'

waarna een beschrijving volgt van het aanleggen van een rotstuintje waarbij de ondergrond bestaat uit

'puin... met tufsteen overdekt... met turfachtige heiaarde en aangevuld'.⁷

De grond tussen de plantjes wordt bedekt met dor mos. In hetzelfde tijdschrift, uit 1851, is weer een artikel over rotstuinen te vinden, ditmaal vertaald uit het engels.

Oorspronkelijk was het verschenen in *The Garden Chronicle*. De beschrijving is nu uitgebreider.

'Rotswerken' moeten aangelegd worden

'in eene enigszins afgelegen plaats, en niet in het gezigt van het woonhuis of van de voorname lanen. Zij voldoen beter en zijn verrassender, wanneer zij verborgen zijn... Echter bevallen rotswerken ook tegenover lange lanen of wanneer zij gebruikt worden tot eenen rustieken voet voor een gebouw... Wanneer men voor de rots eenen vijver met rotsachtige wanden heeft, kan men vele schone waterplanten daarbijvoegen...

...ingeval men eenig verval in een beekje heeft... moet men dit over de rots laten stromen, om door het liefelijke geruisch van het water, het betooverende van de omringende natuur te verhoogen. De rotsen behooren zoo veel doenlijk van van natuurlijke steenen zamengesteld te worden... gebakken steen enz. zijn zeer ondoelmatig om iets schilderachtigs en natuurlijks daar te stellen; en dit zijn toch de eerste vereischten van eene rots'.⁸

In deze beschrijving gaat het duidelijk eerder om een laat voorbeeld van het opwekken van een bepaalde stemming door middel van de aanleg, dan om de beplanting, waarvoor hier voornamelijk heesters worden aangeraden. De beplanting krijgt in de tweede helft der 19^e eeuw echter steeds meer de aandacht, ook in Nederland.

Aanwijzingen hiervoor zijn bijvoorbeeld de opmerkingen die H. Witte (hortulanus van 's Rijksacademietuin te Leiden) maakt in zijn *Verslag omtrent de internationale tuinbouwtentoonstelling te Hamburg... en omtrent eene reis door een gedeelte van Duitschland, met het doel om eenige der voornaamste botanische tuinen en particuliere inrigtingen van dien aard aldaar te leeren kennen*, (1870). Bij zijn bezoek aan de *Botanischer Garten* in Leipzig trof hij:

'...voor het eerst eene enigszins uitgebreide collectie 'Alpenplanten' aan, die in de botanische tuinen, vooral om de somtijds eigenaardige bezwaren aan de cultuur ervan verbonden, meer als zeldzaam- dan als kostbaarheden gewaardeerd worden. Die te vinden, des noods slechts door aanschouwing te weten te komen waar men in 't bezit is van eene goede collectie dezer planten, was een voornaam doel mijnen togt door dit gedeelte van Duitschland'.⁹

'...ieder die in onze Horti niet geheel vreemd is, weet tevens hoe gebrekkig die planten (de Alpenflora) daar vertegenwoordigd zijn...

Dat dit mij aansporen moest om te trachten zoo spoedig mogelijk ook bij ons hierin te voorzien, ligt voor de hand, en ik heb te meer hoop daarin te zullen slagen, nu ik met eenige goede collectiën bekend geworden ben, en bovendien persoonlijk de welwillendste toezeggingen daaromtrent verkreeg'.¹⁰

Bovenstaand citaat geldt voor de botanische tuinen, maar hoe was het met de particuliere tuinen gesteld? William Robinson schrijft er iets over in *The Parks and Gardens of Paris* (1869). In de tuin van Sir Richard Wallace te Bagatelle (in het Bois de Bologne) bestaan

'Two large groups of artificial rock here... more successfull than they are generally in France; both are gracefully embellished with suitable plants, and so well supported with masses of trees and shrubs that they have a picturesque effect in the grounds. There however, as in other places, no attempt is made to grow the true Alpine plants in or near these inviting position; that is work for the future'.¹¹

Het boek *Alpine flowers for english gardens* (1870) van William Robinson was het eerste werk dat geheel gewijd was aan dit onderwerp. Het boek bestaat uit twee delen: hoofdstukken over de cultuur en de geschiktste plaats voor alpine planten, en een beschrijvende catalogus met plantennamen op alfabetische volgorde. Hij noemt en beschrijft onder andere *Polemonium caeruleum* (Jacobs ladder), soorten Anemonen, Cyclamen, Erica, Geranium, Gypsophila, Potentilla, Ranunculus, Rhododendron, veel soorten Sedum en nog meer soorten Saxifraga. Uit dit boek komt ook naar voren wat hij met 'true Alpine plants' uit bovenstaand citaat bedoelde:

'The word *alpine* is used to denote the plants that grow naturally on all high mountain-chains, whether they spring from hot tropical plains or from green northern pastures'.¹²

Kenmerkend voor Robinson's zienswijze is het feit, dat hij ook in zijn boek *The Wild Garden* dat gepubliceerd werd in hetzelfde jaar, een hoofdstukje wijdt aan alpenplanten. Hij beschouwt de rotstuin dan ook als een mogelijkheid om een natuurlijke, losse groepering van alpenplanten te verkrijgen. Zijn voetnoot bij het woord 'rocks' in de titel van het hoofdstuk 'Wild gardening on walls, rocks, or ruins' spreekt in dit verband boekdelen:

'The rocks meant here are natural ones - not the absurdities too often made in gardens'.

Robinson is overigens ook de eerste schrijver over rotsplanten die muren in dit verband noemt.

In 1885 verschijnt van de hand van Henri Correvon (directeur du jardin alpin d'acclimation à Genève, directeur du jardin botanique alpin 'La Linnaea' en Valais, président de l'association pour la protection des

planten)¹³ zijn eerste werk, *Les plantes des Alps*. Van dezelfde schrijver verschijnt tien jaar later (in 1895) *Les Plantes alpines et de rocailles; description, culture, acclimation*, waarin hij William Robinson dankt voor het ter beschikking stellen van een aantal afbeeldingen. Robinson heeft dan ook met zijn propaganda van de 'natuurlijke' verwerking van alpenplanten in de rotstuin grote invloed op dit boek gehad.

Rond 1900 was de rotstuin met zijn bijzondere beplanting ook in de nederlandse particuliere tuinen populair. In de eerste jaargang van *Onze Tuinen, Geïllustreerd Weekblad voor Amateur Tuiniers*, (1906), komen verschillende artikeltjes over de rotstuin voor, waarin echter niet altijd een even 'natuurlijk' beeld van een dergelijke tuin wordt geschetst:

'Menig nare sombere binnenplaats zou in een aardig rotstuintje kunnen herschapen worden door de muren met lava of tufsteen, de schuttingen met kurkschors te bekleden'.¹⁴

Een jaar later verschijnt in hetzelfde tijdschrift een reeks artikelen, getiteld *Het aanleggen van natuurlijke plantengroepjes*, waarbij het alpenstuintje als onderdeel van een dergelijke beplantingswijze wordt beschreven.¹⁵ De artikelen zijn geschreven door A.J. van Laren. In 1913 wordt zijn boek *Decoratieve tuinbeplanting* gepubliceerd, waarin dezelfde artikelenreeks (enigszins omgewerkt) nu in het hoofdstuk 'Natuurgroepjes' gebruikt wordt.

Het eerste nederlandse boekje dat uitsluitend over rotsplanten handelt, is *Rotsplanten in kleine tuinen*, gepubliceerd in 1923 en geschreven door John Bergmans. Hij is ongetwijfeld degene geweest, die in Nederland veel invloed heeft gehad op de grote populariteit van de rotstuin in de periode 1920-1940.

In dit boekje noemt hij geen literatuur, maar in zijn standaardwerk *Vaste planten en rotsheesters* (1924) worden onder andere boeken van H. Correvon aanbevolen. (zie II.5)

Tijdschriften als *Onze Tuinen* en *Buiten* geven echter aan, dat er lang voor Bergmans eerste boek al rotstuinen in Nederland bestonden.

I.3 Korte samenvatting en conclusies

Karakteristiek voor de 19^e-eeuwse Europese tuinen en parken is het werken met exotische plantesoorten, die door de toename van de import in steeds grotere getale aangeboden werden. In de parkaanleg komt daardoor een tendens naar voren waarbij het esthetische ideaal minder belangrijk wordt: planten worden daar gezet waar ze het beste groeiden en niet meer in de eerste plaats daar waar ze het beste effect hadden. Daarom verdwijnt ook de 18^e-eeuwse filosofische oorsprong van de landschappelijke aanleg (de diepere betekenis van het geheel) steeds meer naar de achtergrond. De bloemplanten worden in de landschappelijke aanleg verwerkt in ovale, nier- of cirkelvormige bloembedden; vanaf ca. 1870 ook in mozaïekbedden.

In de tweede helft van de 19^e eeuw wordt de vormgeving in de tuinarchitectuur ten dele ook bepaald door juist het verwerken van bloemplanten dicht bij het huis. In Duitsland en Frankrijk begint men regelmatige vormen voor de bloementuin te gebruiken, geïnspireerd op de tuinarchitectuur zoals die voor de opkomst van de landschapsstijl bestond. Een belangrijke motivatie voor deze keuze was het belang dat er gehecht werd aan de rechte lijnige bouwkundige vormen van het huis. Zo ontstond er naar aanleiding van het gebruik van bloemplanten bij het huis en de cultuur-historische belangstelling voor het verleden de gemengde stijl, ook in Nederland.

Door de industrialisatie in de tweede helft van de 19^e eeuw was er een groeiende groep middenstanders ontstaan. Het aantal kleinere tuinen waarvoor een tuinarchitect werd gezocht nam hierdoor toe. Voor de kleinere tuin bleek uiteindelijk de landschapsstijl en de gemengde stijl minder geschikt. Er was niet alleen te weinig ruimte voor een dergelijke uitvoering, ook de bouwkundige vorm van het huis werd voor de stijl van aanleg belangrijk gevonden. Onder invloed van Engelse en later ook Duitse architecten werd er steeds meer de voorkeur gegeven aan een rechte lijnige aanleg, die uiteindelijk ook in Nederland gebruikt werd. Deze stijl kon geïnspireerd zijn op vormen uit het verleden, maar ook een meer eigentijds karakter bezitten, waarbij in beide gevallen gestreefd werd naar eenheid in stijl van huis, interieur en tuin. Bezit het geheel een meer eigentijds (ca. 1890 - ca. 1920) karakter, dan spreekt men van de nieuw architectonische stijl (zie voor de keuze van deze term I.1.8). Tegelijkertijd werden de stijve bloemen- en mozaïekbedden vervangen door een lossere groepering van planten, waardoor borders, watertuinen en rotstuinen ontstaan.

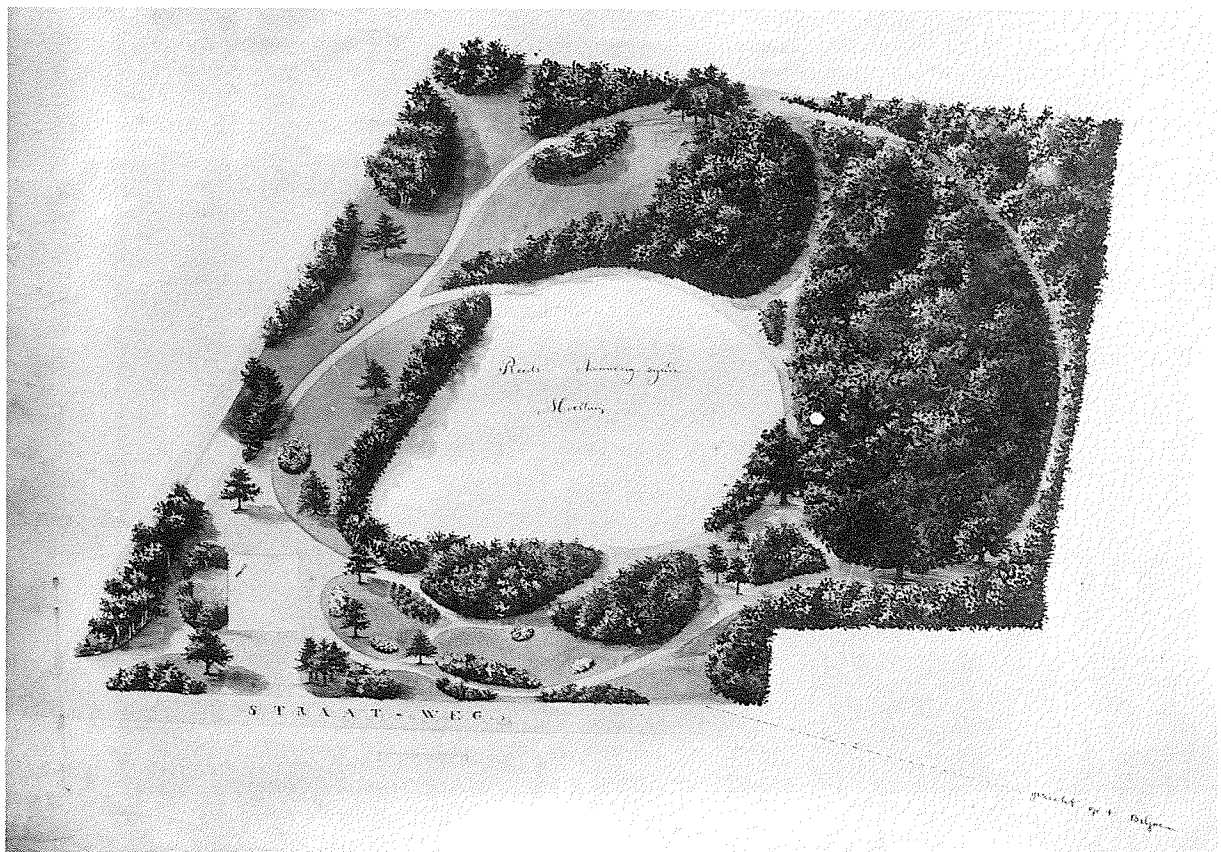
Nederland is in deze vormontwikkeling van de tuinarchitectuur niet achtergebleven. Ook hier zijn bovenstaande ideeën, afkomstig uit Engeland, Frankrijk en Duitsland in de tuinaanleg van Henri Copijn, Leonard A. Springer, Hugo A.C. Poortman, Dirk F. Tersteeg en John Bergmans verwerkt. Kenmerkend is juist de grote invloed die de buitenlandse vormgeving heeft gehad; het is daarom moeilijk (bijna onmogelijk) in het algemeen aan te geven wat er 'eigen' is in de Nederlandse tuinarchitectuur tussen 1850 en 1940.

H. Copijn (1842-1923)
S.C.

67. H. Copijn, 'Teekeningetje door mij als oefening vervaardigd'
 Gesigneerd, gedateerd 1859. Part.coll., Groenekan; foto R.D.M.Z.

68. H. Copijn, ontwerp voor een tuin met gezicht op Biljoen, Velp
 Ongesigneerd, ongedateerd (ca. 1870). Part.coll., Groenekan; foto R.D.M.Z.

II.1 Henri Copijn (1842-1923)

II.1.1 Biografie Hendrik (genoemd Henri) Copijn

Hendrik Copijn werd op 3 maart 1842 in Groenekan (bij Utrecht) geboren als oudste zoon van Jan Copijn (1812-1886) en Egbertha van Oostveen.

De familie Copijn bezat sinds ongeveer 1780 een kwekerij in Groenekan. Jan Copijn was opgeleid als architect, maar toen zijn vader en zijn broer kort na elkaar stierven (1839-1840) nam hij de leiding van het bedrijf in handen. Hij begon toen ook met het ontwerpen en aanleggen van tuinen en parken. Henri verliet in 1859 de technische school en kwam bij zijn vader te werken. In datzelfde jaar tekende hij een vogelvluchtperspectief van een villa met parkje, waar hij bij schreef: 'Teekeningetje door mij als oefening vervaardigd' (zie afb. 67).

Eén van zijn eerste werken was het ontwerp voor de overplaats van Zandbergen te Huis ter Heide. Voor 1874 trad hij in het huwelijk met Theodora Geertruida Wilhelmina van Leeuwen.

Na de dood van zijn vader in 1886 zette Henri samen met zijn halfbroer Pieter Gerard (1854-1927) het bedrijf voort onder de naam Gebroeders Copijn. Dat ging goed tot 1900; Pieter Gerard hield zich vanaf die tijd alleen bezig met een kwekerij.

Henri werkte vanaf 1901 samen met zijn zoon Lodewijk Wilhelmus Copijn (1878-1945) onder de firmanaam H. Copijn & Zoon. Ook zij bezaten een kwekerij, en namen daarbij de kwekerij van Pieter Gerard in 1911 over.¹

II.1.2 Stijlkenmerken en stijlinvloeden

Stijlkenmerken

Als we de ontwerpen van Henri Copijn voor zover die tot nu toe bekend zijn bekijken, kunnen we aan de hand van stijlkenmerken de volgende indeling van zijn werk maken.

Vroege werk (1859-ca. 1880)

Er wordt een landschapsstijl gebruikt waarbij de paden als het ware met een passer kunnen worden nagetrokken. Op een relatief klein oppervlak komt een groot aantal paden voor. De hoofdvorm die ontstaat tussen de paden is een ellips, waar zich een kronkelig pad of beekje doorheen slingert; het beekje kan zich ook verbreden tot een onregelmatig gevormde vijver. Het ontwerp is getekend in vogelvlucht-perspectief, waardoor de aandacht voor de soort en vorm van een groot aantal verschillende soorten solitaire bomen opvallend is.

De productiegronden (bouw- of moesgrond) zijn onregelmatig van vorm en worden in de landschappelijke aanleg opgenomen; zijn dus niet verborgen.

Er zijn ellips- of cirkelvormige bloembedden langs paden en bij kruispunten. De grond tussen de paden wordt aan het eind van zijn vroege werk steeds sterker druppelvormig. In dezelfde tijd zien we mozaïekbedden en een regelmatig gevormd bassin bij het huis geprojecteerd (zie afb. 19).

Voorbeelden van het vroege werk zijn de volgende ontwerpen:

'Teekeningetje... als oefening', 1859 (zie afb. 67); Overplaats Zandbergen, Huis ter Heide, 1860 (zie afb. 18); tuin met 't gezicht op Biljoen', Velp, ca. 1870 (zie afb. 68); tuin aan de straatweg naar 's Graveland, ca. 1870 (zie afb. 69); tuin voor J.M. Borduyn, Zeist, 1879 (zie afb. 19).

De tuinstijl als boven omschreven wordt door de engelsen *gardenesk* genoemd.²

Bloeiperiode (ca. 1880 - ca. 1905)

Het ontwerp voor de villatuin van J.M. Borduyn uit 1879 geeft al een aanwijzing voor het werk in de bloeiperiode vanwege de regelmatig gevormde vijver rechts van het huis, die geïnspireerd lijkt op een barokke vorm.

De bloeiperiode van het werk van H. Copijn (in deze tijd worden zijn grootste en bekendste parken aangelegd) heeft dan ook het verleden als belangrijke inspiratiebron.

De ontwerpen worden nu grotendeels als zuivere plattegronden getekend (met uitzondering van het ontwerp voor de paleistuin Noordeinde, waar vogelvlucht-perspectief met gewone plattegrond gecombineerd wordt).

Sinds ca. 1885 (Hydepark, Doorn) worden er geometrische tuingedeelten geïnspireerd op het verleden in het voornamelijk landschappelijke ontwerp opgenomen. Vaak krijgt dit geometrische deel een plaats bij het huis of ander gebouw in het park; ze functioneren bijna altijd als (verdiepte) bloementuin; de mozaïekbedden zijn dan ook grotendeels verdwenen. Het padenverloop wordt vrijer, minder star opgezet.

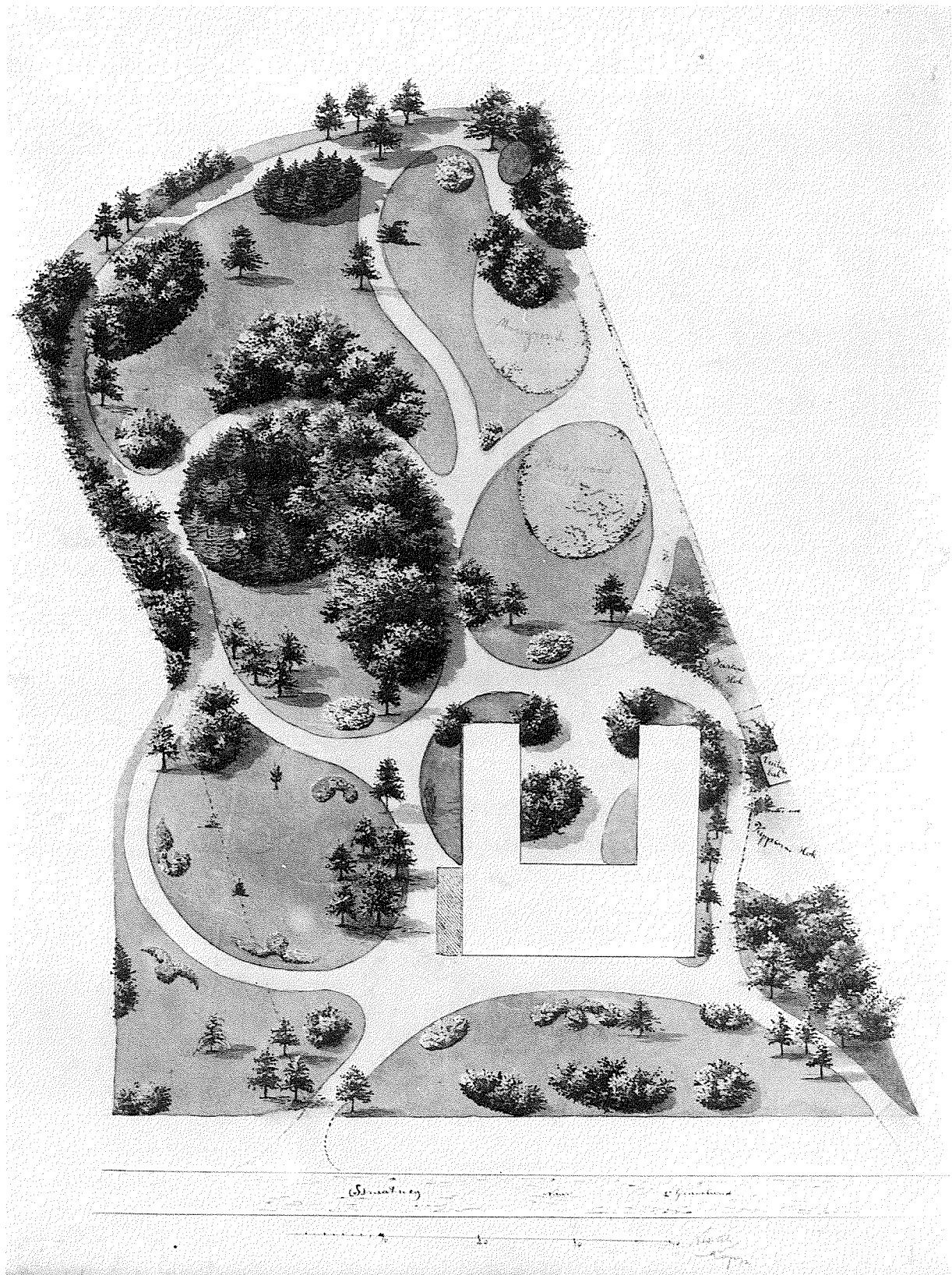
Oude lanenstelsels die (waarschijnlijk) al aanwezig zijn, worden in Copijn's ontwerpen gehandhaafd. De produktiegrond in het park wordt in deze tijd verstopt achter een boom- of heesterwand. In deze periode past Copijn ook alleen de landschapsstijl toe.

Voorbeelden zijn de ontwerpen voor Sperwershof, 's-Graveland, 1888 (afb. 70); Hydepark, Doorn, 1885-1888; Paleistuin Noordeinde, Den Haag, 1894 (zie afb. 71); Park rond kasteel De Haar, Haarzuilens, 1894-1904 (zie afb. 72); Ramswoerth, Steenwijk, 1899 (zie afb. 73) en Schaerwijde, Zeist, 1900.

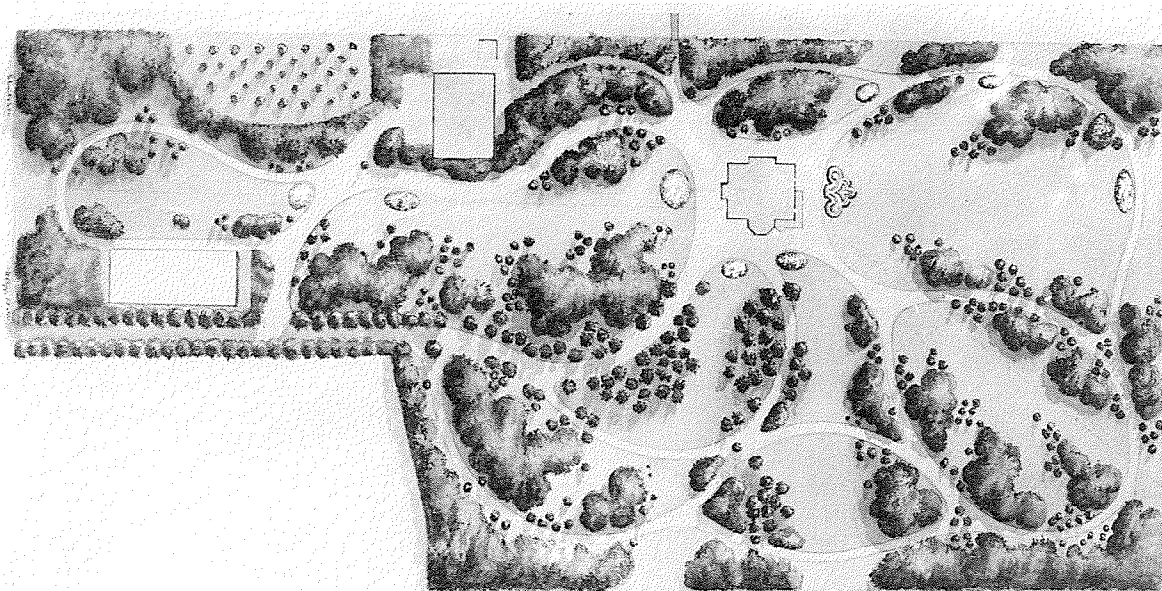
De beschreven *gemengde stijl* is typerend voor de cultuur van de tweede helft van de 19^e eeuw, toen er in verschillende takken van kunst inspiratie werd gezocht in het verleden (zie I.1.4). In de bouwkunst spreekt men in dit geval van 'historiserende bouwstijlen': bouwwerken kregen neo-klassieke, neo-gotische, neo-renaissance of neo-barokke vormen. Worden vormen uit *verschillende* perioden samengebracht tot iets nieuws, dan spreekt men van eclecticisme.

Naar mijn mening kan men het beste de term 'gemengde stijl' gebruiken voor een 19^e-eeuwse aanleg waarbij het grootste deel van het park een 19^e-eeuwse (of vroegere) landschappelijke aanleg bezit en slechts een klein deel geometrisch is aangelegd, waarvan vaak niet geheel duidelijk is op welke periode van de tuinkunstgeschiedenis ze is geïnspireerd. Voorbeelden voor de gemengde stijl zijn de ontwerpen voor Hydepark en voor paleistuin Noordeinde (zie afb. 71).

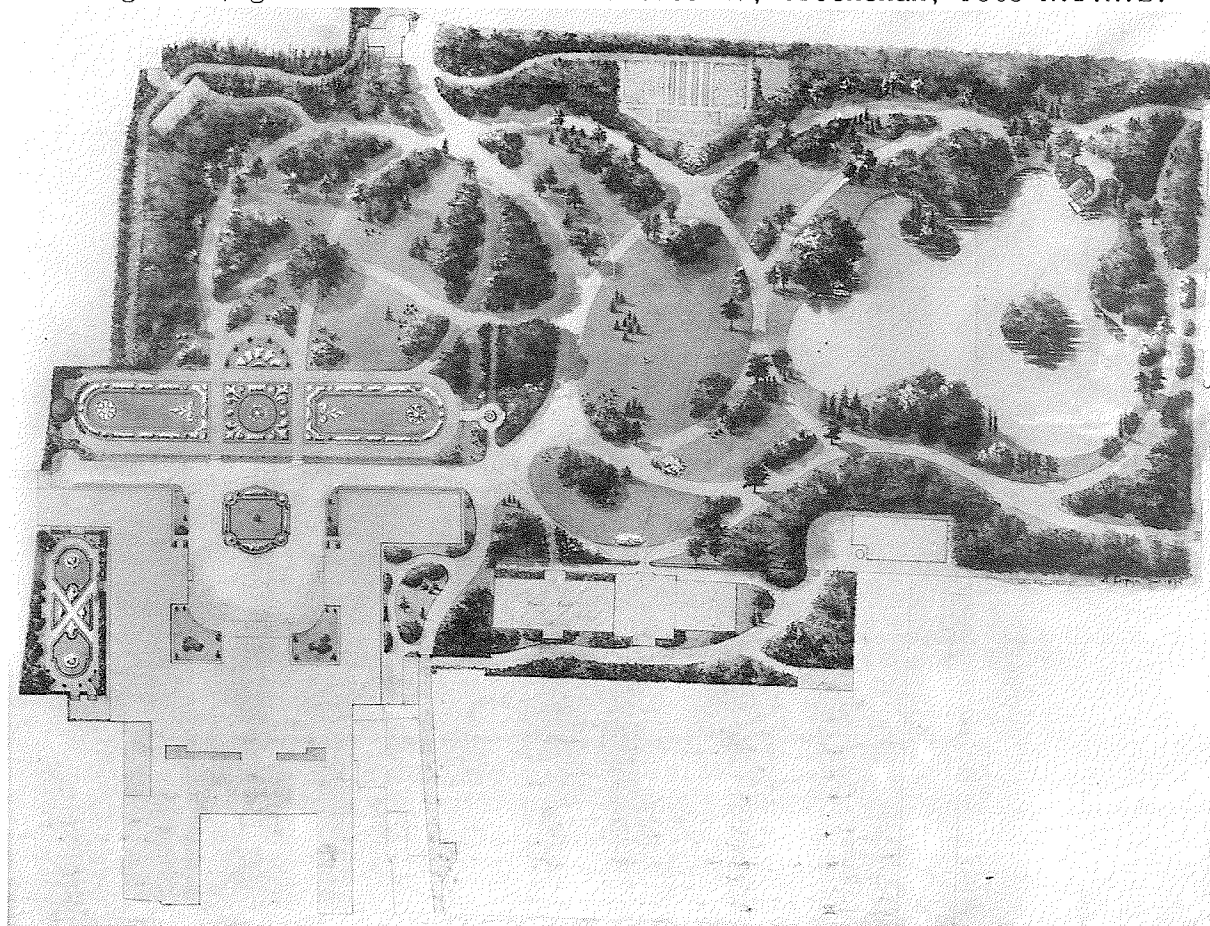
Het park rond kasteel De Haar kan men *bovendien* eclectisch noemen, omdat hier binnen het geometrische deel vormen uit verschillende perioden zijn samengebracht tot iets 'nieuws'.

69. H. Copijn, ontwerp voor een tuin aan de straatweg naar 's-Graveland Hilversum (?), gesigineerd, ongedateerd (ca. 1870). Part.coll., Groenekan; foto R.D.M.Z.

70. H. Copijn, ontwerp voor de aanleg bij 'Sperwershof' te 's-Graveland
Gesigneerd, gedateerd oct. 1888. Part.coll., Groenekan; foto R.D.M.Z.

71. H. Copijn, ontwerp voor de tuin bij Paleis Noordeinde te Den Haag
Gesigneerd, gedateerd 1894. Koninklijk Huisarchief, Den Haag; foto R.D.M.Z.

De periode na 1905

In deze periode werkte Henri Copijn samen met zijn zoon Louis onder de firmanaam H. Copijn & Zoon. Helaas zijn er uit de periode tot 1923, het jaar waarin Henri Copijn overlijdt, weinig ontwerptekeningen bekend. Stijlkenmerken moesten dan ook voornamelijk geabstraheerd worden uit foto's van tuinen, gepubliceerd in firma-catalogi.³

Opvallend hierbij is, dat een tuin al tien jaar voor het verschijningsjaar van de catalogus aangelegd kan zijn (bijvoorbeeld Menkemaborg, ontwerp gedateerd 1921, foto gepubliceerd in de firma-catalogus van 1931-1932 en 1933-1934). Dit betekent dat een aanleg jaren later door de firma nog als representatief voor haar manier van werken kan worden beschouwd.

Uit de afbeeldingen die deze catalogi bieden, blijkt dat de firma Copijn na ca. 1905 verschillende stijlen in hun werk hebben toegepast.

De landschapsstijl werd ook na 1900 nog gebruikt, bijvoorbeeld bij De Brehmhof in Hilversum (ca. 1915), bij Huize Inima in Hilversum (ca. 1920) en bij een huis aan de Eikenlaan (1923), ook in Hilversum.⁴ Daarnaast bleef het verleden een belangrijke inspiratiebron. Een goed voorbeeld daarvan was de aanleg van de *parterre de broderie* bij Kasteel Nijenrode te Breukelen (1912-1915; zie afb. 74). Ook in kleinere villatuinen werden door de firma dergelijke parterres aangelegd, bijvoorbeeld in een tuin te Wassenaar (ca. 1922).⁵

De tuin bij 'Oud Holland' in Hilversum was één van de eerste tuinen die door Copijn in zijn geheel rechtlijnig is aangelegd (zie afb. 75 en afb. 61). Het huis is in 1906 in neo-renaissance stijl gebouwd door de architect J.P.H. de Man voor de heer J.W.F. Haverkamp. De eigenaar wenste een tuinaanleg die bij de stijl van het huis aansloot. Het resultaat was echter niet zozeer een kopie van een renaissance-aanleg; het ging dan ook meer om de 'Oud-Hollandse' indruk die het geheel (dus het huis met de tuin) moest maken.⁶

Andere villatuinen, die op het verleden zijn geïnspireerd, maar dan voornamelijk op de franse barokke vorm, zijn de tuinen geweest bij Huize Wisseloord te Hilversum (ca. 1908)⁷, bij Huize Offem in Noordwijk (ca. 1910; zie afb. 76) en bij Villa Olanda te Scheveningen (ca. 1912).⁸

Behalve de landschapsstijl en de rechtlijnige op het verleden geïnspireerde aanleg gebruikte de firma ook de nieuw architectonische stijl. Een goed voorbeeld daarvan was de bloementuin op Groot Warnsborn te Arnhem (ca. 1913; zie afb. 77). Tegelijkertijd (vanaf ca. 1910) vinden we in de nieuw architectonische tuinen van Copijn de 'natuurlijke' beplanting à la Robinson en Jekyll terug. De afbeeldingen in de catalogi 1911-1912 en 1912-1913, getiteld 'mixed borders' en 'Wall garden' wijzen ook op deze engelse invloed (zie ook afb. 65 en afb. 66).

Voorbeelden van nieuw architectonische tuinen met losse, 'natuurlijke' beplanting zijn Beukenburg, Maartensdijk (ca. 1916)⁹ en Den Engh (de bloementuin) in Den Dolder (ca. 1919).¹⁰

Stijlinvloeden

Het vroege werk van Henri Copijn komt in stijl sterk overeen met afbeeldingen van ontwerpen in het boek *Tuinen, villa's en buitenplaatsen*, door H. Witte, gepubliceerd in 1876.

Ook deze ontwerpen zijn getekend in vogelvlucht-perspectief. De paden zouden kunnen natrekken met een passer. De ruimte tussen de paden heeft vaak een ellips- of druppelvorm en er is in dergelijke ontwerpen een grote verscheidenheid aan boomsoorten die de nodige aandacht krijgen. De productie-gronden worden in de landschappelijke aanleg opgenomen en de bloembedden liggen vaak bij kruispunten van paden en/of in de buurt van het huis. De ontwerpen en de bijbehorende commentaren in het genoemde boek zijn allemaal nauwkeurig overgenomen, en wel uit de volgende Duitse publicaties: R. Siebeck, *Die Elemente der Landschafts-Gartenkunst...* 1860; Idem, *Die bildende Gartenkunst in ihren modernen Formen*, 1851-1853; W. Neubert, *Schlüssel zur bildenden Gartenkunst*, 1853; E. Schmidlin, *Die Bürgerliche Gartenkunst*, 1843; R.W.A. POWörman, *Der Garteningenieur*, zweite Abteilung: *Die Teppichgärten und deren Anlage*, 2^e druk 1864.

Vooraf het werk van Rudolph Siebeck, 'ehemaligen kaiserlich russischen hofgärtner zu Lazienka und gegenwärtigen rathsgärtner zu Leipzig',¹¹ door Witte de 'beroemde Weenenschen tuinbouwarchitect' genoemd, krijgt veel aandacht.

Het vroege werk van Henri Copijn is dus voornamelijk beïnvloed door de Duitse tuinkunst van bijvoorbeeld Siebeck. Het is me niet duidelijk waar deze Duitse invloed vandaan kwam. Het kan natuurlijk zijn dat Copijn de boeken van Siebeck kende; van Witte alléén kan dat niet, omdat Copijn immers al ontwerpen in de stijl van Siebeck maakte voordat het boek van Witte gepubliceerd werd (1876).

In feite zijn de vroege ontwerpen van Copijn ouderwets voor de tijd waarin ze ontstaan zijn. Het verwerken van produktiegrond binnen een landschappelijke aanleg en het schabloonmatige padenverloop kwam al voor in de tuinarchitectuur van de jaren 1800-1860.¹²

Het werk uit de bloeiperiode (ca. 1880-ca. 1905) is wel kenmerkend voor de tijd waarin het ontstond.

In deze periode is vooral de invloed van het boek van G. Meyer, *Lehrbuch der schönen Gartenkunst*, 1860 (2^e druk 1873) terug te vinden (zie ook I.1.2 en I.2.5).

In dit boek vinden we ontwerpen (vooral pl. 18 en 19) waarin de paden minder star zijn opgezet. Het biedt ook geometrische ontwerpen die bij Copijns manier van werken uit deze tijd passen. Het gaat hier vooral om het geometrisch basismotief waarbij twee cirkels verbonden worden door rechte lijnen, geïnspireerd op de hippodroom-vorm uit de oudheid (vergelijk afb. 71 en 72 met afb. 78 en afb. 9).

Ook hier is, behalve de mogelijkheid dat Copijn dit boek kende, geen verdere bewijsvoering voor deze Duitse invloed gevonden. Vingerwijzingen zijn in dit geval wel de Duitstalige catalogus van de firma J. Copijn uit 1882-1883¹³ en de deelname van H. Copijn aan een prijsvraag voor een begraafplaats in Düsseldorf in 1883.

Verder staat er in een levensbeschrijving van H. Copijn¹⁴ dat hij vaak met leden van de *Dendrologische Gesellschaft* door Duitsland en Oostenrijk reisde, waar hij dan iedere bijzondere boom wist te staan.

Is het werk van Copijn tot ca. 1905 voornamelijk door de Duitse tuinkunst beïnvloed, na 1905 wordt dat anders. Ook Copijn richtte zich nu op de eenheid die huis en tuin zouden moeten vormen.

In de catalogus van de firma H. Copijn & Zoon uit 1911-1912 vinden we de volgende beschrijving:

'Werd in de negentiende eeuw de rechtlignige aanleg, die in de 17^e en 18^e eeuw algemeen heerschte, geheel vervangen door een meer losse, aan het natuurlijke landschap ontleenden stijl, in den lateren tijd begint men ook weer het goed recht te bepleiten van architectonische lijnen, en de eenheid van huis en tuin zich in regelmatige vormen uitdrukkend op den voorgrond te stellen. Hier moet een juist gevoel voor het al of niet passende bij de omgeving beslissen. Op beperkte terreinen of in de omgeving van gebouwen kan een regelmatige aanleg zeer voldoen, terwijl elders de meer natuurlijke stijl als vanzelf is aangewezen...'

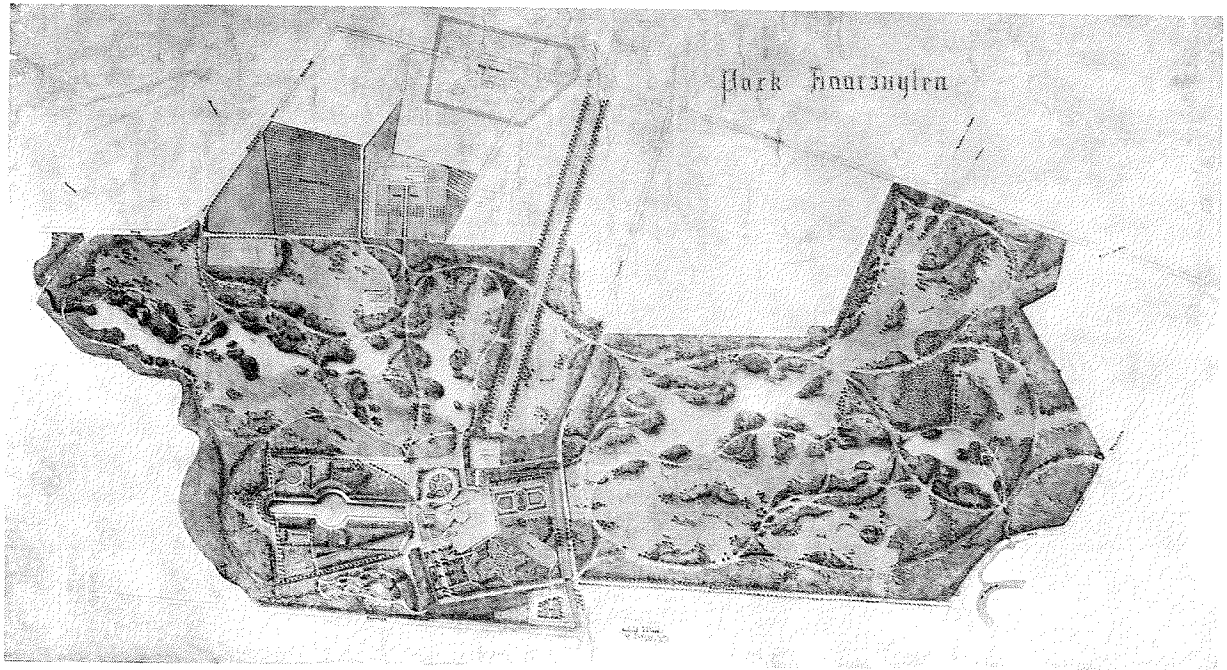
En twee jaar later (voorwoord catalogus 1914-1915):

'Omtrent de keuze van rechtlignigen aanleg of meer natuurlijken stijl zijn geen bepaalde voorschriften te geven en dit is in de eerste plaats afhankelijk van den bouwstijl van het huis. Als algemeenen regel zou men kunnen aannemen, dat de architectonische lijnen van het huis in de naaste omgeving worden vervolgd, om door dezen rechtlignigen aanleg een overgang te vormen van huis tot park'.

De rechtlignige aanleg die Copijn nu hanteert is of geïnspireerd op het verleden, zoals André dit propageerde in zijn boek *L'Art des jardins* (1879), of beïnvloed door de engelse tuinkunst, gepropageerd door Mawson, Robinson en Jekyll.

Het grote verschil van de nieuw-architectonische tuinen van Copijn met die van Tersteeg (zie II.4) is vooral, dat Copijn veel minder gebruik maakte van bouwkundige elementen als pergola's, gemetselde zitjes, prieëlen en dergelijke. Daarnaast gebruikte Copijn zelden middelen om de beslotenheid van een dergelijke tuin (of deel van een tuin) te benadrukken, zoals Tersteeg dat deed door middel van muren en heggen.

Waarschijnlijk is bovenstaand verschil in opvatting van de nieuw architectonische stijl een gevolg geweest van de grotere invloed die de duitse tuinkunst uit deze tijd (met zijn nadruk op bouwkundige vormen) op Tersteeg had.

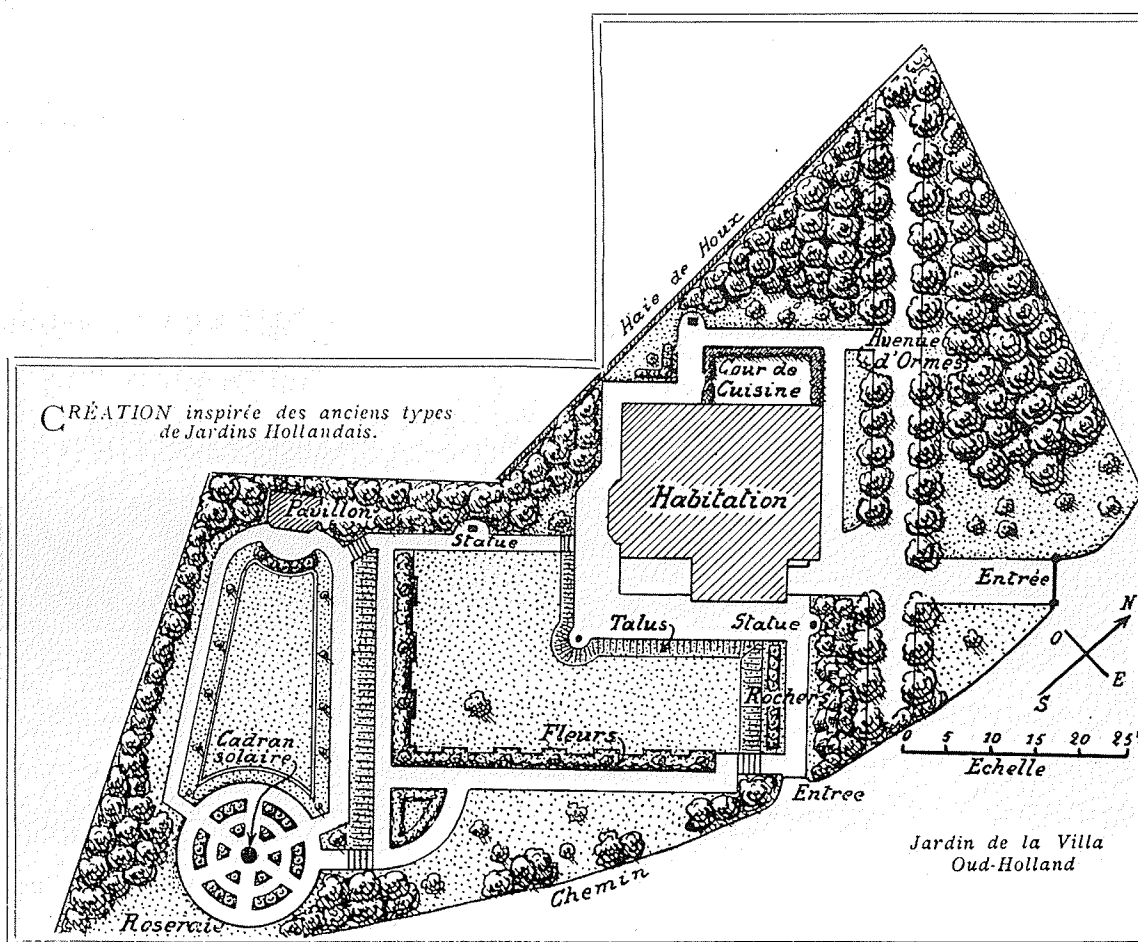
72. H. Copijn, ontwerp voor de aanleg bij Kasteel De Haar, Haarzuilens
Gesigneerd, gedateerd aug. 1904. Part.coll., Groenekan; foto R.D.M.Z.

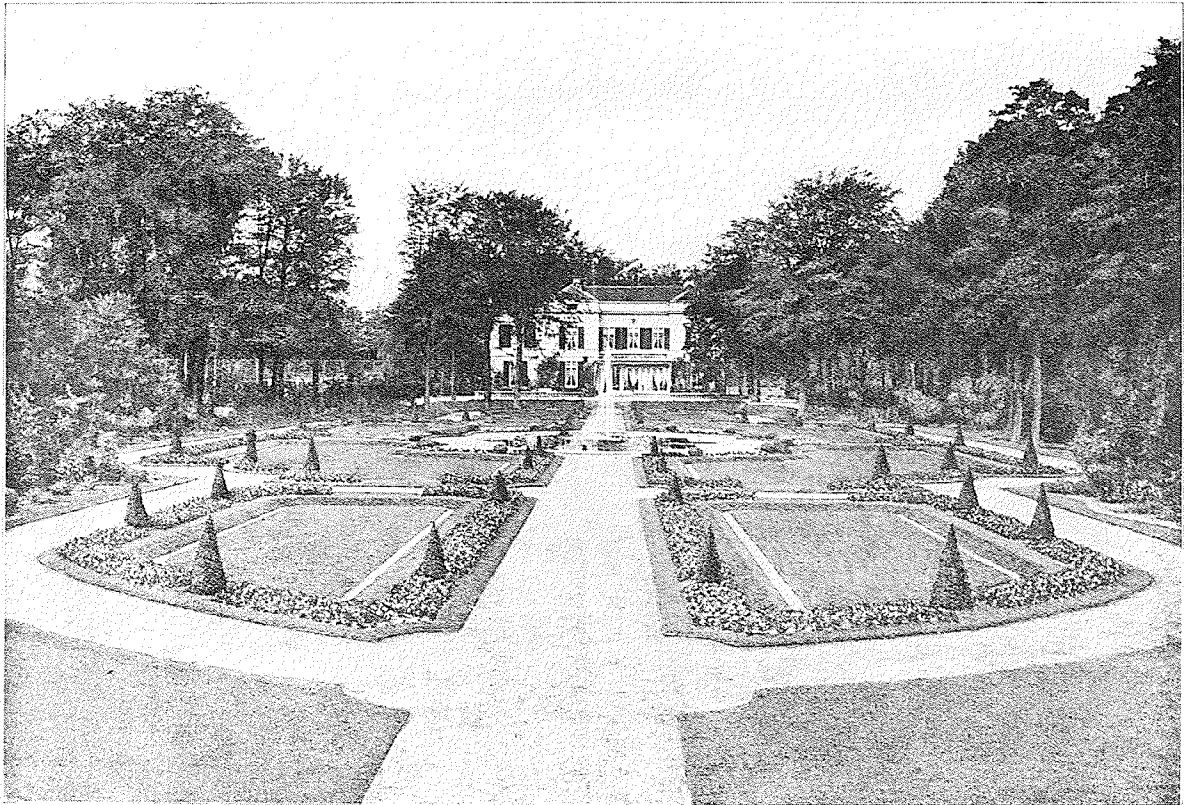
73. H. Copijn, ontwerp voor de aanleg bij 'Ramswoerth', Steenwijk
Ongesigneerd, ongedateerd (1899). Coll. Gemeentewerken, Steenwijk; foto
L.H. Wageningen

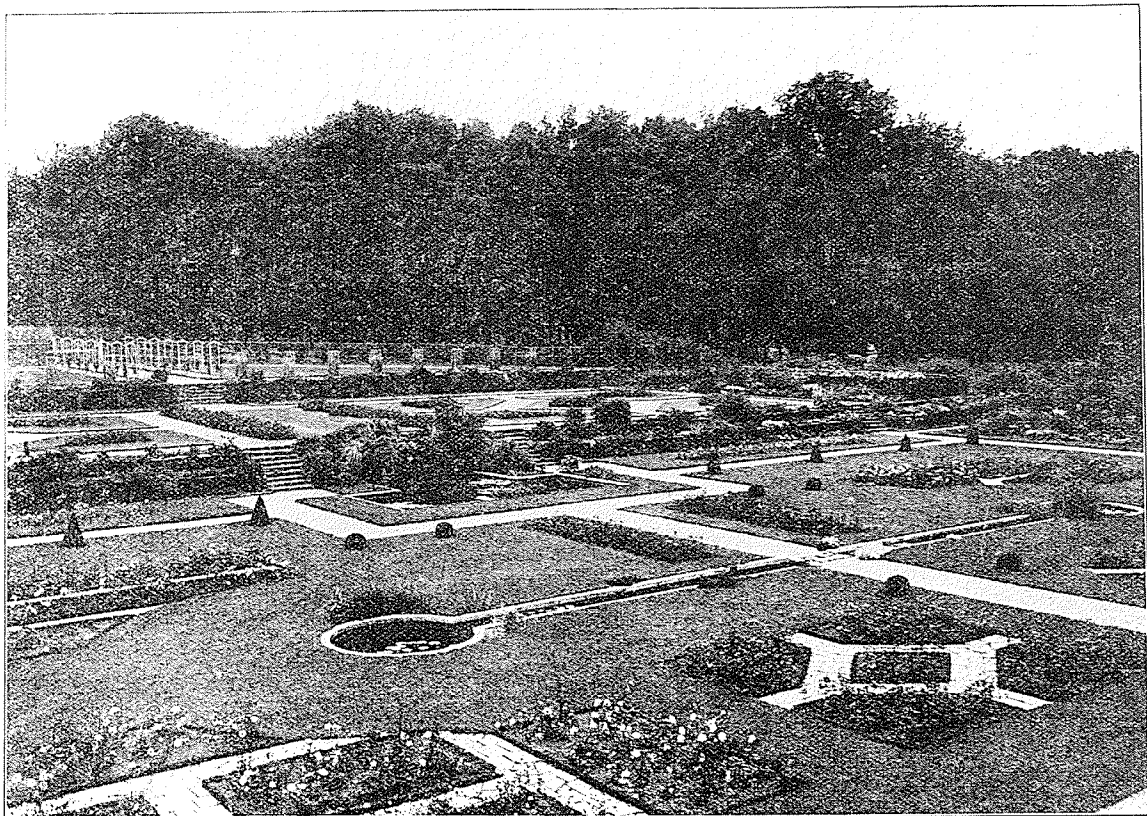
74. H. Copijn, parterres de broderie bij Kasteel Nijenrode, Breukelen
Ca. 1913? aangelegd; S.C.

75. H. Copijn, ontwerp voor de tuin bij 'Oud-Holland' te Hilversum
Ongesigneerd, ongedateerd (ca. 1906), vergelijk met afb. 61. Uit: *La Vie à la Campagne*, 15 maart 1914, p. 202; S.C.

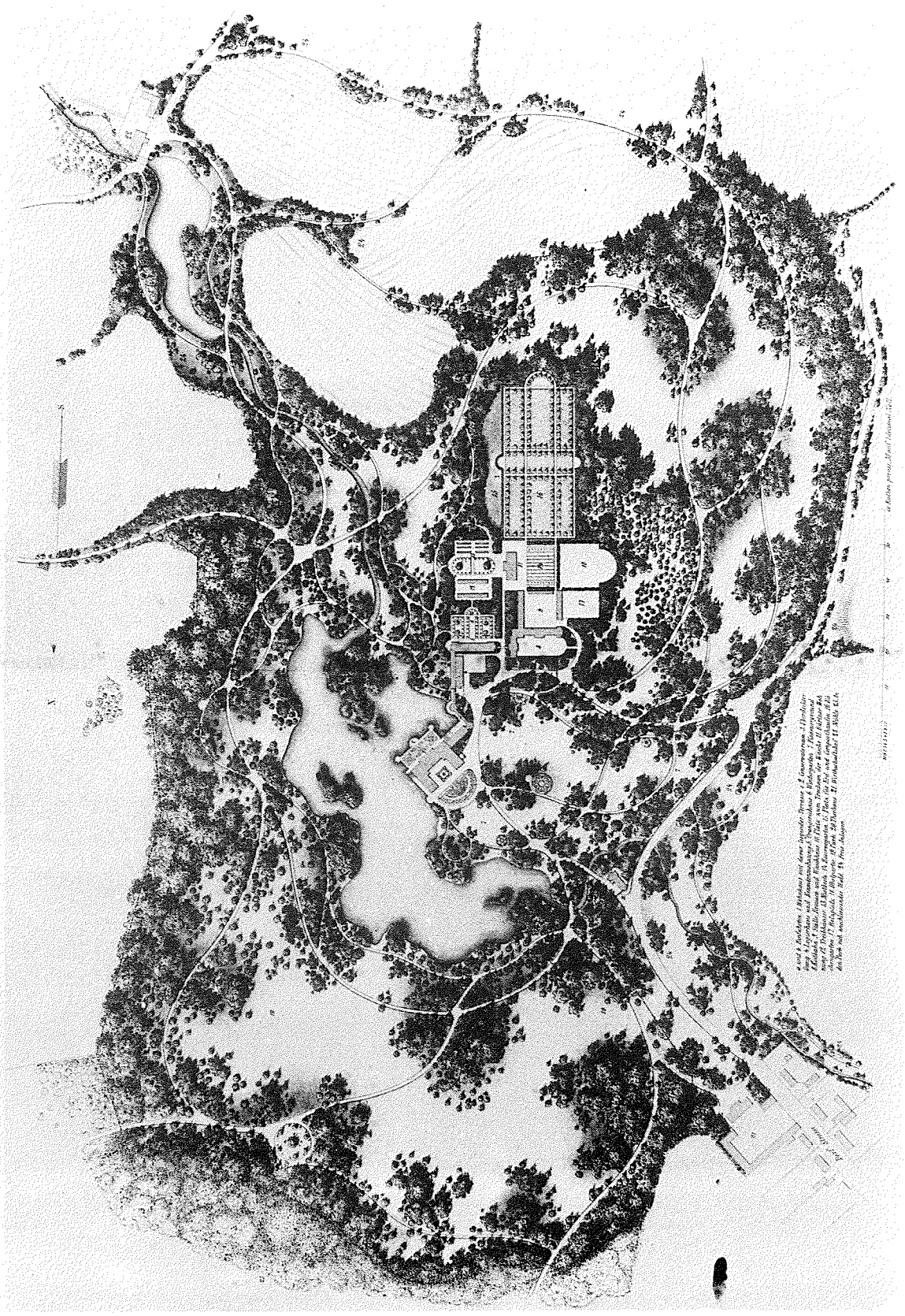

76. H. Copijn, aanleg bij huize 'Offem' te Noordwijk.
Aanleg ca. 1910, foto ca. 1923; S.C.

77. H. Copijn, bloementuin op 'Groot Warnsborn' bij Arnhem
Aanleg ca. 1913, foto ca. 1915?; S.C.

Musterplan eines verschönerten Landsitzes.

1861. Die Gartenkunst des 19. Jahrhunderts. Von G. Meyer. Leipzig, 1861. Tafel 17. Die Gartenkunst des 19. Jahrhunderts. Von G. Meyer. Leipzig, 1861. Tafel 17. Die Gartenkunst des 19. Jahrhunderts. Von G. Meyer. Leipzig, 1861. Tafel 17.

78. G. Meyer, 'Musterplan eines verschönerten Landsitzes'
Uit: G. Meyer, *Lehrbuch der schönen Gartenkunst*, 1860, Atlas, taf. XVI en XVII; S.C.

II.1.3 Henri Copijn

Chronologische lijst met werken voor particulieren, algemeen

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1860	Huis ter Heide*	Overplaats Zandbergen	P.M. de la Court	tekening pc Groenekan; dit ontwerp is in 1896 in gewijzigde vorm uitgevoerd onder de naam Blookerpark; nu openbaar
1862	Zeist*	Beek en Royen		tekening pc Zeist; achtertuin
ca 1865	Maartensdijk	Persijn		in 1843-48 & -50 al plantenlevering door fa.J. Copijn
ca 1870	Zeist	Schoonoord	Douarière Jhr. d'Aumale van Romondt	in 1909 door H. Copijn & Zoon rosarium aangelegd
ca 1870	Hilversum?*	aan de straatweg naar 's-Graveland		tekening pc Groenekan
ca 1870	Velp*	aan de straatweg, met gezicht op Biljoen		tekening pc Groenekan
ca 1873	Oosterbeek	Hemelsche Berg	Jan Kneppelhout	
ca 1875	Wassenaar	Reigersbergen	Erven Jochems	
1879	Zeist?*	villatuin aan de Boulevard	J.M. Borduyn	tekening pc Groenekan
ca 1880	Zeist	Villa Nuova	Jhr. C.A. de Pesters	huis gebouwd 1841; nu gemeentepark
1885-88	Doorn*	Hydepark	Jhr.Mr.J. van Loon	tekening pc Doorn; arch.hs.Staal, Haalmeijer & J.N. André; bij aanleg volwassen bomen geplant
1888	's-Graveland*	Sperwershof	Mr.W. Baron Röell	tekening pc Groenekan; huis verdwenen

Copijn; chronologische lijst werken voor particulieren (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
ca 1889	Oosterbeek	Pietersberg	Mr. C.P. van Eeghen	ca 1900 door Copijn weer veranderd tot huidige aanleg
1894	Den Haag*	Paleis Noordeinde	Koninklijk Huis	tekening pc Groenekan; niet uitgevoerd
1894-04	Haarzuilens*	Kasteel De Haar	E. Baron van Zuylen v Nijvelt	tekening pc Groenekan; arch.hs.P.J.H. Cuypers opdracht 1894; ontwerp gedateerd 1904; volwassen bomen geplant
1899-00	Wassenaar	De Wittenburgh	Jhr. H.M. Speelman	1899 arch.hs. J.J. van Nieukerken; veranderingen door Springer 1910 + later
1899	Steenwijk*	Ramswoerth	J.H. Tromp Meesters	tekening coll. gemeentewerken Steenwijk; nu stadspark; 1899 arch. hs. A.L. van Gend
ca 1900?	Doorwerth	Duno		later veranderd door Springer
1900	Zeist*	Schaerwijde	J.D. Fransen vd Putte	tek. coll. Van de Pollstichting, Zeist; reorganisatie
1902	Doorn	Aerdenburg	S.P. van Eeghen	reorganisatie; verbouwing hs. 1902 Posthumus Meyjes
ca 1903	Hilversum	Theobroma	Dames Van Houten	hs. gebouwd 1903
ca 1903?	Hilversum	Quatrebras	G. van Mesdag	Van Mesdag was mededirecteur van Van Houten fabrieken

Copijn; chronologische lijst werken voor particulieren (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
ca 1906	Hilversum*	Oud Holland	J.W.F. Haverkamp	tek. gepubl. 1914 (zie afb. 75); 1906 arch.hs. J.P.H. de Man;
ca 1908	Hilversum	Wisseloord	M. Ostwald	1835 hs. gebouwd
ca 1910	Noordwijk	Huize Offem	Graaf v Limburg Stirum	
ca 1912	Scheveningen	Villa Olanda	Mevrouw Randebroek?	1917-18 plantenlevering 1886 hs. gebouwd
ca 1912	Hilversum	Eikenhoek		
1912	Huis ter Heide	De Overplaats, na 1922 genoemd Rodichem	J.C. Soeters	1912 arch. hs. J.F. Bodde
ca 1913	Arnhem	Groot Warnsborn	D.W.P. Wisboom	
ca 1915	Hilversum	De Bremhof	Mevrouw Pabst-Blijdenstein	1914 arch. hs. S. de Clerq; 1975 nw.hs.gebouwd
ca 1912-1915	Breukelen	Kasteel Nyenrode	M. Onnes van Nyenrode	1907-18 restauratie kasteel Wentinck & Van Heeswijk; Copijn aanleg broderies achter kasteel; in 1915 veranderd in rozentuin
ca 1916	Maartensdijk	Beukenburg	Jhr. C. Quarles van Ufford	
ca 1917	Hilversum	Monnikenberg	Jhr. H. Feith	aanleg bosvijver
1917-18	Zaltbommel		N. van Lookeren Campagne	in kasboek 1917-18 wordt ontwerptekening genoemd
1917-18	Wageningen	De Dorschkamp	C.F. Pabst	idem

Copijn; chronologische lijst werken voor particulieren (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1917-18	De Lutte	Nyehuss	J.B. Blijdenstein	1922 arch. hs. Foeke Kuipers
1917-18	Zeist	De Breul	S.P.D. May	heidetuin
1918	Almelo	Oude Wierdenseweg	J.A.L. Tilanus	
ca 1919	Den Dolder	Den Engh	B.B.J.E. Vermunt	1918 verbouwing hs. arch. H.J. Koek
ca 1920?	Twekkelo	Het Stroot	(A.H.?) van Heek	bloementuin in middenas huis
ca 1920	Hilversum	Huize Inima	J. Mees?	arch.hs. E. Verschuur voor 1900
1922	De Bilt	Vollenhove	M. van Marwijck Kooy	muurtuin
1923	Hilversum*	Tuin aan de Eikenlaan	Mevrouw Nijbacker- Morra	tekening pc Groenekan
1923	Enschede	Het Amelink	Mevrouw H.B. Blijdenstein-van Heek	1922 arch. hs. S. de Clerq; aanleg D. Wattez door Copijn veranderd; voor 1919 al enkele veranderingen, o.a. grote bomen verplant
ongedat	Oosterbeek	De Brink	Van Eck?	reorganisatie

II.1.4 Henri Copijn

Chronologische lijst met werken voor particulieren,
nog (gedeeltelijk) bestaand; aangelegd voor 1923

* = in 1985 particulier bezit

jaar	plaats	project
ca 1865	Maartensdijk	Persijn
ca 1880	Zeist	Villa Nuova
1885-88	Doorn	Hydepark
1888	's-Graveland	Sperwershof
1890	Oosterbeek	Pietersberg
1894-04	Haarzuilens	Kasteel De Haar*
1899	Steenwijk	Ramswoerth
ca 1900	Doorwerth	Duno
ca 1896-00	Huis ter Heide	Blookerpark
1901	Doorn	Aerdenburg
ca 1915	Hilversum	De Bremhof*
ca 1917	Hilversum	Monnikenberg (bosvijver)
ca 1917	De Lutte	Nyehuss
1917-18	Zaltbommel	Tuin voor Van Lookeren*
ca 1919	Den Dolder	Den Engh
1918	Almelo	Tuin op Oude Wierdenseweg*
ca 1920?	Twekkelo	Het Stroot (bloementuin)*
ca 1920	Hilversum	Huize Inima*
1922	De Bilt	Vollenhove (muurtuin)*
1923	Hilversum	Tuin aan de Eikenlaan*
1923	Lonneker	Het Amelink

II.1.5 Henri Copijn

Lijst met werken per provincie gerangschikt,
nog (gedeeltelijk) bestaand

* = in 1985 in particulier bezit

jaar	plaats	project
<u>Drenthe</u>		
1899	Steenwijk	Ramswoerth
<u>Overijssel</u>		
1917-18	De Lutte	Nyehuss
1918	Almelo	Oude Wierdenseweg*
1920	Twekkelo	Het Stroot (bloementuin)*
1923	Lonneker	Het Amelink
<u>Gelderland</u>		
ca 1889-90	Oosterbeek	Pietersberg
1917-18	Zaltbommel	Tuin voor Van Lookeren*
<u>Utrecht</u>		
ca 1865	Maartensdijk	Persijn
ca 1880	Zeist	Villa Nuova
1885-88	Doorn	Hydepark
1894-04	Haarzuylens	Kasteel De Haar*
ca 1896-00	Huis ter Heide	Blookerpark
1901	Doorn	Aerdenburg
ca 1919	Den Dolder	Den Engh
1922	De Bilt	Vollenhove (muurtuin)*
<u>Noord-Holland</u>		
1888	's-Graveland	Sperwershof
ca 1915	Hilversum	De Bremhof*
ca 1917	Hilversum	Monnikenberg (bosvijver)
ca 1920	Hilversum	Huize Inima*
1923	Hilversum	Tuin aan de Eikenlaan*

II.1.6 Henri Copijn

Lijst onbekende huidige situaties

jaar	plaats	project
ca 1870	Hilversum?	Tuin aan de straatweg naar 's-Graveland
ca 1870	Velp	Tuin met gezicht op Biljoen
1879	Zeist?	Tuin aan de Boulevard
ca 1912	Hilversum	Eikenhoek
1917-18	Zaltbommel	Tuin voor Van Lookeren

II.1.7 Henri Copijn

Lijst aanbevelingen (te behouden tuinen)

* = in 1985 in particulier bezit

jaar	plaats	project
ca 1865	Maartensdijk	Persijn
1885-88	Doorn	Hydepark
1888	's-Graveland	Sperwershof
1890	Oosterbeek	Pietersberg
1894-04	Haarzuilens	Kasteel De Haar*
1899	Steenwijk	Ramswoerth
ca 1896-00	Huis ter Heide	Blookerpark
1901	Doorn	Aerdenburg
ca 1915	Hilversum	De Bremhof*
1917-18	De Lutte	Nyehuss
1917-18	Zaltbommel	Tuin voor Van Lookeren*
1918	Almelo	Tuin op Oude Wierdenseweg*
ca 1919	Den Dolder	Den Engh (bloementuin)
ca 1920?	Twekkelo	Het Stroot (bloementuin)*
1922	De Bilt	Vollenhove (muurtuin)*
1923	Hilversum	Tuin aan de Eikenlaan*
1923	Lonneker	Het Amelink

II.1.8 Henri Copijn

Lijst te restaureren (te redden) tuinen

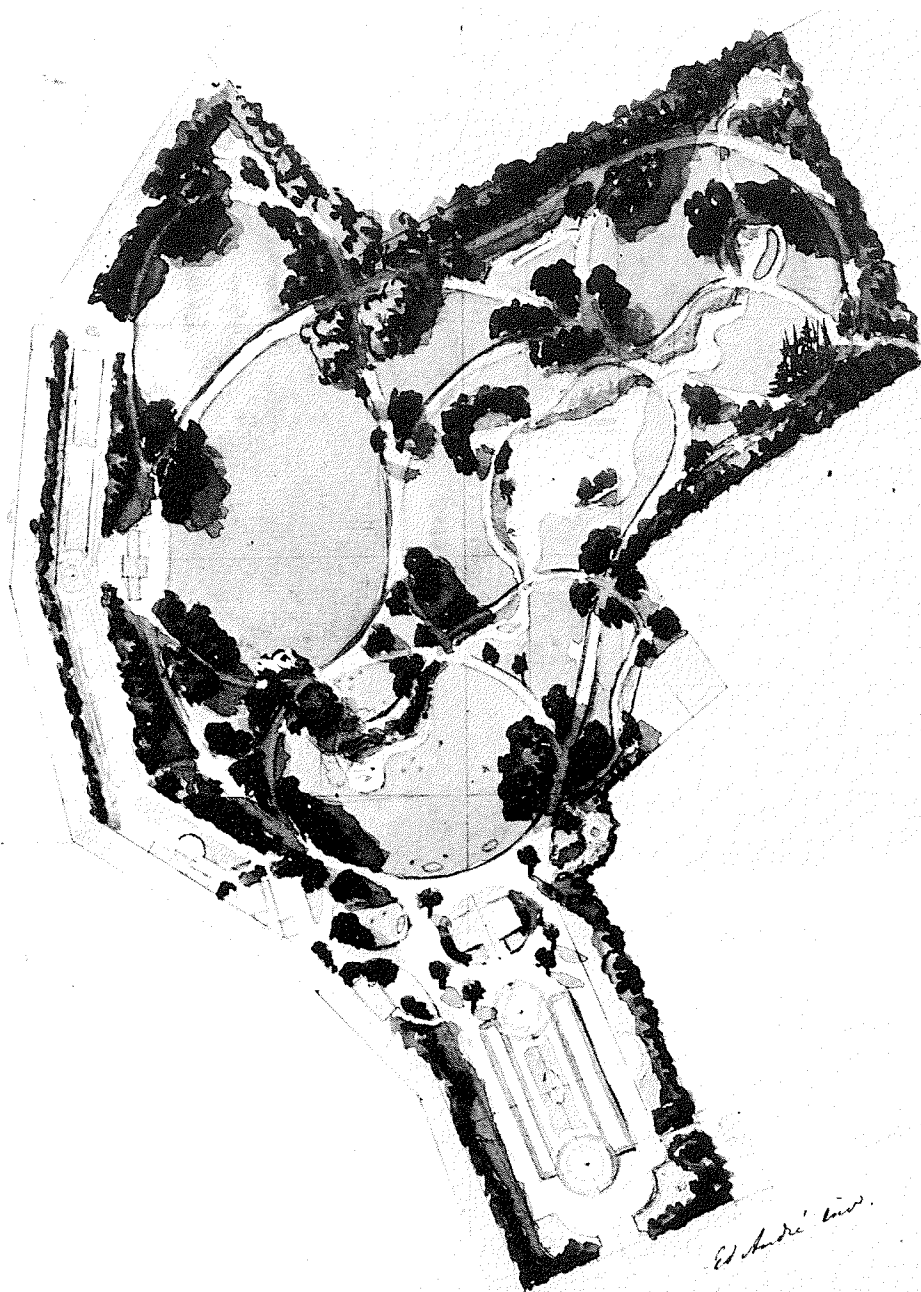
jaar	plaats	project
1918	Almelo	Oude Wierdenseweg*

II.1.9 Henri Copijn

Bijlage: mondelinge mededelingen van tuinen die door

H. Copijn zouden zijn aangelegd of gereorganiseerd

jaar	plaats	project	opdrachtgever
ca 1871	Groningen	Groenestein	O.J. Quintus
ca 1880	Geldermalsen	Bottestein	G. Murman
1880-81	Apeldoorn	De Veenkamp	H.Th. Daendels
ca 1885?	Hilversum	De Hoorneboeg	
ca 1890	Maartensdijk	Dorpsweg 23	Mevr.Schukking-Kool
ca 1912?	Hilversum	Dubbelhoven	Van Rechteren Altena
ca 1920	Hilversum	Trompenbergerweg 8b	Fam. Loeff
ca 1920	Hilversum	Witte Kruislaan 6	Cremers
voor 1929	Leusden	Lockhorst	(rosarium)
	Leusden	Den Boom	(A.J.?) de Beaufort
tussen	Groenekan	Groenekanseweg 30	Fam. Copijn
1885	Groenekan	Groenekanseweg 60	H. Copijn
en	Groenekan	Groenekanseweg 90	Fam. Copijn
1900	Groenekan	Groenekanseweg 121	Fam. Copijn
	Groenekan	Groenekanseweg 185	R. van Luttervelt

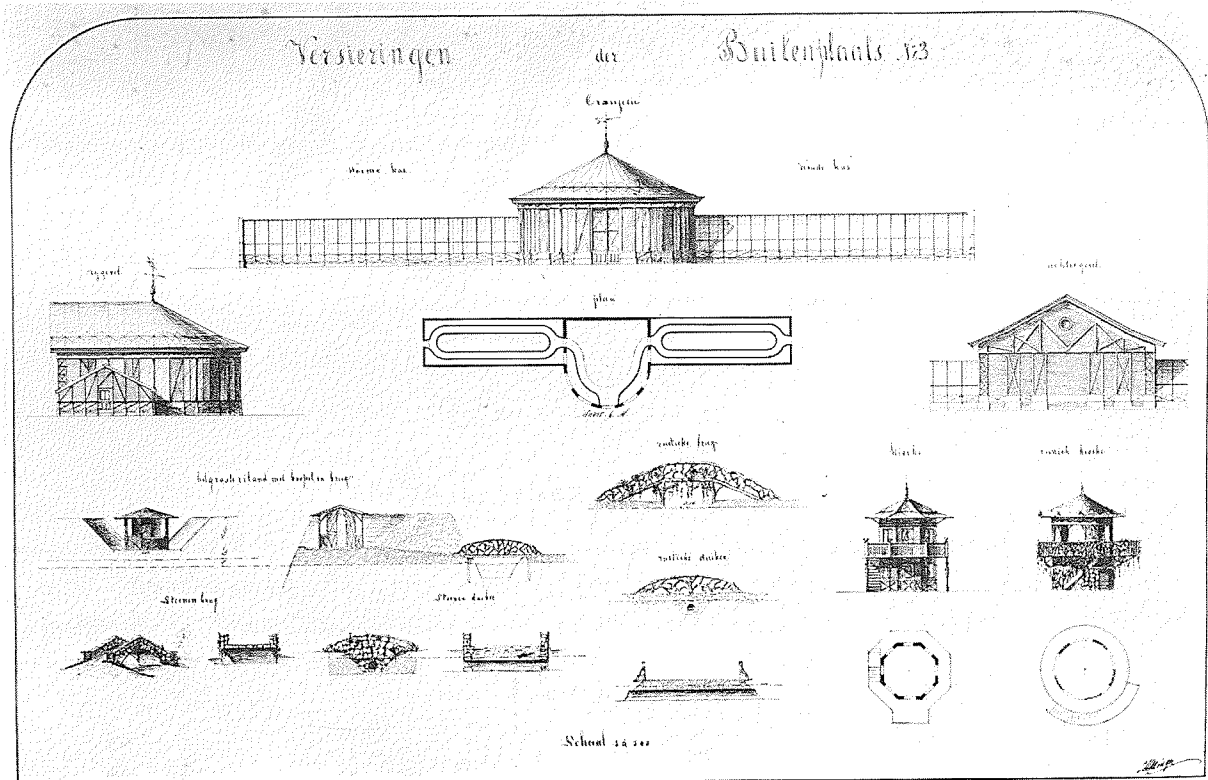
*Ronald Springer
pe.*

Échelle. 1:2000 p. Mch.

79. L.A. Springer, kopie van het ontwerp van A. Alphand en Ed. André voor het park Buttes-Chaumont, Parijs; vergelijk met afb. 16. Gesigneerd, onge-dateerd (ca. 1880); S.C.

Leonard A. Springer (1855-1940)
 Springer (rechts) in gesprek met de heer Kruithof, hovenier op 'De Vuurdoorn' te Helmond. Coll. N.T.S., Amsterdam.

80. L.A.Springer, prijsvraagontwerp, nr.3: 'Versieringen der buitenplaats' Gesigneerd, ongedateerd (ca. 1880); S.C.

II.2 Leonard A. Springer (1855-1940)

II.2.1 Biografie Leonard Anthony Springer

Leonard Anthony Springer werd op 24 januari 1855 in Amsterdam geboren als zoon van Cornelis Springer en Geertruy ten Cate.

Cornelis Springer ondervond in zijn tijd veel waardering als romantisch schilder van vooral stadsgezichten. Zijn werk toont een voorkeur voor historische gebouwen als raadhuisen, kerken en patriciërswohnungen; in zijn latere werk gestoffeerd met figuren in historische kledij. Zijn broer Willem, die architect was, bracht hem de fijne kneepjes van het bouwkundig tekenen bij. Leonard zelf zou daar later ook zijn voordeel mee doen. Door zijn vader en diens connecties heeft hij waarschijnlijk zo'n grote interesse voor de geschiedenis van de tuinarchitectuur gekregen.

Op zaterdag werd er vaak door de vader met zijn drie zoons uitgebreid gewandeld in de omgeving van Amsterdam, waarbij Leonard al vroeg zijn belangstelling voor de natuur toonde door planten mee naar huis te nemen om ze te kunnen determineren.

Na een leertijd op een particuliere onderwijsinstelling aan de Keizersgracht wilde hij het liefste de bosbouw in. Omdat daarvoor echter geen geschikte opleiding bestond, besloten zijn ouders hem in 1871 de driejarige cursus aan de tuinbouwschool Linnaeus op Frankendael in de Watergraafsmeer te laten volgen. Deze opleiding was vooral praktisch gericht: Linnaeus was ten dele een handelskwekerij waarbij de leerlingen voor het praktische werk ingedeeld werden bij het werkvolk.

Na zijn eindexamen in 1874 wilde hij nog steeds het liefst een opleiding bosbouw volgen. Alweer moest hij hier van afzien: voor de gewenste opleiding in Duitsland bezat hij niet het vereiste H.B.S.-diploma. Toch is hij door zijn levenslange belangstelling voor en zelfstudie van de dendrologie ook als boomliefhebber en bomenkenner bekend geworden.

Hij was inmiddels met zijn ouders verhuisd naar de Overtoom. De achtertuin van het huis grensde aan de Vondelstraat, tegenover het Vondelpark, waar toen door Zocher & Co. uitbreidende werkzaamheden werden verricht. Het is goed mogelijk dat dit van grote invloed is geweest op Leonard's beslissing zich op de tuinarchitectuur te richten.

Zijn eerste ontwerp (1872-1874) was bestemd voor de bovengenoemde achtertuin van zijn ouderlijk huis. Hij solliciteerde naar een plaats als leerling-tuinarchitect bij de firma's Zocher & Co. en bij J. Copijn & Zoon, maar hij werd afgewezen. Op Linnaeus had hij heel weinig theoretische kennis over tuinarchitectuur opgedaan; hij deed daarom in deze jaren, maar ook in de rest van zijn leven, veel aan zelfstudie. In 1898 schrijft hij dat het moeilijk was om de goede boeken over tuinarchitectuur te vinden. Door oude prenten die hij onder ogen kreeg, werd ook zijn belangstelling voor de geschiedenis van de tuinkunst gewekt. Hij werd hierin niet geholpen door 'vakmannen', maar door 'vrienden van mijn vader, die geheel buiten den tuinbouw en de tuinkunst stonden'.¹

Van zijn familie heeft hij ook veel geleerd: zijn vader leerde hem door het opwerken van zijn ontwerptekeningen deze aantrekkelijker te maken; zijn oom Willem Springer (architect gemeentewerken te Amsterdam) leerde hem bouw-

kundig tekenen en een andere oom, Jan Springer (hoofddopzichter bij Rijkswaterstaat en de Staatsspoorwegen) gaf hem aanwijzingen over waterwerken en het maken van bestekken van graafwerken.

Om zich verder te bekwamen deed hij mee aan prijsvragen; in 1875 won hij voor het eerst een prijs voor een ontwerp dat hij instuurde naar de internationale Tuinbouwtentoonstelling in Keulen. In deze tijd werd hij aangenomen als tuinarchitect bij de firma Halverhout en Co., een kwekerij op Amstelrust bij Amsterdam. Hij moest onder andere tekeningen maken bij de door hen ontvangen opdrachten. Een van zijn eerste belangrijke werken was de reorganisatie op De Groote Zegerij in Brummen (1876).

Hij reisde om zijn kennis te vergroten verschillende keren naar het buitenland. In 1878 nam hij ontslag bij Halverhout en Co. om in Parijs werk te gaan zoeken, waarvan hij echter snel terugkeerde. Hierna maakte hij nog wel tekeningen voor zijn vroegere baas, maar tegelijkertijd probeerde hij zich als zelfstandig tuinarchitect te vestigen; de aanleg bij de villa De Bruine Horst in Lunteren was zijn eerste zelfstandige opdracht (1878-1879).

In 1880 won hij de prijsvraag voor de reorganisatie van de Janssingel in Arnhem; toch zou hij in de komende tien jaar weinig opdrachten krijgen. Hij probeerde natuurlijk wel bekender te worden en deed daarom in de jaren tachtig van de negentiende eeuw aan veel prijsvragen mee. Hij zond bijvoorbeeld de ontwerpen voor de veranderingen op Eykenstein te Maartensdijk (1881-1883) en voor de reorganisatie van De Beek te Bloemendaal (1883 en later) naar de internationale Tuinbouwtentoonstelling in Parijs (1885), waarvoor hij een zilveren medaille kreeg. Toen het tijdschrift *Sempervirens* meldde, dat Nederland op deze tentoonstelling door geen enkele inzender vertegenwoordigd was, zond Springer direct een brief in om dit misverstand op te heffen. Deze brief werd gepubliceerd in *Sempervirens* van 12 juni 1885.

In 1888 verhuisde hij met zijn ouders naar Hilversum; het jaar daarvoor ontwierp hij zijn eerste grote park: het Rijsterborgherpark in Deventer. In Hilversum kreeg hij opdracht voor het ontwerpen van een gemeentelijke begraafplaats, 1889, en in datzelfde jaar kreeg hij de eerste prijs voor het maken van een plan voor de nieuwe Ooster Begraafplaats in Amsterdam. H. Copijn, Zocher en Co. en L.J. Ritter waren hiervoor ook uitgenodigd, maar de laatstgenoemde twee hadden bedankt. Henri Copijn kreeg de tweede prijs. Een andere belangrijke prijsvraag won hij in 1891: die voor het Oosterpark, ook in Amsterdam. In datzelfde jaar trouwde hij Margaretha Helena van Doorn; zij gingen in Haarlem wonen en kregen twee dochttertjes.

Om beter in het onderhoud van zijn gezin te kunnen voorzien, werd Springer in 1897 leraar voor tuinkunst aan de pas opgerichte Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool in Wageningen. Naast deze baan bleef hij werkzaam als zelfstandig tuinarchitect. Het leraarschap beviel hem echter niet en in 1900 vertrok het gezin weer naar Haarlem: hier kon hij L.P. Zocher opvolgen als adviseur voor de gemeente. (Hij bleef echter ook nu tegelijkertijd zelfstandig tuinarchitect.) Dit adviseurschap bezorgde hem in het begin veel kritiek, maar daardoor maakte het hem ook landelijk bekend. Zijn plannen voor de reorganisatie van de Haarlemmerhout waren voor velen te rigoreus; men vond dat er naar aanleiding van Springers plannen te veel gekapt zou moeten worden.

Toch zijn zijn plannen gedeeltelijk uitgevoerd, mede door de steun van de burgemeester van Haarlem, Jhr. Mr. J.W.G. Boreel van Hogelanden.

In de daaropvolgende jaren kreeg hij steeds meer opdrachten, verspreid over het hele land. Vooral de periode 1910-1922 kenmerkt zich door een groot aantal werkzaamheden. Misschien was dit naast zijn bekendheid als adviseur van de gemeente Haarlem ook te danken aan de invloed van de vele artikelen die hij voor (en ook na) deze drukke periode schreef. Deze invloed zal niet gering zijn geweest, hoewel de toon van zijn publicaties beslist niet altijd vriendelijk was. Hij was soms zeer scherp in zijn reacties op anderssoortige meningen over tuinarchitectuur of ondeskundigheid inzake nomenclatuur of tuinhistorie.

In deze drukke tijd deed Springer veel zelf; daarbij had hij zijn neef Gerard Bleeker van 1906 tot 1924 in dienst als tekenaar-opzichter.

Vanaf 1920, Springer is dan 65 jaar, nam hij minder opdrachten aan. Hij trad in dat jaar ook af als adviseur voor de gemeente Haarlem. Hij kreeg nu meer tijd om zich in te zetten voor allerlei activiteiten die met tuinarchitectuur te maken hadden.

Zo was hij in 1922 mede-oprichter van de Bond van Nederlandse Tuinarchitecten (ook bestuurslid) en in 1924 mede-oprichter van de Nederlandse Dendrologische Vereniging (ook voorzitter van 1924-1928). Daarnaast was hij lid van de Exotencommissie, bestuurslid en bibliothecaris van de Nederlandse Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde; adviserend lid van de afdeling Haarlem der Natuurhistorische Vereniging en lid van de 'commissie tot voorbereiding van het onderwijs van den aanstaande tuinarchitect in Nederland' (voorzitter 1928-1929). Overigens blijft hij ook na 1920 adviseur van diverse gemeenten (bijvoorbeeld Alkmaar, Bloemendaal, Groningen, Arnhem).

In 1936 publiceert hij een uitgebreid *Bibliographisch overzicht van geschriften, boek- en plaatwerken op het gebied der tuinkunst*, waaruit zijn grote liefde voor de geschiedenis van de tuinarchitectuur duidelijk blijkt. De 'moderne' boeken die hij noemt (vooral diegene die verschenen na 1900) geven aan dat hij niet alles uit zijn eigen tijd de nodige aandacht gaf. Het boek van John Bergmans bijvoorbeeld, *Vaste planten en rotsheesters* uit 1924, komt er niet in voor, ondanks het feit dat dit toch een belangrijke publicatie is geweest.

In 1936 schenkt Springer zijn tekeningen, prenten en documentatiemateriaal aan de Landbouwhogeschool in Wageningen, na zijn overlijden in 1940 aangevuld met een deel van zijn bibliotheek.²

II.2.2 Stijlkenmerken en stijlinvloeden

Uit het werk van Springer blijkt al vanaf het begin zijn voorkeur voor de gemengde stijl zoals ze in de 19e eeuw werd gepropageerd door Edouard André en Gustav Meyer. Tijdens de periode na zijn eindexamen (1874), waarin hij veel aan zelfstudie deed, heeft hij vooral de ontwerpen uit het boek van André, *L'Art des jardins* (1879) en van Alphand et Ernouf, *L'Art des Jardins. Parcs, jardins et promenades* (1868) bestudeerd. Dat blijkt uit de kopieën die Springer van afbeeldingen uit deze boeken maakte (zie afb. 79).

Opvallend aan zijn kopieën is, dat hij de beplanting enigszins wijzigde: een aantal los bij elkaar staande bomen komen, in tegenstelling tot de voorbeelden, bij Springer's kopieën niet in zulke grote getale voor. Naast bovengenoemde studieboeken heeft hij ook Gustav Meyer's *Lehrbuch der schönen Gartenkunst* (1860) als voorbeeldboek gebruikt (zie I.1.4 afb. 23 en I.2.5 afb. 58). Springer schrijft er in 1936 (*Bibliographie...* p. 86) het volgende over:

'Wat het boek van Ed. André is voor de Fransche School, is dit boek lange jaren voor Duitschland geweest'.

In 1906 schreef hij hierover in *Sempervirens*:

'...de voorstanders der duitsche landschapskunst (want die wordt in ons land bij voorkeur nagebootst)...'.

Vermoedelijk heeft Springer bovengenoemde literatuur alleen voor wat betreft de afbeeldingen bestudeerd. Toen hij na zijn eindexamen met zelfstudie begon was hij immers nog maar 16 jaar en hoogstwaarschijnlijk niet in staat bovengenoemde werken in het frans en duits werkelijk te lezen. Op Linnaeus werd tijdens de driejarige cursus alleen frans gedoceerd.³ Overigens was het op de tuinbouwscholen gebruikelijk, tuinarchitectuur te onderwijzen door

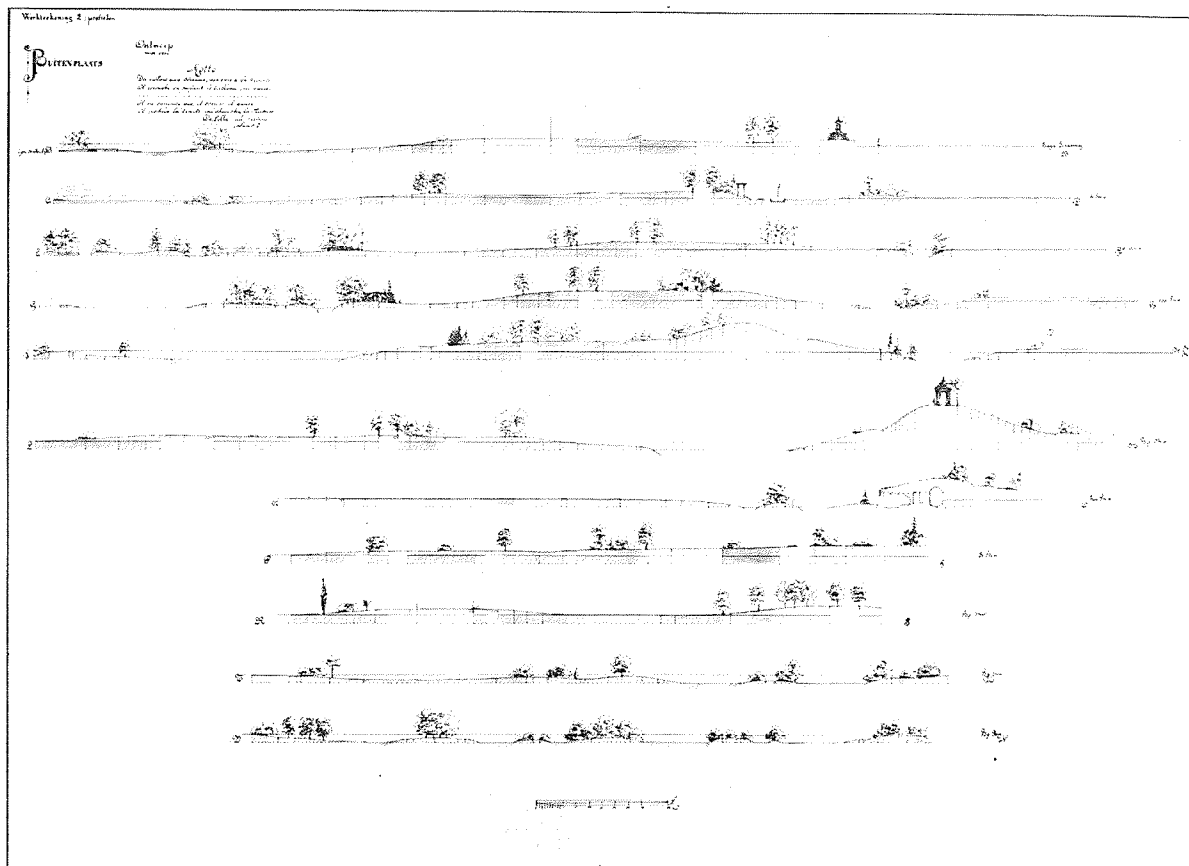
'het copieëren van prentjes of plannetjes uit dit of dat boek; na genoegzame oefening werd den leerling een stuk papier gegeven om daarop een plan te ontwerpen naar eigen inzichten, en deze, door het herhaald copieëren geoefend in het maken van gebogen lijnen, riep dan zijn geheugen te hulp, om zoo mogelijk dezelfde verdeelwijzen als op zijn vroegere voorbeelden natevolgen. Alzoo wordt een plan gemaakt; het waarom is hem nooit geleerd'.⁴

In de studieontwerpen uit zijn vroege periode (1872-1890) gebruikte hij dan ook traditionele symbolische landschapsstijl-elementen met een dramatisch effect, zoals een ruïne in de buitenbocht van een riviertje (symbool van vergankelijkheid); grillige rotspartijtjes en kunstmatig opgeworpen heuveltjes (reminiscenties aan buitenlandse taferelen) (zie afb. 20 en 22 en afb. 80 en 81). Naast deze traditionele elementen van de landschapsstijl komen er in deze vroege periode van zijn werk ook nieuwere stijlonderdelen voor. Zo vinden we binnen de landschappelijke aanleg de geometrisch aangelegde bloementuin, die bijna altijd is te vinden bij het huis of een ander gebouw (zie afb. 82).

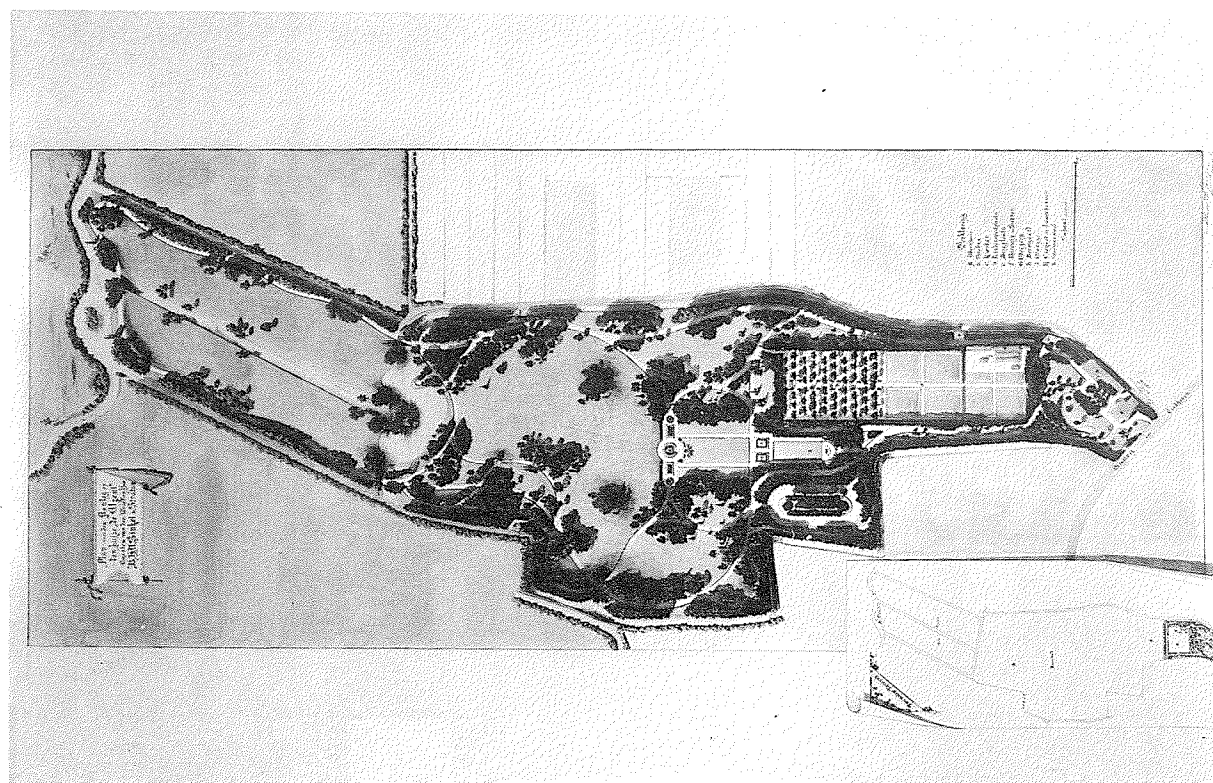
De gemengde stijl paste hij dus al vroeg in zijn werk toe; in kleine stads- en villatuinen hield hij tot ca. 1886 de tot schabloon verworpen 'landschapsstijl' aan (zie afb. 83 en afb. 84). In zijn ontwerp voor de kleine tuin van de heer J.W.F. Scheffer te Weesp (1886) zien we voor het eerst ook hier de gemengde stijl (zie afb. 85).

Springers gestileerde, niet-grillige padenverloop is in het vroege werk zo samengesteld, dat er tussen de paden cirkelvormige, ovale of ellipsvormige grondpatronen ontstaan. Dit padenverloop, en de gemengde stijl, zijn ongetwijfeld te danken aan Springers bestudering van de boeken van André, Meyer en Alphand et Ernouf.

In de periode na 1890 worden zijn ontwerpen steeds functionalistischer. De traditionele romantische stemming-oproepers verdwijnen, en Springer maakte ook geen gebruik meer van kunstmatig opgeworpen heuveltjes.

81. L.A. Springer, prijsvraagontwerp voor een buitenplaats
Werktekening 2 'profielen'; ongesigneerd, ongedateerd (ca. 1880); S.C.

82. L.A. Springer, ontwerp voor aanleg en reorganisatie
bij 'De Elzent' te Stratum gesigneerd, gedateerd 1886; S.C.

Projet
d'un
Jardin de Ville
par
L.A. Springer

Échelle 1/1000

83. L.A. Springer, 'Projet d'un Jardin de Ville'
prijsvraagontwerp, gesigeneerd, ongedateerd (1876); S.C.

Het padenverloop moet logisch zijn, dat wil zeggen dat een pad alleen van richting mag veranderen als een boom of ander obstakel daar aanleiding toe geeft.⁵

Voor kleinere tuinen maakte Springer vanaf ca. 1907 voornamelijk gebruik van een rechtlijnige aanleg.

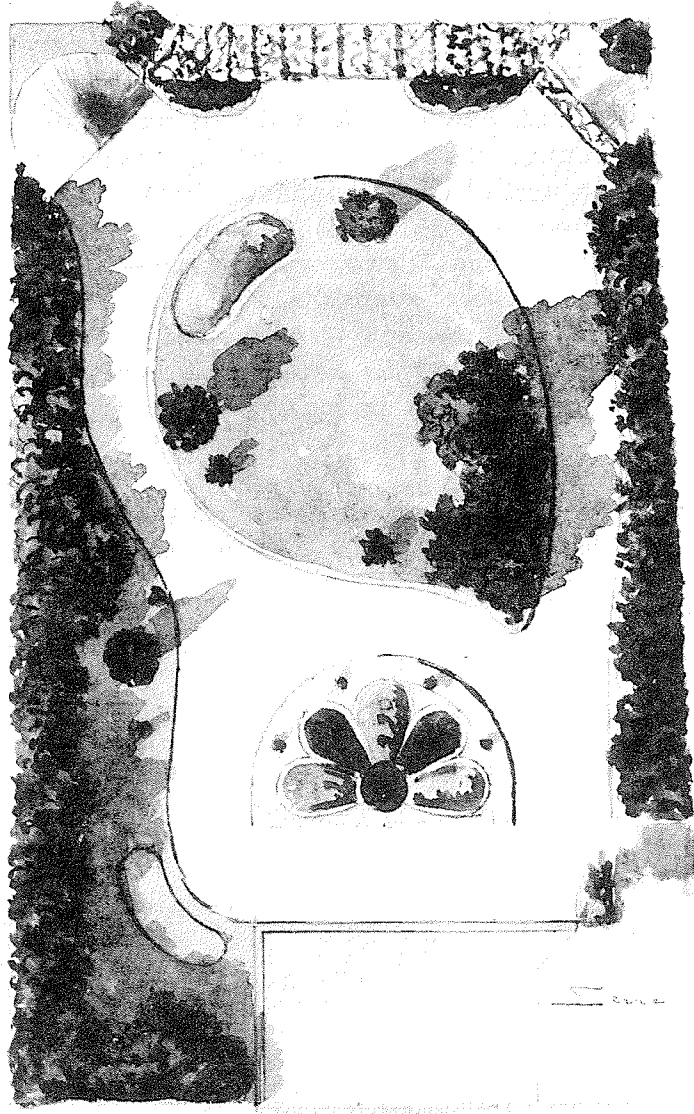
Naast de nieuw architectonische stijl (zie afb. 86) hanteert hij ook dezelfde vormen die hij in zijn grotere gemengde stijl-ontwerpen toepaste: vormen die geïnspireerd zijn op de tuinkunst uit het verleden, zoals de renaissance-achtige, vierkante bloemvakken (zie afb. 87) en de Lodewijk XIVe stijl (zie afb. 88).

Hierin sluit Springer zich aan bij de mode in de tuinkunst van die tijd (zie I.1.8). Het is echter opmerkelijk dat Springer de nieuw architectonische tuinstijl pas vanaf 1907 toepast. Dirk Frederik Tersteeg was hiermee al in 1903 begonnen (zie II.5), hoewel zijn ontwerpen een ander ideaalbeeld tonen dan die van Springer. Tersteeg werkte veel meer met bouwkundige elementen en niveau-verschillen; hij streeft op een andere manier naar eenheid in stijl tussen huis en tuin. Tersteeg ging in zijn ontwerpen uit van het huis, Springer legde veel meer de nadruk op huis en tuin *in hun omgeving* (zie ook de polemieken tussen Springer en Tersteeg, aangehaald in I.1.8).

Springers wens blijft:

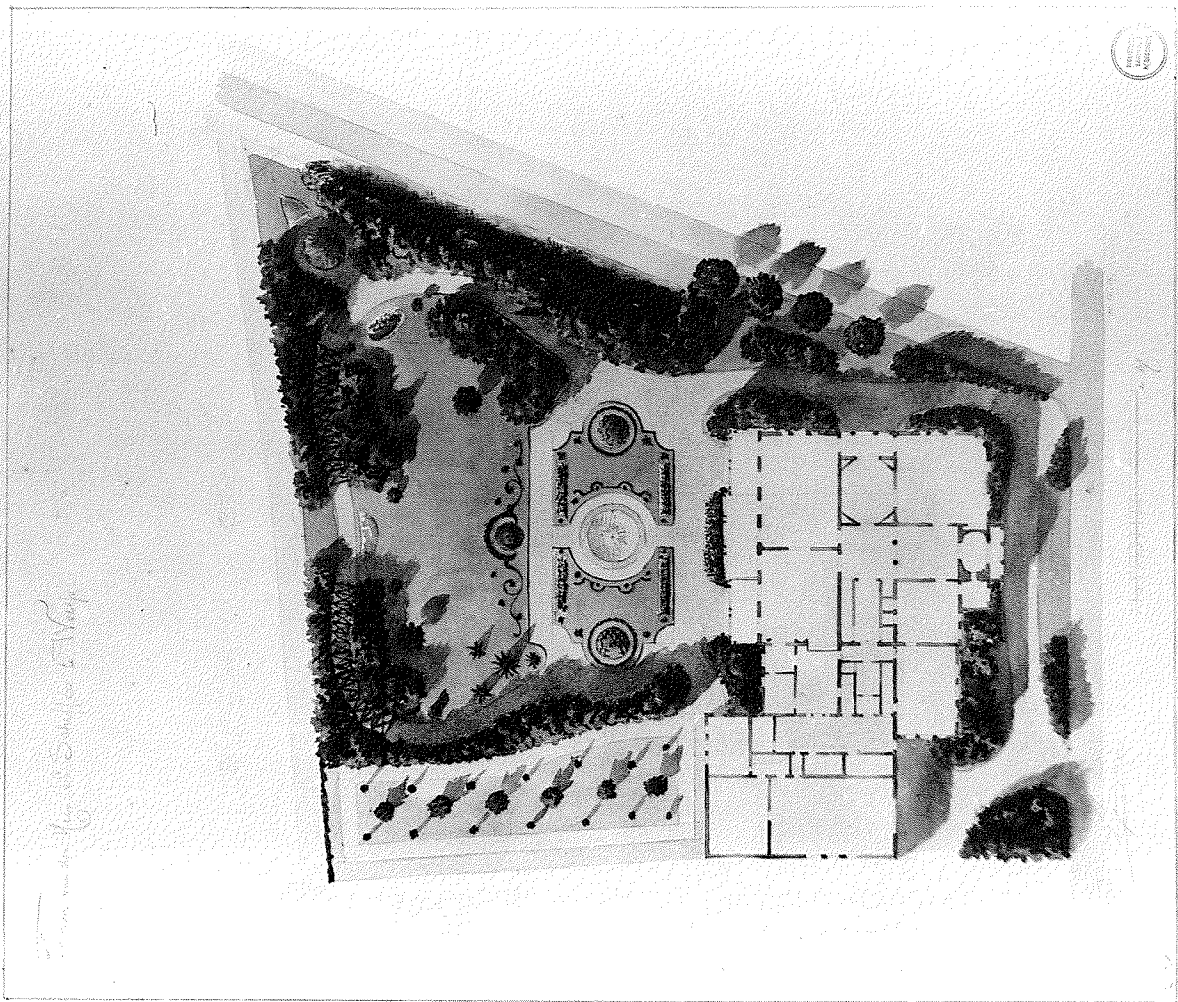
'de vrije tuinarchitect moet met den architect samenwerken... en beider streven moet zijn iets te scheppen, wat in de *omgeving past*'.⁶

Plan voor den Tuin
neeren gracht 48

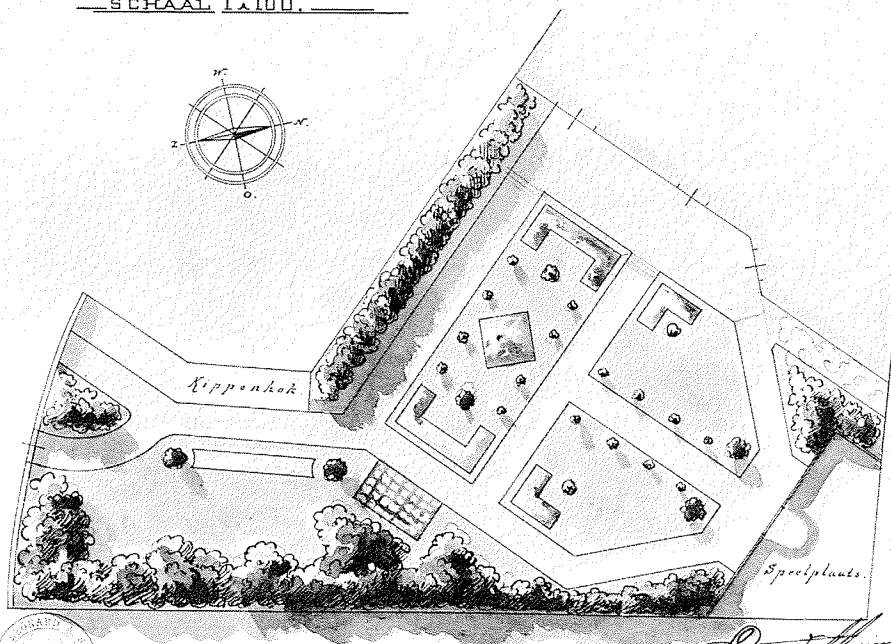
Handwritten notes and signatures, including the name 'L.A. Springer' and a date '1880'.

84. L.A. Springer, ontwerp voor een tuin aan de Herengracht, Amsterdam
Gesigneerd, ongedateerd (ca. 1880); S.C.

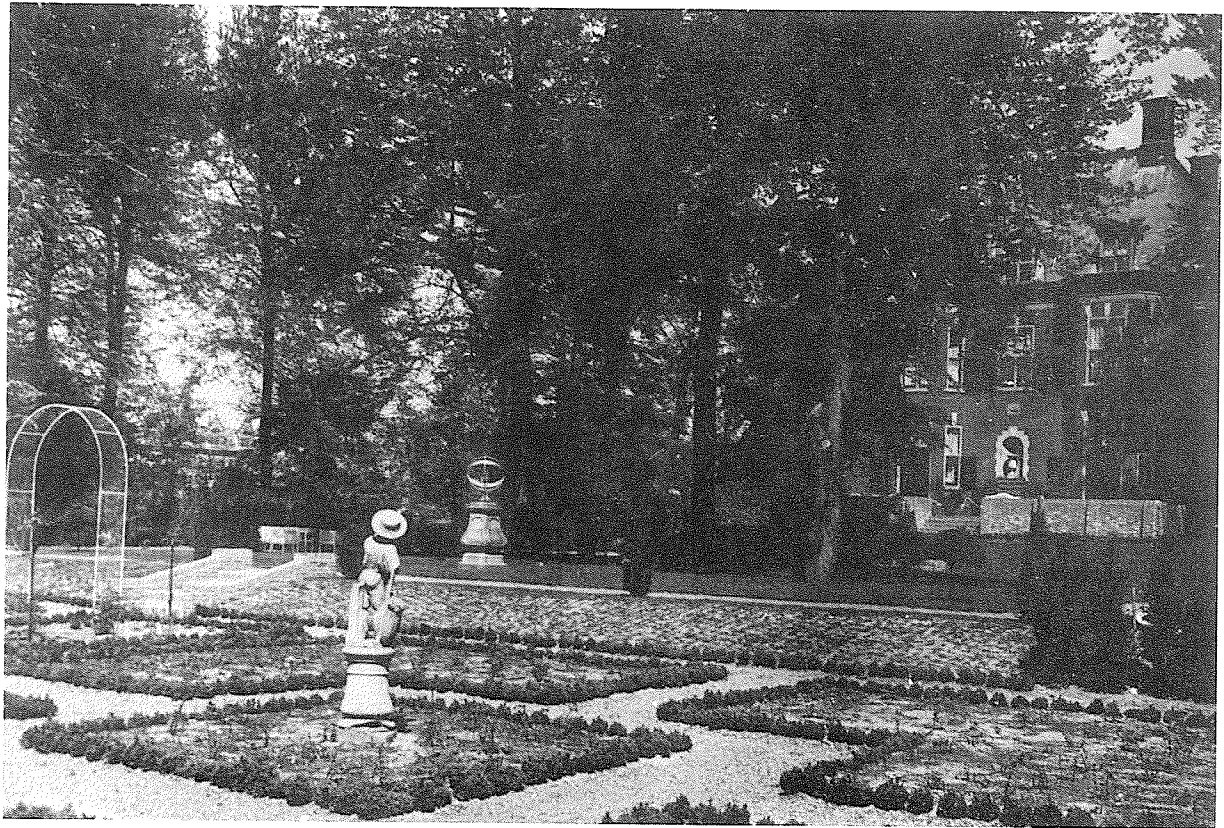

85. L.A. Springer, ontwerp voor de tuin van de heer Scheffer te Weesp
 Gesigneerd, gedateerd 1886; S.C.

—ONTWERP AANLEG TUIN VOOR DEN WELED: ZEER GEL: HEER—
 —DR L.C. KERSBERGEN. TE HAARLEM.—
 —SCHAAL 1:100.—

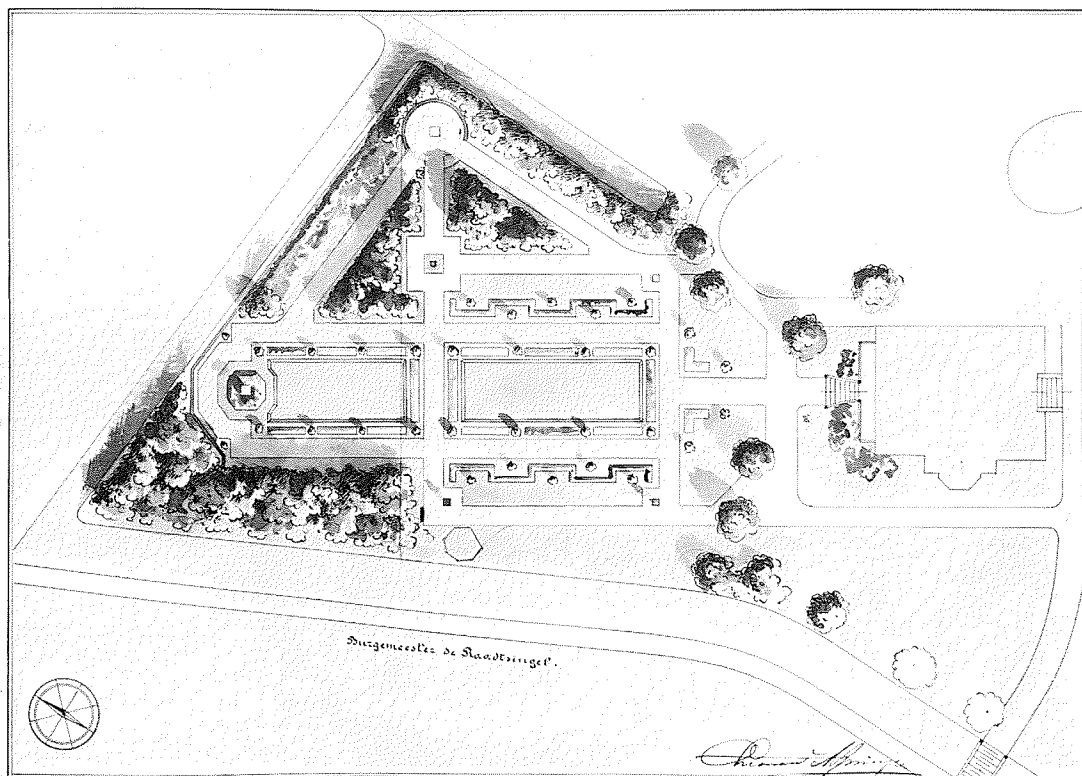

86. L.A. Springer, ontwerp voor de tuin van de heer Kersbergen te Haarlem
 Gesigneerd, gedateerd 1907; S.C.

87. L.A. Springer, aanleg bij Huize 'Voorhout' te Alkmaar ca. 1918
Foto uit album over Huize Voorhout, gemeente-archief, Alkmaar

— ONTWERP VOOR DEN TUIN VAN DEN WELEDELEN HEER: —
— F. STOOP TE DORDRECHT. — SCHAAL 1 : 200. —

88. L.A. Springer, ontwerp voor de tuin van de heer Stoop te Dordrecht
Gesigeneerd, ongedateerd (1916); S.C.

II.2.3 L.A. Springer

Chronologische lijst met werken voor particulieren, Kastelen, paleizen, buitenplaatsen, landgoederen

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1876	Brummen*	De Grootte Zeegerij	Mevrouw Lorentz	tekening sc; reorganisatie
1878-79	Lunteren	De Bruine Horst	Mevrouw Reiger- Fisler	aanleg
1879-80	Lunteren	Fislerwoud	A.J. Reiger	aanleg
1878-81	Bloemendaal*	Wildhoef	Mevrouw H. Willink- Wickevoort Crommelin	tekening sc; reorganisatie aanleg J.G.Michaël, J.D.Zocher jr
1881-83	Maartensdijk*	Eykenstein	W.C. Baron van Boetzelaer	tekening sc; reorganisatie
ca 1881 en later	Den Haag*	Clingendael	Baron van Brienen vd Grootte Lind	tekening sc; uitbreiding, reorganisatie i.s.m. C.E.A. Petzold
1882-83	Soesterberg*	De Paltz	Jhr. L. Rutgers van Rozenburg	tekening sc; uitbreiding d.m.v. doolhof
1883-93	Bloemendaal*	De Beek	J. Borski	tekening sc; reorganisatie aanleg J.D. Zocher jr
1883	Overveen*	Elswout	W. Borski	tekening pc & Pr.RA.NH; arch.hs.C. Muysken. reor- ganisatie i.s.m. C.E.A. Petzold; niet uitgevoerd
1884-86	Stratum*	De Elzent	B.H.A. Sinkel	tekening sc; reorganisatie; later D.F. Tersteeg, nu stadspark
1884	Hoog Keppel*	Ulenpas	Jhr.A.van Schuylenburg	tekening sc; reorganisatie aanleg J.P. Posth
ca 1885?	Maartensdijk*	Rovèrestein	Burman Eyck toe Zuylichem	tekening sc; aanleg; zie ook 1919

Springer; chronologische lijst kastelen etc. (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1889	De Steeg*	De Heuven	Wurfbain	tekening sc; reorganisatie
1894-07	Den Haag*	Paleis Noordeinde	Koninklijk Huis	tekening sc & K.Hs.A; reorganisatie 1897-98 uit- gevoerd; 1903, 1907 veranderd
1894	Bunnik*	Niënhof	Baron R. van Hardenbroek	tekening sc; uitbreiding; arch.hs.A. Nyland 1892
1895	St. Michiels- gestel	Hemelrijk	J.W.R. van Gulick	reorganisatie; zie ook 1916
1896	Weesp*	Casparis	C.J. van Houten	tekening sc; aanleg; arch. hs. A. Salm 1897
1897	Zeist*	Ma Retraite	J.H. van Marwyk Kooy	tekening sc; reorganisatie en uitbreiding aanleg J.D. Zoicher jr
1897-10	Den Haag*	Huis ten Bosch	Koninklijk Huis	tekening sc,pc & K.Hs.A; reorganisatie
1898	Overveen*	Koningshof	J. Luden	tekening Elswout arch; aanleg; arch.hs. A. Salm 1898
1900	Bloemendaal*	Lindenheuvel	Burdet	tekening pc; aanleg; arch. hs. A. Salm 1901
1902	Ouderkerk a/d Amstel*	Oostermeer	A.C.M. van Etten	tekening sc;reorganisatie, later D.F. Tersteeg
1902-05	Molenhoek*	Mookerheide	J.J. Luden van Heumen	tekening sc; aanleg; arch. hs. O. en H. Leeuw 1903
1902	Heemstede	De Hartekamp	P. Smidt van Gelder	veranderingen oprit
1903 en later	Velzen	Waterland	Jhr.Mr.J.W.G. Boreel van Hogelanden	reorganisatie; rozentuin A. Speelman; J.G. Michaël

Springer; chronologische lijst kastelen etc. (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1903, 1909	Doorwerth	Duno	J.W.F. Scheffer	veranderingen; rozentuin?; H. Copijn ca. 1900; S. Voorhoeve na 1917
1903?	Overveen	Belvédère	Mevrouw Bijleveld van de Vliet	reorganisatie; zie ook 1928
1906 en 1916	St.Oedenrode	Kasteel Henkenshage	Th. van Gulick Luyks	reorganisatie; restauratie Jos. Th. Cuypers
ca 1907?	Tilburg*	De Oude Warande	B. Verbunt	tekening sc; uitgevoerd?
1908-12	Warnsveld*	Kasteel De Voorst	E.C.K. Völcker	tekening pc; reorganisatie
1908-16	Voorst*	De Bheele	Mevrouw A. Drory- de Perez	tekening sc; reorganisatie; aanleg bloementuin
1908-12	Santpoort*	Duin- en Kruidberg	J.T. Cremer	tekening sc & pc; reorga- nisatie; arch.hs. J.J. en M.A. van Nieukerken, 1907
1909	Scherpenzeel	Huize Scherpenzeel	Rooyaards van Scherpenzeel	reorganisatie rond huis
1909	Santpoort	Spaarnberg	J.J. Wüste	rozentuin;aanleg J.D.Zocher jr.
1909	Heemstede*	(Meer en Berg) Mariënheuvel	Jhr. Deutz van Lennep	tekening sc; reorganisatie en aanleg rond nwe.hs, arch.hs. Foeke Kuipers, 1909.Meer en Berg:D.Marot, J.D. Zocher sr.
1909	Oosterbeek*	De Oorsprong	N.J. van Hasselt	tekening sc;reorganisatie; restauratie(?) hs. J.W. Hanrath
1909	Aerdenhout	Boekenrode	Jhr. P. Teding van Berkhout	veranderingen

Springer; chronologische lijst kastelen etc. (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1909-35	Dalfsen*	Kasteel Rechteren	Graaf v Rechteren Limpurg	tekening sc & pc; reorganisatie; parterres
1909 1920-21	Brummen*	Voorstonden	Baron van Dedem	tekening sc & pc; reorganisatie directe omgeving huis
1910	Windesheim*	Kasteel Windesheim	Baronesse de Vos van Steenwijk	tekening pc
1910	De Wijk*	Dikninghe	Baron de Vos van Steenwijk	tekening sc; reorganisatie
1910	Driebergen	Beukenstein	Jhr. J. Neervoort van de Poll	aanleg bij het nieuwe huis
1910-11	Renesse*	Kasteel Moermond	J.J. Vriesendorp	tekening sc; reorganisatie, ook door G. Bleeker
1910	Leusden	De Treek	Jhr. A.J. de Beaufort	reorganisatie direct rond het huis
1910-17	St. Anthonis*	De Groote Slink	A. Roelvink-Telders	tekening sc; aanleg tuin landgoed, hs 1909
1911	Zuylen*	Daelwijck	J. Jonker	tekening sc; aanleg
1911	Wijhe*	Kasteel De Gelder	W.J. baron de Vos van Steenwijk	tekening sc; reorganisatie
1911-12	Olst*	Kasteel Hoenlo	H.W. Teding van Berkhout	tekening sc; aanleg bloementuin
1911-18	Brummen*	Groot Engelenburg	Jhr. S. van Citters	tekening sc; reorganisatie met bloementuin; aanleg H. van Lunteren
1911	Bennekom*	Oostereng	W.A. Insinger	tekening sc; reorganisatie rond huis

Springer; chronologische lijst kastelen etc. (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1911	Assel*	Hoog en Laag Westerwolde	W.J.M. Westerwoudt	tekening sc; reorganisatie
1912-13	Aerdenhout*	Woestduin	J. Cordeman	tekening sc; reorganisatie en aanleg rozentuin
1912-15	Breukelen	Kasteel Nyenrode	M. Onnes van Nyenrode	parterres rond tuinmans- woning; ook H. Copijn
1912-15	Rheden*	Rhederoord		tekening pc; i.s.m. arch. J.W. Hanrath
1913	Zeist*	De Breul	P. Reineke	tekening sc; padenverloop- reorganisatie, aanleg J.D. Zocher jr
1913	Wassenaar*	Voorlinden	Jhr. H. Loudon	tekening sc + pc; niet uitgevoerd; aanleg rond huis R.F.(?) Johnston (arch.hs., 1912) en fa. Groenewegen, oorspr. aanleg J.D. Zocher sr.
1913-14	Wilp*	De Lathmer	Crommelin?	tekening sc; reorganisatie; aanleg rozentuin, arch.hs. J.J., M.A. en J. van Nieukerken, 1912-13
1913	Overveen*	Vaart en Duin/ Duinzicht	G.J. van der Vliet	tekening sc; reorganisatie; aanleg rozentuin
1914-15	Zutphen*	't Walien	Mevrouw J.P.C.G. van Doorninck Baronesse van Reede van ter Aa	tekening sc + pc; reorga- nisatie, nw.hs. 1915
1914	Voerendaal*	Kasteel Cortenbach	L. Florin-Lambrechts de Cortenbach	tekening sc; reorganisatie
1915	Ulestraten*	Kasteel Vliek	Jhr. Van Meeuwen	tekening sc; reorganisatie direct rond kasteel, ook D.F. Tersteeg 1907

Springer; chronologische lijst kastelen etc. (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1915	Vierhouten*	Zandhoeve	L.C. Kersbergen	tekening sc;reorganisatie, ook in 1928-29
1916	St. Michiels-gestel*	Hemelrijk	J.T.C.M. van Gulick	tekening sc; reorganisatie
1916	Tietjerk*	Vijversburg		tekening sc; reorganisatie, aanleg L.P. Roodbaard
1916-17	Eefde*	't Haveke	Jhr. A.R. Schuurbecque Boeye	tekening sc + pc; reorganisatie
1916-20	Aerdenhout*	Klein Bentveld	G. van Tienhoven	tekening sc + pc; reorganisatie; arch.hs.A. de Maaker, 1916
1916	Brummen*	Klein Engelenburg	Jhr. S. van Citters	tekening sc; bloementuin; arch.hs. Freem & Bremer
1918-19	Raalte*	Schoonheten	Baron Bentinck van Schoonheten	tekening sc + pc; reorganisatie
1918-19	Mheer*	Kasteel Mheer	Baronesse C. de Loë	tekening sc; reorganisatie
1919	Maartensdijk	Rovèrestein	J. Klever	reorganisatie
1918-19	Hoenderloo*	Deelerwoud	Jhr. Repelaer	tekening sc; reorganisatie
1919	Loenen Gld*	Kasteel Ter Horst	Baronesse Melville van Lynden	tekening sc; reorganisatie
1919	's-Graveland*	Hilverbeek	Jhr. Six van Vromade	tekening sc; reorganisatie uitgevoerd? ook D.F. Tersteeg ca. 1922
1919-24	Aerdenhout*	Leiduin	W.J. Prins	tekening sc; reorganisatie

Springer; chronologische lijst kastelen etc. (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1919-22	Aerdenhout*	Koekoeksduin	Jhr.Mr. J.H. Loudon	tekening sc; reorganisatie
1920-22	Rosmalen*	Gele Hoef	Mevrouw Van de Mortel de la Court	tekening sc; aanleg; arch.hs. J.W. Hanrath, ca. 1920
1922-33	Waardenburg*	Kasteel Neerijnen	Baron Van Pallandt van Waardenburg en Neerijnen	tekening sc + pc; bloementuin bij kasteel, en park
1922-23	Ommen*	Huize Eerde	Baron Van Pallandt van Eerde	tekening pc; bloementuin bij kasteel
1922	Heemstede*	Berkenrode		tekening sc; reorgani- satie bij stallen
1923	Zeist	Wulperhorst	Jhr. H.M. Huydecoper	reorganisatie; aanleg J. Zocher jr., S.A.v.Lunteren
ca 1923	Warmond*	Huis te Warmond		tekening pc; reorgani- satie? later ook L. Copijn
1925	Wezep*	Ysselvliedt	Graaf Van Limburg Stirum	tekening sc; reorganisatie
1926	Wassenaar*	Backershagen	Mr. A.G.N. Swart	tekening pc; uitbreiding, aanleg C.E.A. Petzold
ca 1928	Overveen*	Belvédère	H. Smidt van Gelder	tekening sc; reorgani- satie; arch.hs. A. de Maaker, ca. 1928
1929	Driebergen/ Rijssenburgh	Beukenstein	Prof. R. Josselin de Jongh	reorganisatie
1928-39	Ridderkerk	Huys ten Donck	Jhr. W.G. Groeninx van Zoelen	reorganisatie en adviezen, daarna door S. Voorhoeve overgenomen

II.2.3 L.A. Springer

Chronologische lijst met werken voor particulieren, Stads- en villatuinen

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie; sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1872-74	Amsterdam*	stadstuin	C. Springer	tekening sc; veranderingen tuin vader Leonard
ca 1875	Amsterdam*	stadstuin	J.H. Rennefeld	tekening sc; veranderingen
1876	Amsterdam*	stadstuin	Van der Toorn	tekening sc; veranderingen
1877	Amsterdam*	Herengracht	J.K. Huyzinga	tekening sc; stadstuin
1874-80	Amsterdam*	Keizersgracht	J. Ankersmit	tekening sc + pc; stadstuin met loofgang
ca 1880	Amsterdam*	Herengracht 48		tekening sc; stadstuin
1886	Weesp*	villatuin	J.W.F. Scheffer	tekening sc; aanleg
ca 1889	Amsterdam*	mozaïekperken	J. Nienhuys	tekening sc; arch.hs. 1888 A. Salm
1892?	Hilversum*	Beau Regard	A. Salm	tekening sc; aanleg; arch.hs. 1892 A. Salm
1896	Bloemendaal*	Tangkal-Rambeï		tekening sc; villatuin, aanleg
ca 1900	Bloemendaal*	Dennehoek	J.H.A.A. Kalff	tekening sc; hs. 1898
ca 1900	Laren*	Berghoeve	H. Dijkstra	tekening sc; aanleg villa- tuin met doolhof; arch.hs. Kramer (Leeuwarden)
1901-02 en 1910	Helmond*	villatuin	P. Fentener van Vlissingen	tekening sc; aanleg, arch.hs. J.W. Hanrath
1901?	Heemstede*	Eikenrode	N. Vas Visser	tekening sc; aanleg

Springer; chronologische lijst stads/villatuinen (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1901	Haarlem*		J.H. Hübner	tekening sc; aanleg
1903	Hilversum*	Avondzon	F.L. Wurfbain	tekening sc; aanleg, arch.hs. J.W. Hanrath
1904	Hilversum*	Pension Trompenberg		tekening sc; aanleg, arch.hs. J.W. Hanrath
1905	Eindhoven*	De Laak	Dr. A.F. Philips	tekening sc; aanleg, arch.hs. J.W. Hanrath, 1927-30 Hanrath i.s.m. D.F. Tersteeg
ca 1905	Diepenveen*	villatuin	J. Holterman ten Hove	tekening sc; aanleg
ca 1905?	Baarn*	Rusthoek	W. Jiskoot	tekening sc; reorgani- satie; arch. hs. 1905 Schill & Haverkamp; aanleg bloemenparterre
1906?	Hilversum*	villatuin	Jhr. E. Lopez Suasso	tekening sc; aanleg; arch.hs. J.W. Hanrath
1906-07	Ginneken*	Villa Maria	A.P. van Stolk	tekening sc; aanleg
1907	Haarlem*	villatuin	Dr. L.C. Kersbergen	tekening sc; aanleg
1907?	Haarlem*	villatuin	E. Davidson	tekening sc; aanleg
ca 1908	Overveen	Duinhof	Warnaars	aanleg; hs. gebouwd 1907
1908	Laren*	Heideveld	Mej. Sluyter?	tekening sc; aanleg
1908	Eindhoven*	Elsheim	J. Brüning	tekening sc; aanleg; arch. hs. A. Salm 1905
ca 1908 -1910	Eefde*	Het Barge	Mees	tekening pc; aanleg

Springer; chronologische lijst stads/villatuinen (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1908	Beekbergen*	Spelderholt	L.F. Teixeira de Mattos	tekening sc; aanleg; arch. hs. Hartsma & Muller (Haarlem)
1909?	Voorst	villatuin	Jhr. Bosch ridder van Rosenthal	veranderingen bij villa op Beekzicht
1909	Rheden*	Klein Duimpje	Mej. A. Viruly	tekening sc; aanleg; arch. hs. J.W. Hanrath
1909	Huis ter Heide*	Huis ter Wege	U.H. van Notten	tekening sc; aanleg; arch.hs. 1905 J.W. Hanrath
ca 1909	Den Dolder*	De Vinkenhof	Mr. J.B. Roelvink	tekening sc; aanleg; arch. hs. J.W. Hanrath
1909-10	Hilversum*	Agra Poera	C. Jeltens	tekening sc; aanleg i.s.m. Bleeker; arch. hs. J.W. Hanrath
1909	Bloemendaal*	Groot Zomerzorg	J.C. Bierens de Haan	tekening sc; aanleg veranderd; reorganisatie D.F. Tersteeg in 1912
1909?	Baarn*	De Dennenhof	C. Hubers	tekening sc; aanleg; arch.hs. 1908 J.W. Hanrath
1909	Aerdenhout*	villatuin	A.J.H. Reynders	tekening sc; aanleg
1910	Rockanje*	Olaertsduyn	W. Smith	tekening sc; aanleg; arch. hs. J.W. Hanrath
1910	Laren*	De Wilde Zwanen	Singer	tekening sc; aanleg i.s.m. Bleeker; arch. hs. J.W. Hanrath
1910	Huizen*	Oud Bussem	Koning	tekening sc; arch. hs. 1902-05 K.P.C. de Bazel; verbouwd J.W. Hanrath?
1910	Vogelenzang*	Casa Nuova		tekening sc; bloementuin

Springer; chronologische lijst stads/villatuinen (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1910	Wassenaar*	De Wittenburgh	Mevrouw Speelman	tekening pc; bloementuin; aanleg 1899 H. Copijn
ca 1910	Haarlem*	villatuin	L.P. Noë	tekening sc; aanleg
1911-16	Heino*	't Reelaer	E.R. van Welderen baron Rengers	tekening sc; aanleg; arch.hs. 1911 M. Meyerink; reorganisatie v.a. 1942 S. Voorhoeve
1911	Warmond*	villatuin	Heronymus	tekening sc; aanleg
1911	Losser*	Egheria	H.E. ten Cate	tekening sc; aanleg
1911	Haarlem*	villatuin	Dr. B.P. Plantenga	tekening sc; aanleg
1911-14	Groesbeek*	Westerhelling	K. de Jong	tekening sc; aanleg; arch. hs. H.G. Jansen
1911	Delft*	villatuin	Tutein Nolthenius	tekening sc; aanleg; later reorganisatie H. Roeters van Lennep
1911-12	Bloemendaal*	Buytentwist	P. Vuyk	tekening sc; aanleg; hs. gebouwd 1911
1911?	Aerdenhout*	villatuin	C.J. van Tienhoven	tekening sc; aanleg
1912	Heemstede*	Mandpadshoek	Tubergen	tekening sc + pc; reorganisatie
1912-13	Valkeveen*	De Duinen	C. van Eeghen	tekening sc; aanleg; hs. gebouw 1912; reorganisatie later door D.F. Tersteeg
1912	Weerselo*	Lonnekermeer/ Koppelboer	O. Stork	tekening sc; aanleg

Springer; chronologische lijst stads/villatuinen (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1912-13	Velp*	Arnhorst	Jhr. Van der Wyck	tekening sc; aanleg; hs. gebouwd 1912
1912	Laren*	Westerengh	E.R. Harkema	tekening sc; aanleg; arch. hs. J.W. Hanrath
ca 1912?	Hilversum*	d'Olijftak	J.W. Hanrath	tekening sc; aanleg; arch.hs. 1903 J.W. Hanrath
1912-13	Heerlen*	villatuin	Mr. A. Haex	tekening sc; aanleg
1912	Den Haag*	villatuin	Jhr. F. Teding van Berkhout	tekening sc; reorganisatie; hs. ca. 1863
1912-14	Den Haag*	stadstuin	J.F. de Vogel	tekening sc; aanleg; arch. hs. J.W. Hanrath
1912	Damwoude*	villatuin	H.W. Hellema	tekening sc; aanleg i.s.m. Bleeker; hs. gebouwd 1906
1912	Bloemendaal*	Duinhoeve	J.C. Wolterbeek	tekening sc; aanleg
1912	Arnhem*	Heselberch	H.A. van Leeuwen	tekening sc; aanleg; arch. hs. J.W. Hanrath
1913	Tilburg*	villatuin	H. van Dooren	tekening sc; reorgani- satie; in 1920 uitgebreid en veranderd
1913	Schoorl*	villatuin	Robbers	tekening sc; aanleg
1913	Oldenzaal*	Kalheupink	H.J.H. Gelderman	tekening sc; reorgani- satie; oorspr. aanleg P.H. Wattez
1913	Naarden*	villatuin	Cranenburg	tekening sc; aanleg
1913	Naarden*	De Bongerd	G.F. Dudok van Heel	tekening sc; aanleg

Springer; chronologische lijst stads/villatuinen (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1913	Laren*	villatuin	Dudok de Wit	tekening sc; aanleg
1913	Bloemendaal*	villatuin	Lindtner	tekening sc; aanleg
1913	Heerlen*	villatuin	W.W. Hooremans	tekening sc; aanleg; 1918 beplantingsadvies
1913	Amsterdam*	stadstuin	P.P. Wiegman	tekening sc; aanleg; arch.hs. 1913 Jos. Cuypers
1914	Rijssen*	De Eshorst	J.H. ter Horst	tekening sc; aanleg; 1927 uitbreiding
1914	Nijverdal*	Klinkenbelt	Breuning ten Cate	tekening sc; aanleg; arch. hs. Karel Muller
1914	Hilversum*	villatuin	Mej. C. Taddel	tekening sc; aanleg; arch.hs. 1913 J.W. Hanrath
ca 1914	Haarlem*	villatuin	Dr. M.J.F. Schutte	tekening sc; aanleg
1914	Bloemendaal*	villatuin	J. de Visser	tekening sc; reorganisatie
1914	Amsterdam*	stadstuin	A. Philips	tekening sc; aanleg; arch.hs. 1914 A. Salm
1915-18	Vught	De Bergen	Mevrouw T.H. Fentener van Vlissingen	tekening sc; aanleg en uitbreiding; 1934-36 reor- ganisatie D.F. Tersteeg
1915-19	Laren*	Nardincklant	K. Groenbeek	tekening sc; aanleg
1915	Hilversum*	villatuin	J. Ketjen	tekening sc; aanleg
1915	Hilversum*	villatuin	Ramondt	tekening sc; reorganisatie
1915	Eindhoven	villatuin	G.H. de Jongh	tekening sc; aanleg i.s.m. W. Springer; arch. hs. J.W. Hanrath

Springer; chronologische lijst stads/villatuinen (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1915-19	Diepenveen*	Molenenk	Dr. H.J. Ankersmit	tekening sc; reorganisatie
1916	Dordrecht	villatuin	F. Stoop	tekening sc; aanleg
1916-19	Tilburg*	Mariënhof	J. Janssen-Verhulst	tekening sc; aanleg arch. hs. J.W. Hanrath
1916	Tilburg*	villatuin	F. Vonck de Both	tekening sc; aanleg
1916-17	Rotterdam*	stadstuin	A.A. Sweerts de Landas Wijborgh	tekening sc; aanleg
1916	Oldenzaal*	villatuin	P.J. Gelderman	tekening sc; aanleg
1916	Den Haag*	villatuin	E.L.C. Schiff	tekening sc; aanleg
1916	Den Haag*	stadstuin	W. de Vries Robbé	tekening sc; aanleg
1916	Deventer*	villatuin	Welre	tekening sc; aanleg
1917	Bloemendaal*	Varenberg	H.C. Veltman	tekening sc; alleen be- planting? arch. hs. 1907-12 Jos. Cuypers en J. Stuyt
1917	Wierden*	villatuin	B. Scholten	tekening sc; aanleg; ook van landgoed
1917-20?	Bloemendaal*	Kinheim	E.W. Scholten	tekening sc; rosarium
1917-19	Bloemendaal*	Klein Kinheim	E.W. Scholten	tekening sc; bloemenkas, oranjerie en schuur
1917-19	Oldenzaal	Eik en Dal	J. Gelderman	aanleg
1917-19	Oldenzaal*	De Hulst	J. Gelderman	tekening sc + pc; aanleg; arch. hs. Karel Muller
1917-18	Lochem*	villatuin	W. Dull	tekening sc; aanleg

Springer; chronologische lijst stads/villatuinen (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1917-19	Leiden*		A.G. Bosman	tekening sc; aanleg i.s.m. Bleeker; arch. hs. J.W. Hanrath?
1917-21	Almelo*	Bellinckhof	J. ten Cate	tekening sc; aanleg; arch.hs. Karel Muller en J.W. Hanrath; reorg. later S. Voorhoeve
1918-21	Oldenzaal*	Helianthos	S. Molkenboer	tekening sc; aanleg; arch.hs. 1905 A. Beltman
1918	Vught*	villatuin	G. Tilman	tekening sc; aanleg
1918	Tilburg*	villatuin	H. Diepen	tekening sc; aanleg
1918	Rijswijk*	Villa Joanna		tekening sc; reorganisatie
1918-22	Oldenzaal*	Landgoed Hulsbeeke en villa Rozenhof	H.P. Gelderman	tekening sc; aanleg
1918	Goirle*	landgoed + villatuin	Mutsaers van Waesberghe	tekening sc; aanleg
1918	Borne*	De Kerkedennen	J. Spanjaard	tekening sc; aanleg
1918	Alkmaar*	Huize Voorhout	Mr. W.C. Bosman	tekening sc; reorganisatie i.s.m. J.W. Hanrath
1919	Utrecht*	stadstuin	F.H. Fentener van Vlissingen	tekening sc; aanleg; verbouw hs. 1919 J.W. Hanrath
1919	Den Bosch*		P. Tilman	tekening sc; aanleg; arch. hs. J.W. Hanrath
1919	Helmond*	villatuin	H.F. Fentener van Vlissingen	tekening sc; aanleg
1919	Helmond*	villatuin	A. Fentener van Vlissingen	tekening sc, ndb, pc; aanleg; arch. hs. J.W. Hanrath

Springer; chronologische lijst stads/villatuinen (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1919-20	Helmond*	De Beemd	J.M. Matthijsen	tekening sc + pc; aanleg; arch. hs. J.W. Hanrath
1919-20	Den Haag*	villatuin	N.J.H. van Hasselt	tekening sc; aanleg
1919-21	Blaricum*	villatuin	G. Loeber	tekening sc; aanleg en uitbreiding; arch. hs. ca. 1901 Van Gent
1919-21	Bergen NH*	Westerwolde	Mevrouw R. Regout- Westerwoudt	tekening sc; aanleg; arch. hs. J.W. Hanrath
1920-22	Schoorl*	villatuin	A. Biemond	tekening sc; aanleg
1920	Laren*	villatuin	Mej. R. Roelvink	tekening sc; aanleg
1920	Hilversum*	villatuin	L.F. de Greve	tekening sc; aanleg
1920-21	Den Haag*	Huize ten Vijver	Edelstein	tekening sc; reorganisatie
na 1920	Angerlo/ Doesburg*	Huize Wielbergen	Brandtsen	tekening sc; bloementuin
1921	Tilburg*	villatuin	B. Pessers	tekening sc; aanleg
ca 1922	Aerdenhout*	Villa Herda	D. van de Arend	tekening sc; aanleg
1922	Amsterdam*	stadstuin	Reinders	tekening sc; aanleg; hs gebouwd 1882
1924?	Haarlem*	villatuin	Mr. G.C. Everwijn Lange	tekening sc; reorganisatie
1925	Heemstede*	villatuin	Mevrouw Rhodius- Bunge	tekening sc; reorgani- satie tussen Dennenheuvel (gebouwd 1888) en Bloemen- oord (arch. hs. 1917-24 's Jacob)

Springer; chronologische lijst stads/villatuinen (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1926-27	Heemstede*	villatuin	Jhr. Quarles van Ufford	tekening sc; reorganisatie op vm. buitenplaats Kennemeroord; arch. hs. A. de Maaker
1926-28	Wilp*	villatuin	H.C. Boll	tekening sc; aanleg
1926?	Dordrecht*	villatuin	L.C. van Oldenborch	tekening sc; aanleg
ca 1927	Wormer*	villatuin	J.A. Allan	tekening sc; aanleg
1927	Velp*	stadstuin	H.J. Carstens	tekening sc; aanleg
1927-32	Ommen	Eerderes	Baron van Pallandt van Eerde	aanleg bij villa Dowagerhouse op terrein Huize Eerde
1927	Amsterdam*	stadstuin	H.P. Doodeheefver	tekening sc; aanleg
1928-29	Aerdenhout*	Blauwduin	A. Bierens de Haan	tekening sc + pc; aanleg; arch. hs. H. Korringa
1932	De Lutte*	De Boschkamp	Dames Gelderman	tekening sc; aanleg
1937	Helmond*	stadstuin	C.J. Lambrechtsen	tekening sc; aanleg

II.2.3 L.A. Springer
Ongedateerde werken voor particulieren

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie; sc = speciale collecties

plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
Aerdenhout*	Huize Sonnevanck	W. Zimmerman	tekening sc; aanleg
Amsterdam	stadstuin	F.J. de Greeve	aanleg
Bennebroek*	Bennebroek		tekening sc; parterres
Bloemendaal*	villatuin	Waller	tekening sc; aanleg
Delft*	villatuin	Vliegenthart	tekening pc; aanleg
Doorn*	villatuin	De Haan?	tekening sc; aanleg (ca 189?)
Driebergen*	Bornia		tekening sc; reorganisatie
Tongerle/ Eindhoven*	Villa Christina		tekening sc; reorganisatie
Den Haag	villatuin	Jhr. H.L. van der Wijck	aanleg
Den Haag*	villatuin	E. Deen	tekening pc; aanleg na 1904
Haarlem*	villatuin in Florapark	Mevrouw H. de Petit	tekening sc; aanleg
Haarlem*	villatuin aan de Dreef	Gevers & Bolger	tekening sc; aanleg
Haarlem*	Zijlweg 80; buitenplaats	Jhr. Ch.F. van de Poll	tekening sc; reorganisatie
Heemstede*	villatuin Kennemer- duin/Herenweg	Burgemeester Mr. D.E. van Lennep	tekening sc; aanleg bij nieuwe villa
Hattem*	villatuin	J.B. van Hall	tekening sc
Heemstede	Van Merlelaan	H. van Beeck- Vollenhoven	tekening pc

Springer; ongedateerde werken (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
Hilversum*	villatuin	W. Boissevain	tekening sc; reorganisatie?
Hilversum*	villatuin	O. Faber	tekening sc; aanleg; arch. hs. J.W. Hanrath?
Hilversum*	villatuin	F. Olie	tekening sc; aanleg; arch. hs. A. Salm
Maarssen*	Goudestein	Fam. Royaards- Huydecoper	tekening sc; reorganisatie, na 1910?
Twello*	villatuin	W.J. Lugard	tekening sc; aanleg
Ulvenhout*	Lugtenburg		tekening sc; reorganisatie
Velp*	De Enk	Mr. C.J. Baron van Tuyll van Serooskerken	tekening pc; aanleg
Wassenaar*	Groot Haesebroek		tekening pc; ontwerp aanleg bloementuin

II.2.4 L.A. Springer

Chronologische lijst met werken voor particulieren,
nog (gedeeltelijk) bestaand;

* = in 1985 particulier bezit

jaar	plaats	project
Kastelen, paleizen, buitenplaatsen, landgoederen		
1881-83	Maartensdijk	Eyckenstein*
1883-93	Bloemendaal	De Beek
1884-86	Stratum	De Elzent
1884	Hoog Keppel	Ulenpas
ca 1885?	Maartensdijk	Rovèrestein
1894-07	Den Haag	Noordeinde
1897	Zeist	Ma Retraite
1897-10	Den Haag	Huis ten Bosch
1902	Ouderkerk a/d A	Oostermeer*
1902-05	Molenhoek	Mookerheide
ca 1907?	Tilburg	De Oude Warande
1908-16	Voorst	De Bheelee
1908-12	Santpoort	Duin- en Kruidberg
1909	Oosterbeek	De Oorsprong
1910	Windesheim	Kasteel Windesheim*
1910	De Wijk	Dikninghe*
1910	Driebergen	Beukenstein
1910	Leusden	De Treek
1910-17	St. Anthonis	De Groote Slink
1911-12	Olst	Kasteel Hoenlo*
1911-18	Brummen	Groot Engelenburg
1913	Zeist	De Breul
ca 1913	Wassenaar	Voorlinden
1913	Overveen	Vaart en Duin/Duinzicht*
1913-14	Wilp	De Lathmer
1914-15	Zutphen	't Waliën
1914	Voerendaal	Kasteel Cortenbach
1895, 1916ev	St. Michielsgestel	Hemelrijk*
1916	Aerdenhout	Klein Bentveld*
1916	Tietjerk	Vijversburg
1916-17	Eefde	't Haveke*
1918-19	Raalte	Schoonheeten*
1919-24	Aerdenhout	Leiduin (met Vinkeduin & Woestduin nu één geheel)
1919-22	Aerdenhout	Koekoeksduin*
1922-23	Waardenburg	Kasteel Neerijnen, park
1922	Heemstede	Berkenrode
1925	Wezep	IJsselvliedt
1923	Zeist	Wulperhorst

Springer - chronologische lijst, (gedeeltelijk) bestaand (vervolg)

Kastelen, paleizen, buitenplaatsen, landgoederen

ca 1923	Warmond	Kasteel Huis te Warmond
ca 1928	Overveen	Belvédère
1928-30 ev	Slikkerveer	Huis Ten Donck*

Stads- en villatuinen

1901?	Heemstede	Eikenrode
1905	Eindhoven	De Laak
ca 1908	Overveen	Duinhof*
1908-10	Eefde	Het Barge*
1908	Beekbergen	Spelderholt
1909	Rheden	Klein Duimpje*
1909	Huis ter Heide	Huis ter Wege
ca 1909	Den Dolder	De Vinkenhof
1909	Baarn	De Dennenhof*
1910	Rockanje	Olaertsduijn
1910	Huizen	Oud Bussem*
1911-16	Heino	't Reelaer*
1911-12	Bloemendaal	Buytentwist
1912-13	Valkeveen	De Duinen
1912	Weerselo	Lonnekermeer/Koppelboer*
1912	Den Haag	villatuin Jhr.F. Teding van Berkhout
1912	Damwoude	villatuin H.W. Hellema*
1913,20	Tilburg	villatuin H. van Dooren
1913	Oldenzaal	villatuin Kalheupink
1913	Laren	villatuin Dudok de Wit*
1913	Bloemendaal	villatuin Lindtner*
1914	Rijssen	De Eshorst
1914	Amsterdam	stadstuin A. Philips
1915-19	Laren	Nardincklant*
1915-19	Diepenveen	Molenenk*
1916-19	Tilburg	Mariënhof*
1917	Bloemendaal	Varenberg
1917	Wierden	villatuin B. Scholten
1917-19	Oldenzaal	De Hulst*
1917-21	Almelo	Bellinckhof*
1919	Helmond	villatuin, A. Fentener van Vlissingen*
1919-20	Helmond	De Beemd*
1919-21	Blaricum	Zonnenhoef*
1925	Heemstede	Bloemenoord*
1926-28	Wilp	villatuin H.C. Boll*
1926?	Dordrecht	villatuin L.C. van Oldenborch
ca 1927	Wormer	tuin J.A. Allan*
1928-29	Aerdenhout	Blauwduin*

Springer - chronologische lijst, (gedeeltelijk) bestaand (vervolg)

Ongedateerde werken

Amsterdam	stadstuin F.J. de Greeve
Bloemendaal	Dennehoek*
Driebergen	Bornia*
Hilversum	villatuin O. Faber
Maarssen	Goudestein
Ulvenhout	Lugtenburg

II.2.5 L.A. Springer

Lijst met werken per provincie gerangschikt,
nog (gedeeltelijk) bestaand

* = in 1985 particulier bezit

Friesland

1916	Tietjerk	Vijversburg
1912	Damwoude	villatuin H.W. Hellema*

Drenthe

1910	De Wijk	Dikninghe*

Overijssel

1910	Windesheim	Kasteel Windesheim*
1911-12	Olst	Kasteel Hoenlo*
1918-19	Raalte	Schoonheeten*
1911-16	Heino	't Reelaer
1912	Weerselo	Lonnekermeer/Koppelboer*
1913	Oldenzaal	Kalheupink
1917-19	Oldenzaal	De Hulst*
1914	Rijssen	De Eshorst
1915-19	Diepenveen	Molenenk*
1917	Wierden	villatuin B. Scholten
1917-21	Almelo	Bellinckhof*

Gelderland

1884	Hoog Keppel	Ulenpas
1908-16	Voorst	De Bheelee
1909	Oosterbeek	De Oorsprong
1911-18	Brummen	Groot Engelenburg
1914-15	Zutphen	't Waliën
1916-17	Eefde	't Haveke*
1908-10	Eefde	Het Barge*
1925	Wezep	Ysselvliedt
1908	Beekbergen	Spelderholt
1909	Rheden	Klein Duimpje*

Springer - werken per provincie gerangschikt (vervolg Gelderland)

1913-14	Wilp	De Lathmer
1926-28	Wilp	villatuin H.C. Boll*

Utrecht

1881-83	Maartensdijk	Eykenstein*
ca 1885?	Maartensdijk	Rovèrestein
1897	Zeist	Ma Retraite
1913	Zeist	De Breul
1923	Zeist	Wulperhorst
1910	Driebergen	Beukenstein
	Driebergen	Bornia*
1910	Leusden	De Treek
1909	Huis ter Heide	Huis ter Wege
ca 1909	Den Dolder	De Vinkenhof
1909	Baarn	De Dennenhof*

Noord-Holland

1883-93	Bloemendaal	De Beek
1911-12	Bloemendaal	Buytentwist
1913	Bloemendaal	villatuin Lindtner*
1917	Bloemendaal	Varenberg
	Bloemendaal	Dennehoek*
1902	Ouderkerk a/d A	Oostermeer*
1908-12	Santpoort	Duin- en Kruidberg
ca 1908	Overveen	Duinhof*
1913	Overveen	Vaart en Duin/Duinzicht*
ca 1928	Overveen	Belvédère
1919-24	Aerdenhout	Leiduin
1919-22	Aerdenhout	Koekoeksduin*
1928-29	Aerdenhout	Blauwduin*
1922	Heemstede	Berkenrode
1901?	Heemstede	Eikenrode
1925	Heemstede	Bloemenoord*
1910	Huizen	Oud Bussem*
1913	Laren	villatuin Dudok de Wit*
1915-19	Laren	Nardincklant*
1912-13	Valkeveen	De Duinen
1914	Amsterdam	stadstuin A. Philips
	Amsterdam	stadstuin F.J. de Greeve
1919-21	Blaricum	Zonnenhoef*
ca 1927	Wormer	tuin J.A. Allan*

Zuid-Holland

1894-07	Den Haag	Noordeinde
1897-1910	Den Haag	Huis ten Bosch
1912	Den Haag	Jhr. F. Teding van Berkhout
ca 1923	Warmond	Kasteel Huis te Warmond

Springer - werken per provincie gerangschikt (vervolg Zuid-Holland)

1928-30 ev	Slikkerveer	Huis ten Donck*
1910	Rockanje	Olaertsduijn
1926?	Dordrecht	villatuin L.C. van Oldenborch

Brabant

1884-86	Stratum	De Elzent
1902-05	Molenhoek	Mookerheide
ca 1907?	Tilburg	De Oude Warande
1913,1920	Tilburg	H. van Dooren
1916-19	Tilburg	Mariënhof*
1910-17	St. Anthonis	De Groote Slink
1895,1916 ev	St. Michielsgestel	Hemelrijk
1919	Helmond	villatuin A. Fentener van Vlissingen*
1919-20	Helmond	De Beemd*
1922-23	Waardenburg	Kasteel Neerijnen
1905	Eindhoven	De Laak
	Ulvenhout	Lugtenburg

Limburg

1914	Voerendaal	Kasteel Cortenbach

II.2.6 L.A. Springer

Lijst onbekende huidige situaties

1889	De Steeg	De Heuven
1900	Bloemendaal	Lindenheuvel
ca 1905?	Diepenveen	villatuin Holterman ten Hove
1906	St. Oedenrode	Kasteel Henkenshage
1910	Vogelzang	Case Nuova
1911	Warmond	Heronymus
1912-13	Heerlen	villatuin A. Haex
1912-14	Den Haag	villatuin J.F. de Vogel
1913	Schoorl	Dhr. Robbers
1913	Naarden	villatuin Cranenburg
1913 of 18	Heerlen	W.W. Hooremans
1914	Bloemendaal	J. de Visser
1916	Oldenzaal	P.J. Gelderman
1917-19	Bloemendaal	Klein Kinheim
1918	Rijswijk	Villa Joanna
1919-21	Bergen	Westerwolde
1920	Schoorl	A. Biemond
1920	Laren	R. Roelvink
1926-27	Heemstede	villatuin op Kennemeroord
1927	Velp	H.J. Carstens

Springer; onbekende huidige situaties (vervolg)

1937	Helmond	C.J. Lambrechtsen
ongedat	Bloemendaal	Dhr. Waller
ongedat	Doorn	villatuin
ongedat	Heerlen	Dhr. Frowijn
ongedat	Heemstede	Manpadshoek
ongedat	Staverden	Kasteel (aanleg P.H. Wattez)
ongedat	Wassenaar	Groot Haesebroeck

II.2.7 L.A. Springer

Lijst aanbevelingen - te behouden tuinen

* = in 1985 in particulier bezit

1881-83	Maartensdijk	Eykenstein
1883-93	Bloemendaal	De Beek
1884-86	Stratum	De Elzent
1884	Hoog Keppel	Ulenpas
ca 1885?	Maartensdijk	Rovèrestein
1894-1907	Den Haag	Noordeinde
1897	Zeist	Ma Retraite
1897-1910	Den Haag	Huis ten Bosch
1902	Ouderkerk	Oostermeer*
1902-05	Molenhoek	Mookerheide
1908-12	Santpoort	Duin- en Kruidberg
1909	Oosterbeek	De Oorsprong
1910	Windesheim	Kasteel Windesheim
1910	De Wijk	Dikninghe
1910	Driebergen	Beukenstein
1910	Leusden	De Treek
1910-17	St. Anthonis	De Groote Slink
1911-18	Brummen	Groot Engelenburg
1913	Zeist	De Breul
1913	Overveen	Vaart en Duin/Duinzicht
1913-14	Wilp	De Lathmer
1914-15	Zutphen	't Waliën
1914	Voerendaal	Kasteel Cortenbach
1916	St. Michielsgestel	Hemelrijk*
1916-20	Aerdenhout	Klein Bentveld*
1916	Tietjerk	Vijversburg
1916-17	Eefde	't Haveke
1918-19	Raalte	Schoonheeten*
1922-33	Waardenburg	Kasteel Neerijnen, park
1922	Heemstede	Berkenrode
1925	Wezep	Ysselvliedt
1923	Zeist	Wulperhorst

Springer - lijst aanbevelingen (vervolg)

ca 1923	Warmond	Huis te Warmond
1928-39	Ridderkerk	Huis ten Donck*
1905	Eindhoven	De Laak
ca 1908	Overveen	Duinhof*
ca 1908-10	Eefde	Het Barge*
1908	Beekbergen	Spelderholt
1909	Rheden	Klein Duimpje*
1909	Baarn	De Dennenhof
1910	Rockanje	Olaertsduijn
1911-16	Heino	't Reelaer
1911-12	Bloemendaal	Buytentwist
1912-13	Valkeveen	De Duinen
1912	Weerselo	Lonnekermeer/Koppelboer*
1912	Den Haag	villatuin Jhr. F. Teding van Berkhout
1912	Damwoude	villatuin H.W. Hellema*
1913	Oldenzaal	Kalheupink
1913	Laren	villatuin Dudok de Wit*
1915-19	Laren	Nardincklant*
1915-19	Diepenveen	Molenenk*
1916-19	Tilburg	Mariënhof*
1917	Bloemendaal	Varenberg
1917-19	Oldenzaal	De Hulst*
1917-21	Almelo	Bellinckhof*
1919	Helmond	villatuin A. Fentener van Vlissingen*
1919-20	Helmond	de Beemd*
1919-21	Blaricum	Zonnenhoef*
1925	Heemstede	Bloemenoord*
1926-28	Wilp	villatuin H.C. Boll*
ca 1927	Wormer	tuin J.A. Allan*
1928-29	Aerdenhout	Blauwduin*
ca 1900	Bloemendaal	Dennehoek*
ongedat	Driebergen	Bornia*
ongedat	Maarssen	Goudestein
ongedat	Ulvenhout	Lugtenburg

II.2.8 L.A. Springer

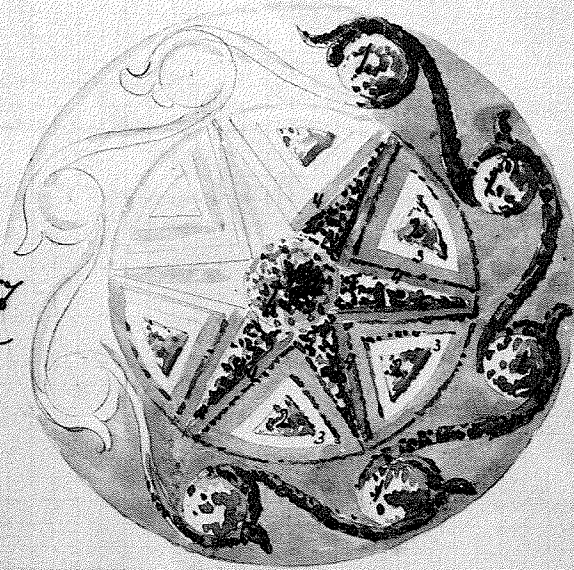
Lijst te redden (te restaureren) tuinen

* = in 1985 in particulier bezit

1916 ev	St. Michielsgestel	Hemelrijk*
1881-83	Maartensdijk	Eykenstein*
ca 1885?	Maartensdijk	Rovèrestein
1902-05	Molenhoek	Mookerheide
1910-17	St. Anthonis	De Groote Slink
ca 1908	Overveen	Duinhof*

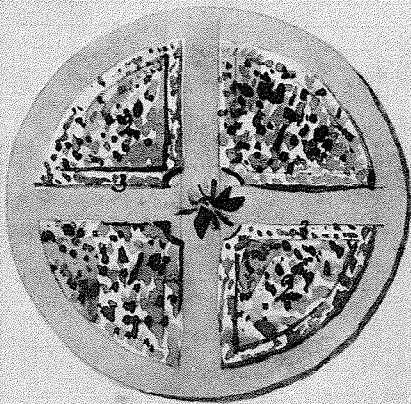
Bloemdecoratie
— Voorplaats —

1887

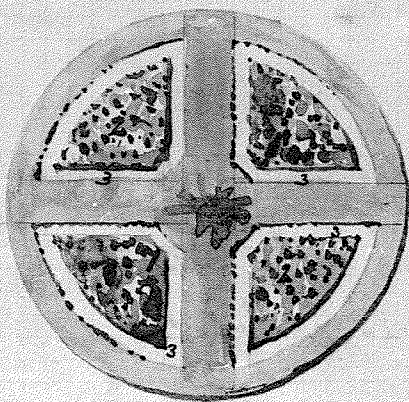
- N°. 1 = *Lobelia*
 - " 2 = *Calceolaria*.
 - " 3 = *Sedum variegatum*
 - " 4 = *Pyrethrum*.
 - " 5 = *Lonaxen. zwarte dwerg.*
 - " 6 = *Amaranthus ruber.*
(rood & geel)
- met Palm in het midden.

1888

- N°. 1 = *Heliotrope*
- N°. 2 = *Lonaxen e. mélange*
- N°. 3 = *Van Calceolaria's*

1889.

- N°. 1 = *Heliotrope*
- N°. 2 = *Lonaxen e. mélange*
- N°. 3 = *Gnaphalium*
(silcrewit.)

89. H.A.C. Poortman, ontwerp voor bloemdecoratie op het voorplein van Kasteel Weldam te Goor. Ongesigneerd, 1887-1889; huisarchief Kasteel Weldam, foto R.D.M.Z.

Hugo A.C. Poortman (1858-1953)
S.C.

II.3 Hugo A.C. Poortman (1858-1953)

II.3.1 Biografie Hugo Anne Cornelis Poortman (1858-1953)

Hugo Poortman werd in 1858 te Zwolle geboren als zoon van een predikant. Na zijn vierjarige HBS-opleiding kwam hij in de leer bij de tuinbaas R. Wind op Villa Flora in zijn geboorteplaats. Hier kreeg hij de smaak van het werken met groen te pakken: in 1876 begon hij een opleiding aan de Staats Tuinbouwschool te Vilvorden in België, waar hij in 1879 zijn diploma behaalde. Daarna was hij werkzaam in de kwekerij van Jac. Jurissen en zoon te Naarden. In 1880 werd hij tekenaar bij Edouard André (1840-1911), *architecte-paysagiste* te Parijs, waar hij spoedig opklom tot *Chef de Bureau*.

Van 1882 tot 1885 maakte Poortman op verzoek van André een botanische onderzoeksreis door het Andes-gebergte (Ecuador en Peru). De reis was geen succes: in de tijd dat Poortman in Zuid Amerika was braken er onlusten uit en werd de verbinding met Europa verbroken. Poortman heeft gedurende deze jaren allerlei werk moeten aannemen om in zijn onderhoud te kunnen voorzien; zo was hij onder andere caféhouder. De verzameling bijzondere planten, die hij naar Europa stuurde, zijn daar nooit aangekomen. Poortman beweerde, dat deze zending door een 'botanist' uit Wenen gestolen was.

In 1885 keerde hij terug naar Parijs; een jaar later gaf André hem de leiding over de aanleg van de tuinen binnen de grachten van Kasteel Weldam te Goor, een opdracht van Graaf Bentinck. Poortman heeft daar blijkbaar zijn werk zo goed gedaan, dat de graaf hem in 1887 vroeg zijn particulier secretaris en administrateur te worden, met de vrijheid als zelfstandig parkarchitect te werken. Poortman nam dit werk aan en woonde tot 1915 in het rentmeestershuis op Weldam.

Hierna verhuisde hij met zijn vrouw Betsy Thooft naar Oosterbeek, waar het hem echter niet beviel. Na 1915 houdt hij zich uitsluitend bezig met werken op het gebied van de tuinarchitectuur. Sinds ca. 1906 gaf hij ook opdrachten door aan Samuel Voorhoeve (1880-1948), een tuinarchitect die ook in Oosterbeek woonde. In 1916 keerde Poortman terug naar Overijssel. Hij woonde tot zijn dood in 1953 op Huize Peckedam, dat behoorde tot Kasteel Nijenhuis te Diepenheim.

Poortman bekleedde veel bestuursfuncties, zoals hoofdbestuurslid van de Kon. Mij. voor Tuinbouw- en Plantkunde (hij richtte in Twenthe een onderafdeling op), eerste voorzitter van de Bond Nederlandse Tuinarchitecten (16 mei 1922 - 13 december 1928), voorzitter van de Coöperatieve Landbouwvereniging Overijssel, voorzitter Landbouw-Onderwijs Commissie in Overijssel, bestuurslid van de Provinciale Overijsselsche Schoonheidscommissie, lid Comité Gewest-Plan van Twenthe en lid Commissie Opleidingen Landschapsarchitecten.

Na 1928 heeft Poortman waarschijnlijk nauwelijks of geen opdrachten meer aangenomen. Hij was toen immers al zeventig jaar en schrijft in een brief aan Springer (28 juni 1928):

'Ik heb hem gewezen op mijn leeftijd, dat ik weinig werkkkrachtig meer was... Het is te veel voor mij en ik heb geen "bureau" meer of hulp en ik heb dagen dat ik weinig kan'.¹

II.3.2 Stijlkenmerken en stijlinvloeden

Poortman werd in de tijd dat hij bij André in dienst was, belast met de uitvoering van een aantal van diens werken. Het ligt dan ook voor de hand dat hij sterk door André beïnvloed is geweest. André heeft zijn opvattingen over tuinarchitectuur gepubliceerd in zijn boek *L'Art des jardins* (1879), waarin hij zich een voorstander toont van regelmatig gevormde tuinen dichtbij het huis. Deze aanleg moest geïnspireerd zijn op de geometrische tuinvormen uit het verleden. Het behoeft echter geen reconstructie te zijn: de gebruikte plantensoorten voor de invulling waren bijvoorbeeld eigentijds, zoals Begonia, Salvia en Ageratum. Voor de aanleg die verder van het huis gelegen was, hield hij de landschapsstijl aan. Een dergelijke totaal-aanleg noemde André 'le style composite ou mixte', de gemengde stijl; een samengaan van geometrische stijl met landschapsstijl (zie I.1.3).

De gemengde stijl in Poortmans werk

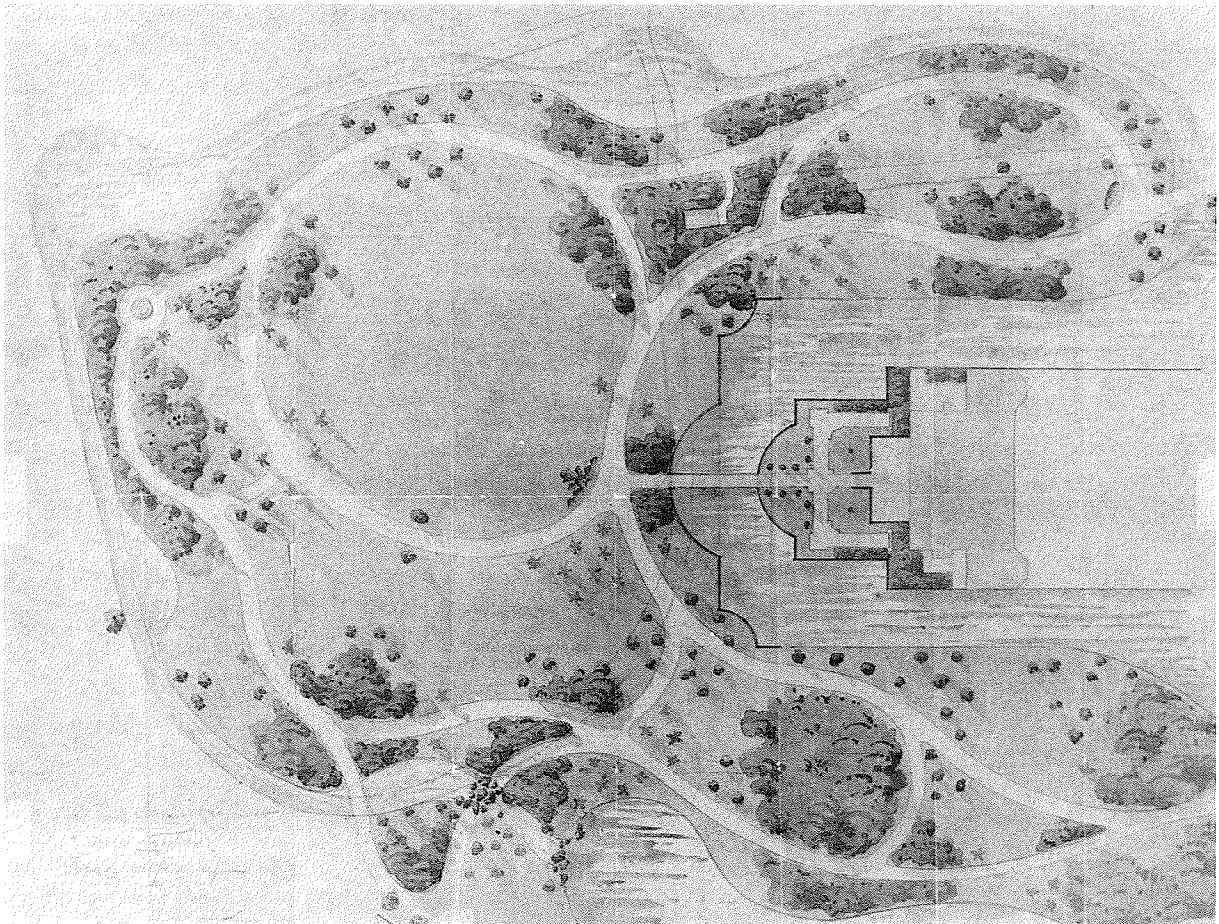
Op het ogenblik zijn er niet veel ontwerpen van Poortmans hand voor particuliere opdrachtgevers bekend. Het is opvallend dat het grootste deel van zijn particuliere opdrachtgevers van adel was, wat ongetwijfeld een gevolg was van zijn rentmeesterschap op Kasteel Weldam.

Hij moest dus voornamelijk de tuinaanleg verzorgen bij kastelen waartoe grote stukken grond behoorden en die wegens hun monumentaliteit een andere aanleg eisten dan kleinere villatuinen. André wijst op het verband tussen monumentaliteit en de gemengde stijl:

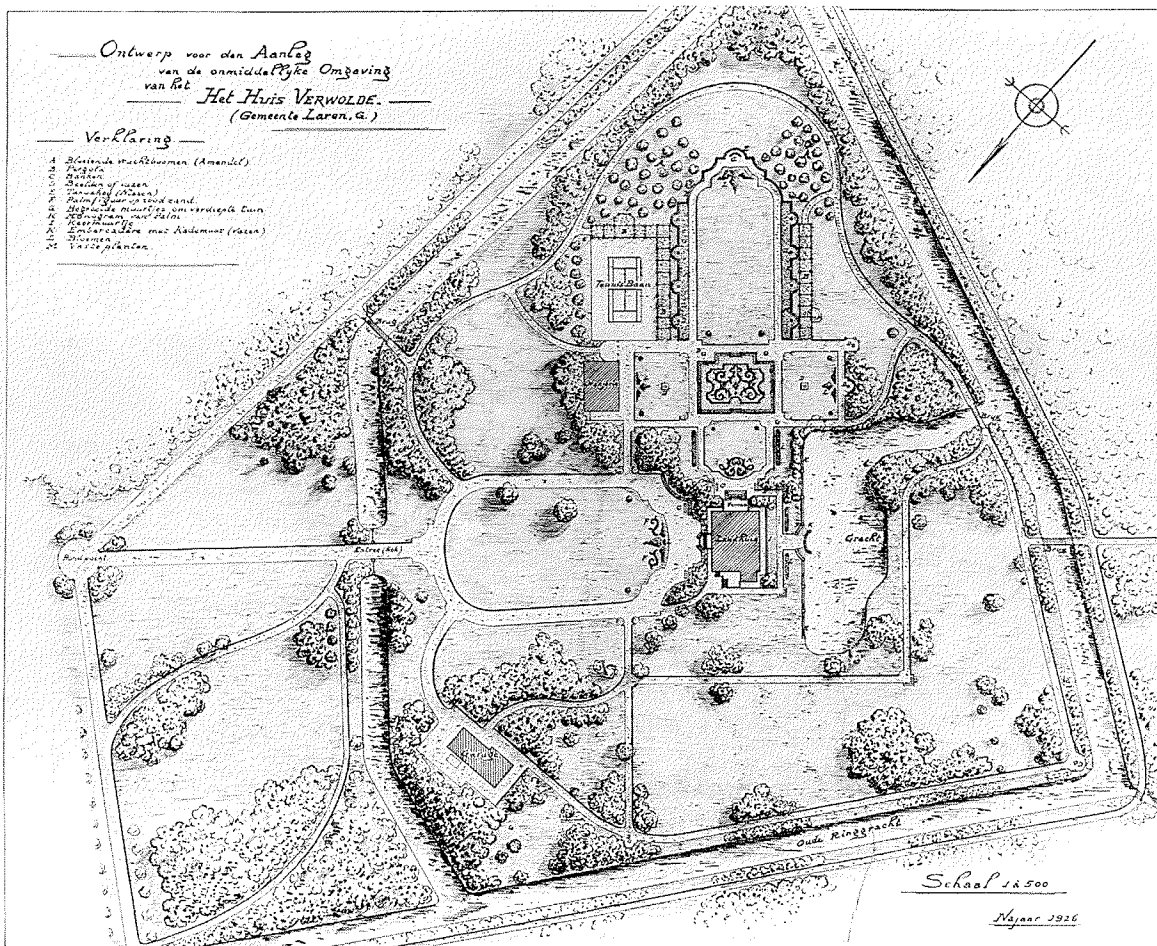
'Le style composite ou mixte résulte d'un judicieux mélange...dans certaines conditions favorables...les abords des palais, des châteaux, des monuments situés dans de vastes parcs, traités selon les lois de l'architecture et de la géométrie et passant graduellement aux parties éloignées...'.²

Poortman heeft zo voor en via de familie Van Aldenburg Bentinck gewerkt aan de aanleg bij de kastelen Weldam, Middachten, Amerongen, Zuylenstein, Twickel, Zijpendaal en Dieren, waarbij hij bij de eerstgenoemde vijf kastelen steeds weer zijn inspiratie zocht in het verleden. Bij Kasteel Weldam (1886-1915) en Kasteel Middachten (1888-1909) is de sterke verdeling van de aanleg direct rond het kasteel in vakken opvallend. Zo is elk onderdeel van het geometrisch aangelegde deel een tuin op zichzelf. De situering van het terrein direct rond beide kastelen leende zich dan ook goed voor een dergelijke aanleg. Het omliggende landschap of landschapspark wordt er door middel van vergezichten (vanuit het huis) of doorzichten (vanuit het geometrisch deel) bij betrokken.

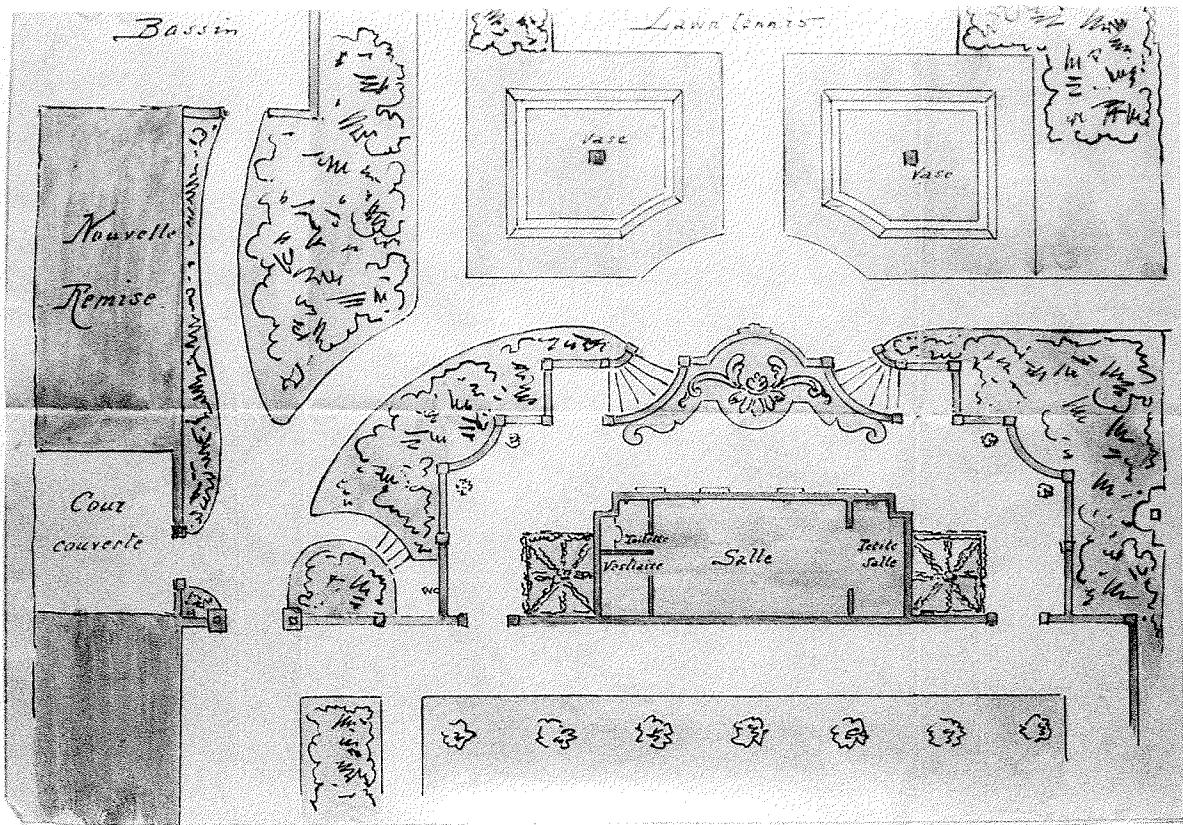
Net als André gebruikte Poortman plantenmateriaal dat in de 19e eeuw geliefd was. Een voorbeeld daarvan is zijn ontwerp voor de bloemdecoratie op het voorplein van Kasteel Weldam (1887-1889), waarbij hij aangegeven heeft welke planten hij het liefst verwerkt zou zien (zie afb. 89).

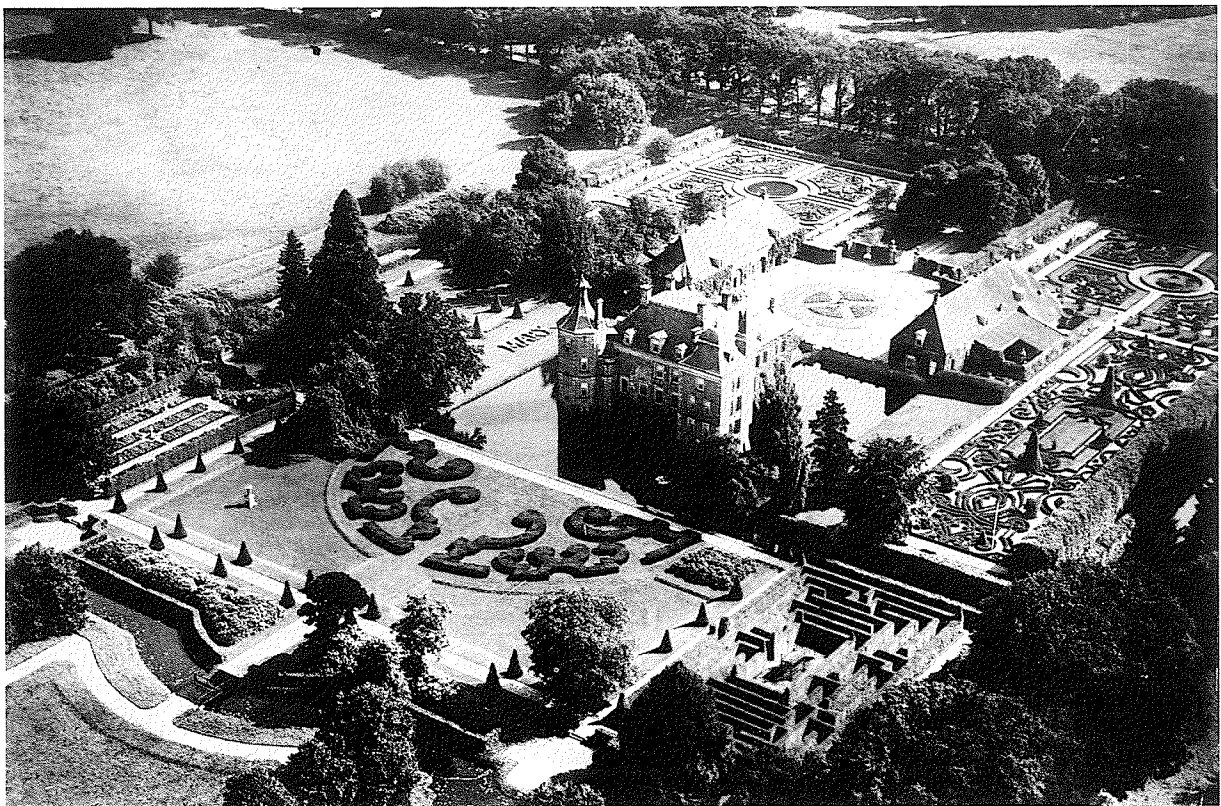
90. H.A.C. Poortman, ontwerp voor de tuin bij Kasteel Nijenhuis, Diepenheim
 Gesigneerd, gedateerd 1888; part.coll., Diepenheim; foto L.H.W.

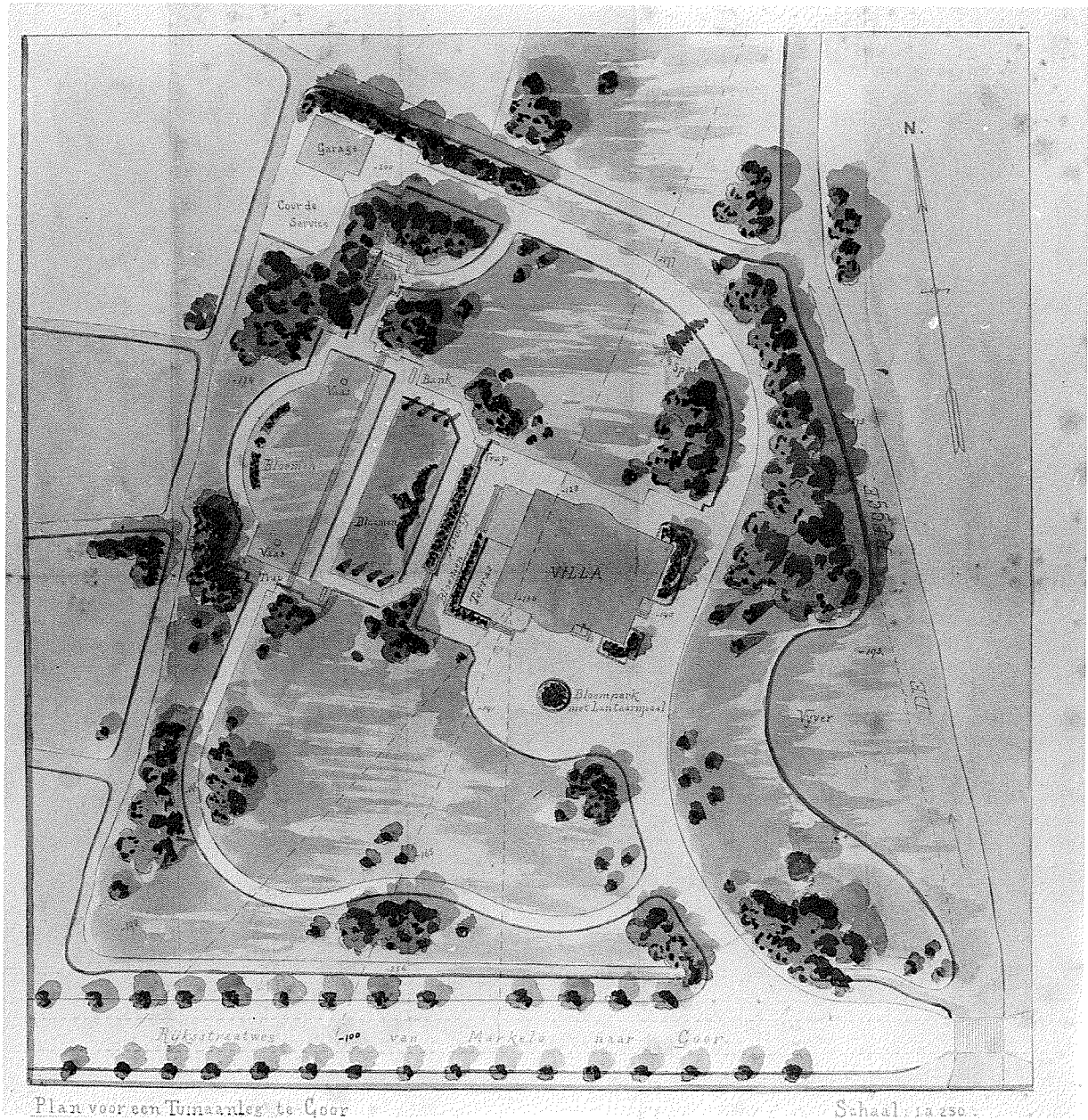
91. H.A.C. Poortman, ontwerp voor de tuin bij Kasteel Verwolde, Laren
 Gesigneerd, gedateerd 1926-1928; S.C.

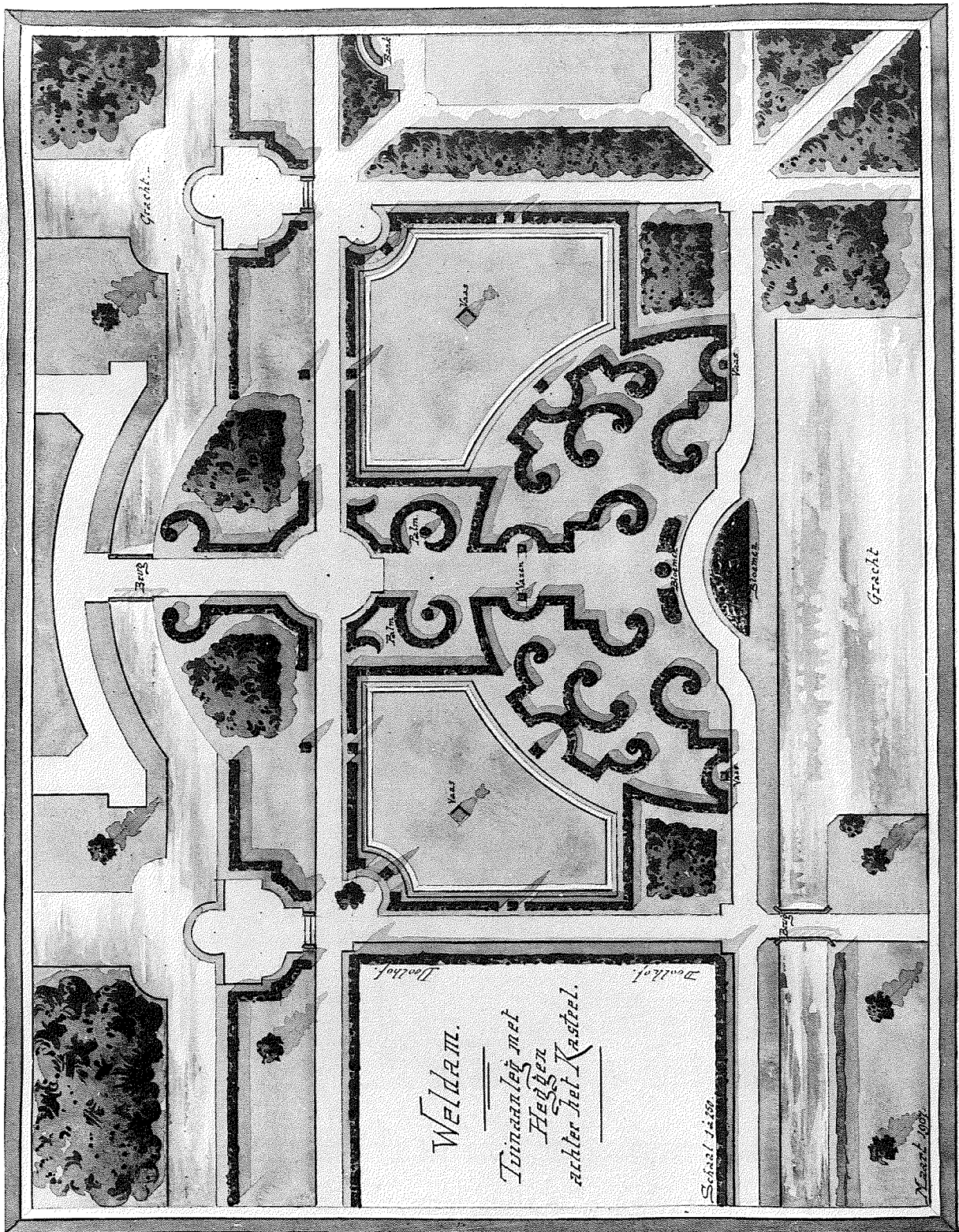
92. H.A.C. Poortman, ontwerp voor de aanleg bij een te bouwen theehuis in de tuin bij Kasteel Amerongen, Amerongen. Ongesigneerd, ongedateerd (ca. 1900); huisarchief Kasteel Amerongen; foto auteur

93. De tuinen rond Kasteel Weldam, Goor ontworpen door Ed. André, uitgevoerd en deels gewijzigd door Poortman Foto 1941; S.C.

94. H.A.C. Poortman, ontwerp voor de tuin bij Huize 'Scherpenzeel', Coor
 Ongesignd, ongedateerd (1913); coll. Huize 'Scherpenzeel', Coor; foto LHW

95. H.A.C. Poortman, ontwerp voor tuinaanleg met heggen
 achter Kasteel Weldam, Goor
 Ongesigneerd, gedateerd 1907; huisarchief Kasteel Weldam, Goor; foto RDMZ

Het ontwerp voor de tuin bij kasteel Nijenhuis in Diepenheim (1888) (zie afb. 90) toont een veel minder strakke opzet. De rechtlijnige aanleg is beperkt tot het voorplein en het gedeelte direct achter het huis. Het terrein tussen de beide grachten is ontworpen in landschapsstijl, waarbij ook de buitenste gracht een 'natuurlijke' waterloop heeft gekregen (anders uitgevoerd). Dit is het vroegste ontwerp van Poortman, waar de gemengde stijl op één ontwerptekening te zien is. Een ander ontwerp waarbij dit het geval is, is het ontwerp voor de tuin bij Kasteel Verwolde te Laren (1926-1928; zie afb. 91).

Kenmerkend voor zijn geometrisch aangelegde delen zijn vooral het gebruik van vormbomen als taxus en buxus, veelal op de hoeken van grasparterres en boulingrins. De boulingrins kregen als vormaccent vaak een strook gravel aan de voet van het talud. De geometrisch aangelegde delen (die in zichzelf vaak symmetrisch zijn), de uitsnijdingen in de boulingrins op kruispunten van paden en het krulwerk (in buxus) is vaak geïnspireerd op Lodewijk XIVe stijlvormen (zie ook afb. 26). Verder gebruikte Poortman veel rhododendrons; bloemen vonden vaak een plaats binnen een buxusomlijsting (zie afb. 92).

In zijn landschappelijk aangelegde delen binnen een gemengde stijl-tuin valt het sterk gestileerde padenpatroon op. Hij ontwierp paden die een langgerekte vorm beschrijven en flauwe bochten vertonen. Vaak zijn er vergezichten op het omringende landschap of het huis mogelijk.

De landschapsstijl

Voor particuliere opdrachtgevers die bij hun villa's een nieuwe aanleg vroegen, paste Poortman de landschapsstijl toe (Het Amelte te Gorssel, De Schuur te Epe) die dezelfde kenmerken vertoont als het landschappelijk aangelegde deel van een gemengde stijl-tuin.

II.3.3 Hugo A.C. Poortman

Chronologische lijst met werken voor particulieren, algemeen

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1886-15	Goor*	Kasteel Weldam	W.C.Ph.O. Graaf van Aldenburg Bentinck	tekening huisarchief; verschillende ontwerpen
1886, 1907 1926-32	Delden*	Kasteel Twickel	Baron van Heeckeren van Wassenaer	tekening 1907; pc; corr. hs.arch. 1926-32; uitvoer ontwerp André 1886, landschapspark Petzold (1885-1891)
1888-09	De Steeg*	Kasteel Middachten	W.C.Ph.O. Graaf van Aldenburg Bentinck	tekening 1901 hs.arch; in 1909 i.s.m. R.Ed. André
1888	Diepenheim*	Kasteel Nijenhuis	L.H. Graaf Schimmelpenninck	tekening pc; verschillende ontwerpen, waarvan één uitgevoerd
ca 1900	Leersum	Zuylestein	G.J.G.C. Graaf van Aldenburg Bentinck	
1889-01	Amerongen*	Kasteel Amerongen	G.J.G.C. Graaf van Aldenburg Bentinck	tekening hs.arch. ontwerp zuidelijk deel; tuin bij oranjerie wrlk 1889, ontwerp in pc; ook later advies
1901	Scherpenzeel*	Huis Scherpenzeel		tekening sc; rosarium
1904	Heeze*	Kasteel Heeze	Mr. S.J. Baron van Tuyl van Serooskerke	tekening hs.arch; ook correspondentie en beplantingslijst
tussen 1906-20	Goor	villatuin	Nic. Jannink	aanleg?
idem	Goor	Huize Kedingen	D.J. Bunschoten	aanleg?
1906,10	Berg en Dal	De Holthurnsche Hof	G.H. Hintzen	i.s.m. Voorhoeve, o.a. rosarium bij oranjerie

Poortman; chronologische lijst werken voor particulieren (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1909	Heemstede/ Bennebroek	De Hartekamp	Mevrouw M.C. Smidt van Gelder - Kaars Sijpestein	parterre bij oranjerie; ook reorganisatie bij huis en wijziging rosa- rium (na Copijn en Springer)
1908-09	Kleef (Dld)	Kasteel Moyland	Baronesse Van Steengracht	i.s.m. Voorhoeve
1909-12	Marshoek	Mataram	Baron De Vos van Steenwijk	niet uitgevoerd
1909,14	De Bilt	De Varenkamp	H.P.J. Baron van Heemstra	H. Copijn is hier eigenaar van geweest
1911-12	Oldebroek	Kasteel Morren	Jhr. Hooft	i.s.m. Voorhoeve; Poortman heeft ook iets gedaan aan restauratie kasteel
1912	Hengelo	Park Tiggelwerk	W. Stork	beplantings- en kapadvies
1913	Leersum	Kasteel Broekhuizen	Mr. Ridder Pauw van Wieldrecht	terrein tussen huis en straatweg; direct ten noorden van huis: broderie
1913	Laren (Gld)	Huize Oolde	W.L. van Welderen Baron Rengers	niet uitgevoerd
1913	Goor*	Het Scherpenzeel	H.J. Jannink	tekening sc; aanleg; i.s.m. Voorhoeve
1913-14	Epe	De Schuur	Jhr.Mr. H. de Ranitz	aanleg i.s.m. Voorhoeve
1915	Gorssel	Het Amelte	H.J. Hofstede	aanleg i.s.m. Voorhoeve
1916 ev	Diepenheim	Huize Peckedam	Poortman woonde hier	volgens huurcontract: 'plaats onderhouden'
1917-18	Voorburg	Middenburgh	H.L.C. Schiff	i.s.m. Voorhoeve

Poortman; chronologische lijst werken voor particulieren (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1919-20	Doorn	Huize Doorn	ex-keizer Wilhelm II	eerder (1909 en 1914) gewerkt voor W.H.J. Baron van Heemstra; i.s.m. Voorhoeve
1920-22	Wapenveld	De Dreef	Mevrouw Van der Leeuw	reorganisatie, i.s.m. Voorhoeve
ca 1925	Oldenzaal	Het Oldenzaalse Veen		advies doorzicht
1926-28	Laren (Gld)*	Kasteel Verwolde	Mr. W.H.E. Baron van der Borch	tekening St. Vrienden Gelderse Kastelen; sc; J.W.M. Sluiter beplantingsplan
1928?	Lonneker	Het Amelink	H.B. Blijdenstein-van Heek	reorganisatie en advies; nà H. Copijn; nieuw hs. 1922 S. de Clerq
ca 1928?	Diepenheim	Kasteel Warmelo	Baronesse Creutz	advies
ongedat.	Dieren	Hof te Dieren		C.E.A. Petzold 1877, 1884; reorganisatie voor 1922
ongedat	Den Haag	Oostduin	Gravin van Bylandt	reorganisatie bij 'Koepelhuis'?
ongedat	Gorssel	De Voorst	Eck Volker	reorganisatie
ongedat	Wassenaar	Duindigt	Mr. H. Jochems?	reorganisatie of advies
ongedat	Arnhem	Zypendaal	Baron Brandtsen	advies? C.E.A. Petzold 1863-64
ongedat	Almelo	Beeklust	H. Ledeboer	opdrachtgever nà 1894 eigenaar

II.3.4 Hugo A.C. Poortman

Chronologische lijst met werken voor particulieren,
nog (gedeeltelijk) bestaand;

* = in 1985 particulier bezit

jaar	plaats	project
1886,1907,26	Delden	Kasteel Twickel
1886-15	Goor	Kasteel Weldam*
1888-09	De Steeg	Kasteel Middachten
1888	Diepenheim	Kasteel Nijenhuis*
1889-01	Amerongen	Kasteel Amerongen
1904	Heeze	Kasteel Heeze*
1906,1910	Berg en Dal	Holthurnsche Hof
1911-12	Oldebroek	Kasteel Morren*
1913	Goor	Het Scherpenzeel
1913-14	Epe	De Schuur*
1915	Gorssel	Het Amelte*
1916 ev	Diepenheim	Huize Peckedam*
1917-18	Voorburg	Middenburgh
1919-20	Laren	Kasteel Verwolde
1928?	Lonneker	Het Amelink
ca 1928?	Diepenheim	Warmelo*
ongedat	Den Haag	Oostduin
ongedat	Arnhem	Zypendaal
ongedat	Almelo	Beeklust
ongedat	Dieren	Hof te Dieren

II.3.5 Hugo A.C. Poortman

Lijst met werken per provincie gerangschikt,
nog (gedeeltelijk) bestaand

* = in 1985 particulier bezit

Overijssel

1886-1915	Goor	Kasteel Weldam*
1913	Goor	Het Scherpenzeel
1888	Diepenheim	Kasteel Nijenhuis*
1916 ev	Diepenheim	Peckedam*
ca 1928?	Diepenheim	Warmelo*
1886,1907	Delden	Kasteel Twickel
1928?	Lonneker	Het Amelink
ongedat	Almelo	Beeklust

Gelderland

1888-1909	De Steeg	Kasteel Middachten
1911-12	Oldebroek	Kasteel Morren*
1913-14	Epe	De Schuur*

Poortman - lijst werken per provincie (vervolg Gelderland)

1926-28	Laren	Kasteel Verwolde
ongedat	Arnhem	Zypendaal
ongedat	Dieren	Hof te Dieren
1915	Gorssel	Het Amelte*
1906,1910	Berg en Dal	Holthurnsche Hof

Utrecht

1889-1901	Amerongen	Kasteel Amerongen
1919-20	Doorn	Huize Doorn

Zuid-Holland

ongedat	Den Haag	Oostduin
1917-18	Voorburg	Middenburgh

Brabant

1904	Heeze	Kasteel Heeze*

II.3.6 Hugo A.C. Poortman

Lijst onbekende huidige situaties

1908-09	Kleef (Dld)	Kasteel Moyland

II.3.7 Hugo A.C. Poortman

Lijst aanbevelingen (te behouden tuinen)

* = in 1985 particulier bezit

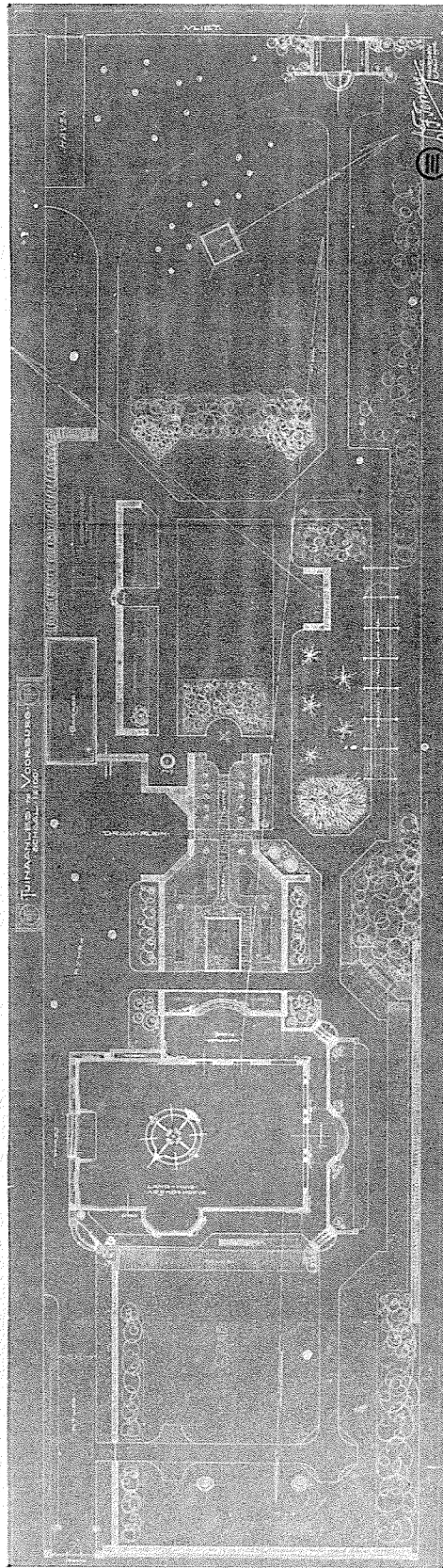
1886-15	Goor	Kasteel Weldam*
1888-1909	De Steeg	Kasteel Middachten
1888	Diepenheim	Kasteel Nijenhuis*
1889-1901	Amerongen	Kasteel Amerongen
1906,1910	Berg en Dal	De Holthurnsche Hof
1886,1907	Delden	Kasteel Twickel
1911-12	Oldebroek	Kasteel Morren*
1915	Gorssel	Het Amelte*
1926-28	Laren	Kasteel Verwolde
1928?	Lonneker	Het Amelink
ca 1928?	Diepenheim	Warmelo*

II.3.8 Hugo A.C. Poortman

Lijst te redden (te restaureren) tuinen

* = in 1985 particulier bezit

1915	Gorssel	Het Amelte*
1906,1910	Berg en Dal	De Holthurnsche Hof (rosarium)

96. D.F. Tersteeg, ontwerp voor de tuin bij 'Arendshoeve', Voorburg
Gesigneerd, gedateerd juli 1916; S.C.

Dirk Frederik Tersteeg (1876-1942)
foto maart 1898
Part.coll., Naarden; foto L.H. Wageningen

II.4 Dirk F. Tersteeg (1876-1942)

II.4.1 Biografie Dirk Frederik Tersteeg (1876-1942)

Dirk Frederik Tersteeg werd geboren op 17 februari 1876 te Amsterdam als zoon van Jan Georg Tersteeg, timmerman/aannemer, en Magdalena Elisabeth Antonetta Antonijzen.

Vanaf 1891 woonde de familie in Bussum. Dirk Frederik ging naar de HBS, vanaf 1892 naar de tuinbouwschool Linnaeus in Amsterdam. Daarna, van 1894 tot 1896, deed hij ervaring op bij Gerard Adriaan van Rossem, die vanaf 1887 in Naarden gevestigd was als rozenkweker (in 1900 geeft Van Rossem als beroep boomkweker op). In 1896 werkte Tersteeg op rozenkwekerijen in Trier en boomkwekerijen bij Orleans; zijn belangstelling was vooral gericht op houtgewassen. Een andere bron vermeldt dat hij in die jaren (eind 19^e eeuw) ook praktische ervaring op deed in Engeland en in Düsseldorf.¹

In 1899 vestigt hij zich met zijn broer Jan Tersteeg als kweker te Naarden, aan de Lambertus Hortensiuslaan 1. In 1903 trouwt Dirk Frederik met Henriëtte Sophia Margaretha Goedkoop (geb. 4-9-1878 te Amsterdam). Zij gingen in 1903 in het huis bij de kwekerij wonen; broer Jan emigreerde in 1902 naar Canada omdat de kwekerij voor twee gezinnen niet rendabel genoeg was. In 1903 krijgt Dirk Frederik voor het eerst opdracht tot de aanleg van een tuin; vanaf dat moment is hij werkzaam als tuinarchitect. De kwekerij heeft hij tot het laatste toe gehouden; hij kweekte echter alleen voor eigen gebruik. Na de Tweede Wereldoorlog is de kwekerij door de gemeente Naarden aangekocht en opgedoekt; het huis, dat rond 1908 verbouwd werd naar ontwerp van Tersteeg zelf, werd omstreeks 1960 afgebroken.

Dirk Frederik Tersteeg was actief in allerlei commissies: voorzitter van de Naardense schoonheidscommissie, lid van de Huizensche en Bussumsche schoonheidscommissie, lid van de Centrale schoonheidscommissie voor Het Gooi, lid van de commissie gewestelijke uitbreidingsplannen, bestuurslid van de weg in het landschap, van Heemschut en van de BNT. Tersteeg reisde veel, hij ging graag naar Florence, Rome, Orleans, Trier, Düsseldorf en Parijs. Op 29 augustus 1936 werd hij wegens zijn verdienste als tuinarchitect benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.

Zijn laatste werk was de aanleg van de begraafplaats Oud Valkeveen bij Naarden (1937); deze opdracht werd afgemaakt door zijn zoon Tom. De begraafplaats wordt nog steeds uitgebreid naar de originele tekeningen. In dit jaar (1937-1938) werd Dirk Frederik Tersteeg ziek; hij stierf op 5 december 1942.²

II.4.2 Stijlkenmerken en stijlinvloeden

Dirk Frederik Tersteeg heeft enkele artikelen, getiteld Tuinkunst, gepubliceerd in het tijdschrift *Het Huis Oud en Nieuw*, dat uitgegeven werd door de architect Eduard Cuypers (1859-1927), neef van P.J.H. Cuypers.

In één van deze artikelen schrijft hij het volgende:

'Goede oplossingen te vinden voor den aanleg van middelmatig groote en kleinere tuinen bij nieuw-gebouwde buitenhuizen is een eisch van deze tijd. Nu moet de tuin als verruiming van die woningen beschouwd worden... evenals het huis een architectonisch karakter dragen... De tuin moet afgesloten zijn van zijn omgeving - bij 't huis behooren... Om zoo'n tuin verlangt men een flinke omheining, die alle stoornissen van buiten weert. Dikwijls zal zelfs een muur of hoge haag gewenscht zijn... In nauw verband met de geometrisch-architectonischen aanleg van den tuin staan... in de eerste plaats de wijze van beplanten en tevens het maken van waterpartijen, priëlen, tuinmeubelen, enz...

Door de indeeling ontstaan te beplanten vakken voor groepen, dienende als afscheiding of insluiting, die nooit een willekeurige vorm kunnen hebben, zoo ook de bloemvakken. Op vele punten zal de aanleg plaats bieden voor zich in vrijheid ontwikkelende planten, terwijl de architectuur ook punten zal aanwijzen die om strakke vormen vragen... een streng pyramidaal-, zuil- of bolvormige plant kan gewenscht zijn op bepaalde punten. Waar het aanwezig zijn van water zoo weldadig kan aandoen en gelegenheid geeft allerlei fraaie waterplanten in de nabijheid te hebben, daar moet de vijver ook passend in de geometrische tuinindeeling en, als behoorend bij het huis, geheel architectonisch opgevat worden.

... een waterdicht gemaakt bassin moet men niet laten doorgaan voor een natuurlijken waterplas. Men moet eerlijk laten zien dat dit bassin niet natuurlijk is door een boven het water uitstekende rand, die zo'n mooie afscheiding kan vormen met het omgevende pad of gazon'.³

Bovenstaande beweringen vinden we ook terug in de tuinontwerpen van Tersteeg. De tuin wordt inderdaad beschouwd als een verlenging van het huis: het vormt het uitgangspunt van de aanleg. De tuin wordt net als een woning opgedeeld in verschillende afdelingen ('kamers') of deeltuinen die ieder een eigen functie hebben. De deeltuinen zijn meestal zodanig gegroepeerd dat de lijn gevormd door het uitzicht vanuit een kamer of vanuit het terras de middenlijn van de deelaanleg of zelfs van de gehele aanleg vormt, natuurlijk voor zover de situering van het huis dit toestaat (zie afb. 96 t/m 98).

In dit verband is het ook begrijpelijk, dat Tersteeg bij een nieuwe aanleg altijd graag wilde samenwerken met de architect van het te bouwen huis. Zo schreef Tersteeg aan de architect J.W. Hanrath over de plaats van de te bouwen villa Saxenburg te Bloemendaal:

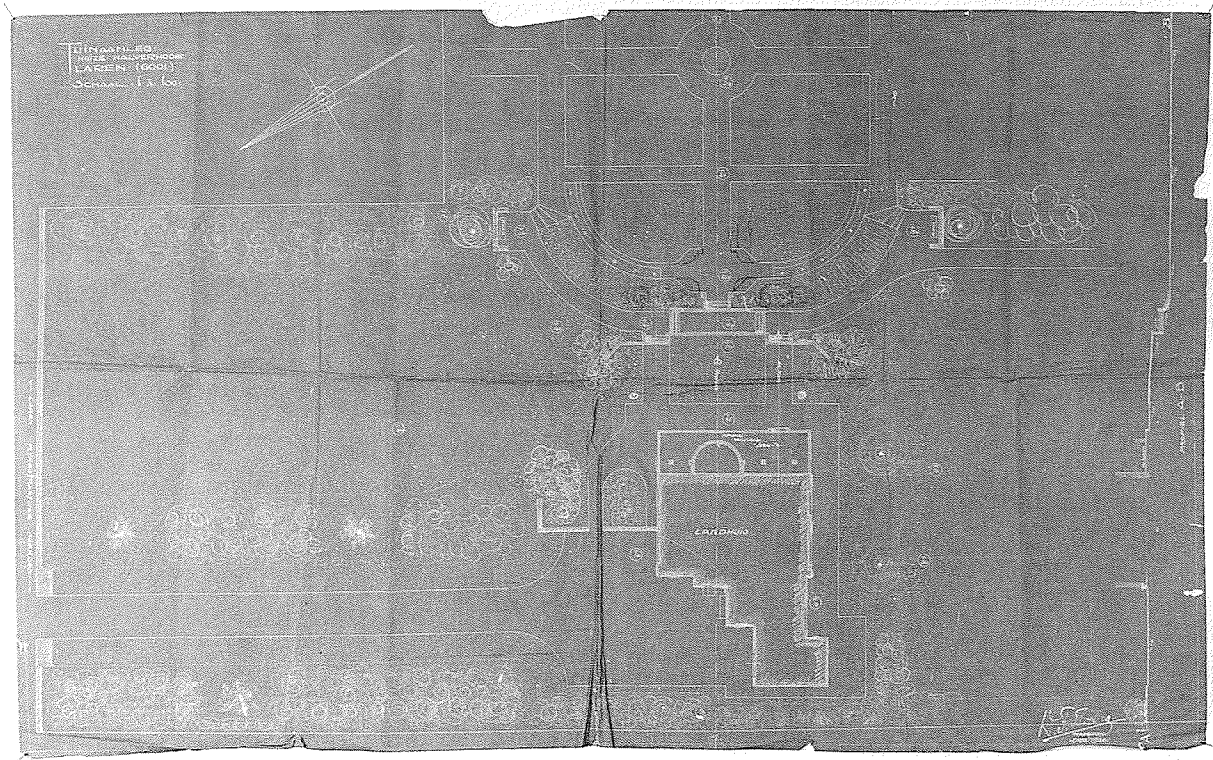
'Hierbij ingesloten heb ik de eer u toe te zenden een voorstel van mij voor plaatsing van het huis "Saxenburg" op 't terrein. Wanneer het zoo kan voorgedragen worden aan B. en W. voor goedkeuring, zal er bij onze besprekingen op 't terrein eventueel niet veel aan veranderd worden, geloof ik'.⁴

De paden zijn rechtlijnig aangelegd en leiden altijd ergens heen: naar een in baksteen opgebouwd zitje, prieel, pergola, bassin, put of moestuin (zie afb. 96, 98 t/m 102).

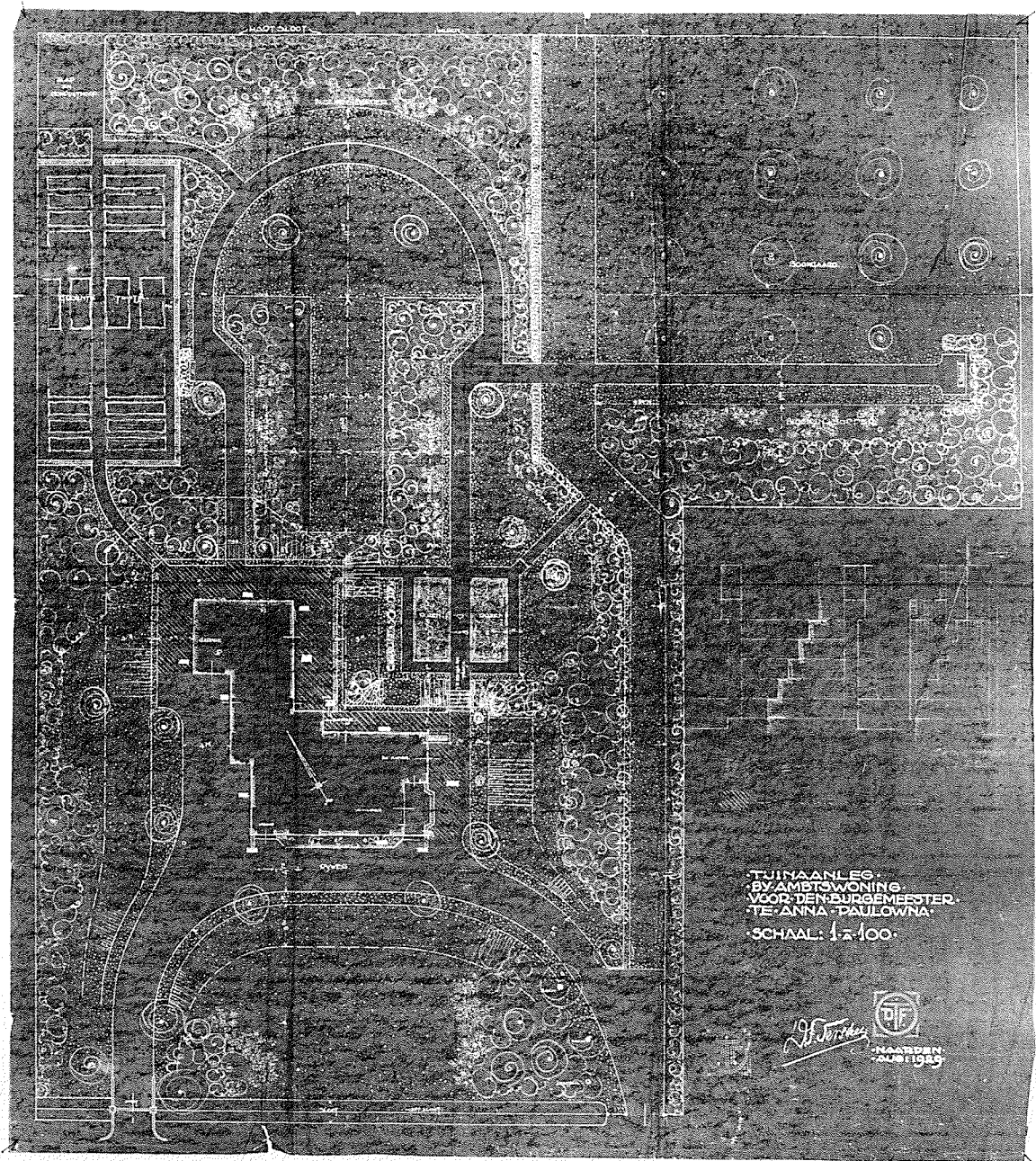
Dergelijke bouwkundige elementen zijn kenmerkend in zijn tuinaanleg. Vaak krijgt een deeltuin als afzonderlijke eenheid de nadruk door geheel of gedeeltelijke afsluiting door een heg of een muur, of door een verdiepte aanleg (zie afb. 96, 99, 101, 102).

97. Villatuin op de Breedelaan in Bussum met uitzicht vanaf het terras achter het huis; foto ca. 1935. Aanleg D.F. Tersteeg, ongedateerd; S.C.

98. D.F. Tersteeg, ontwerp voor de tuin bij 'Halverhoogt', Laren Gesigneerd, gedateerd december 1920; S.C.

99. D.F. Tersteeg, ontwerp voor de tuin bij de burgemeesterswoning te Anna Paulowna
Gesigneerd, gedateerd augustus 1929; S.C.

Naast een sterke hoofdas-werking zijn er in zijn ontwerpen ook vaak dwarsassen te vinden, die benadrukt worden door bijvoorbeeld nissen in een heg of door het padenverloop (zie afb. 96, 101 t/m 103).

De architect Eduard Cuypers had in 1900 een 'Atelier voor Bouw- en Binnenhuiskunst' opgericht, dat in 1904 de naam *Atelier voor Decoratieve Kunst 'Het Huis'* kreeg.⁵

Hier werden niet alleen ontwerpen voor bouwwerken gemaakt, maar ook meubels, lampen en andere decoratieve elementen ontworpen in een half-abstracte stijl, gebaseerd op geometrische vormen. Cuypers was voorstander van het idee, dat alles in, aan en op een bouwwerk één stijl, één eenheid moest laten zien.⁶

Dat Tersteeg in het tijdschrift *Het Huis Oud en Nieuw*, in feite het visitekaartje van Cuypers' atelier, publiceerde, geeft aan dat hij met zijn opvattingen over tuinarchitectuur aansloot bij de moderne esthetische ideeën van deze architect en in het algemeen vorm gaf aan de grondbeginselen van de Nieuwe Kunst (zie ook I.1.8).

Ook in de tijd zelf werd dit inderdaad onderkend. Hendrik Enno van Gelder schreef hierover in zijn artikel *Tuinarchitectuur*

'De nieuwe grondbeginselen voor de toegepaste kunsten, samen te vatten als waarheid en eenvoud in lijn en vorm... al sedert jaren overal doorgedrongen in huizenbouw, meubel- en sierkunst, lieten tot nog toe het gebied van tuinarchitectuur zoo goed als onaangetaast. Wat hiervan de redenen zijn, zullen we hier niet nagaan, maar ons alleen verheugen dat de nieuwe geest thans hier ook doordringt. Als blijk daarvan geven we enkele kiekjes uit een tuin (tuin bij Huize Sonnehoeck, Hilversum), verleden jaar aangelegd door den heer D.F. Tersteeg, tuinarchitect te Naarden, de eerste vakman mij bekend, die hier te lande wèlbegrepen de nieuwe ideeën verwerkelijkte'.⁷

De oorsprong van de Nieuwe Kunst-beweging lag in Engeland, en was gepropageerd door John Ruskin en William Morris. (zie I.1.5). Later sloten Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk en België zich bij deze nieuwe ideeën over de bouw-, sier- en tuinkunst aan.

Tersteeg beschrijft dit in eerder genoemd artikel, waarbij hij de nadruk legt op de veranderingen in opvatting over de tuinarchitectuur:

'... Engeland kan dan ook reeds wijzen op talrijke goede voorbeelden van modernen tuinaanleg. Ook in Duitschland is de laatste jaren een afkeerig zijn van de landschapstuinen zéér merkbaar, in hoofdzaak nog bij de bouwmeesters, die zich zoowel met hun bouwwerken, als met de geheele inrichting ervan en tevens met den aanleg der omgeving bezig houden'.⁸

Wat voor soort aanleg Tersteeg zich hierbij voor ogen stond blijkt uit zijn ingezonden brief, gepubliceerd in *De Bouwwereld* van 1906 (zie ook I.1.8). Hierin noemt hij schrijvers die

'm.i. begrip hebben van vooruitgang in tuinkunst en de voortbrengselen van tuinarchitectuur van enkelen hunner (voorzoover zij zich daarop toeleggen) zijn in harmonie met de huizen van moderne bouwmeesters waarmee zij samenwerken ...'.⁹

De schrijvers die Tersteeg noemt zijn R. Blomfield, Th.H. Mawson, H. Inigo Triggs, C.K. Schneider, H. Muthesius, P. Schultze-Naumburg en V. Zobel.

Hun werk heb ik in I.1.5 en I.1.6 besproken, en de rechtlijnige tuinaanleg, onder andere door deze schrijvers in hun boeken en tuinen gepropageerd, heb ik de nieuw architectonische tuinstijl genoemd (zie I.1.8). Uit Tersteeg's werk, zijn artikelen en de literatuur die hij noemt blijkt naar mijn mening voldoende dat ook ook hij in deze stijl werkte, en daarmee in Nederland één van de eerste tuinarchitecten (zo niet de eerste) was.

De voorkeur van Tersteeg voor de nieuw architectonische tuinstijl kan mede bepaald zijn geweest door zijn interesse in de bouwkunst; de bedoelde stijl werd immers vooral door architecten gepropageerd. Waarschijnlijk werd zijn belangstelling gestimuleerd door zijn vader, die aannemer was. Tersteeg zelf heeft er eerst aan gedacht, een bouwkundige opleiding te volgen.¹⁰

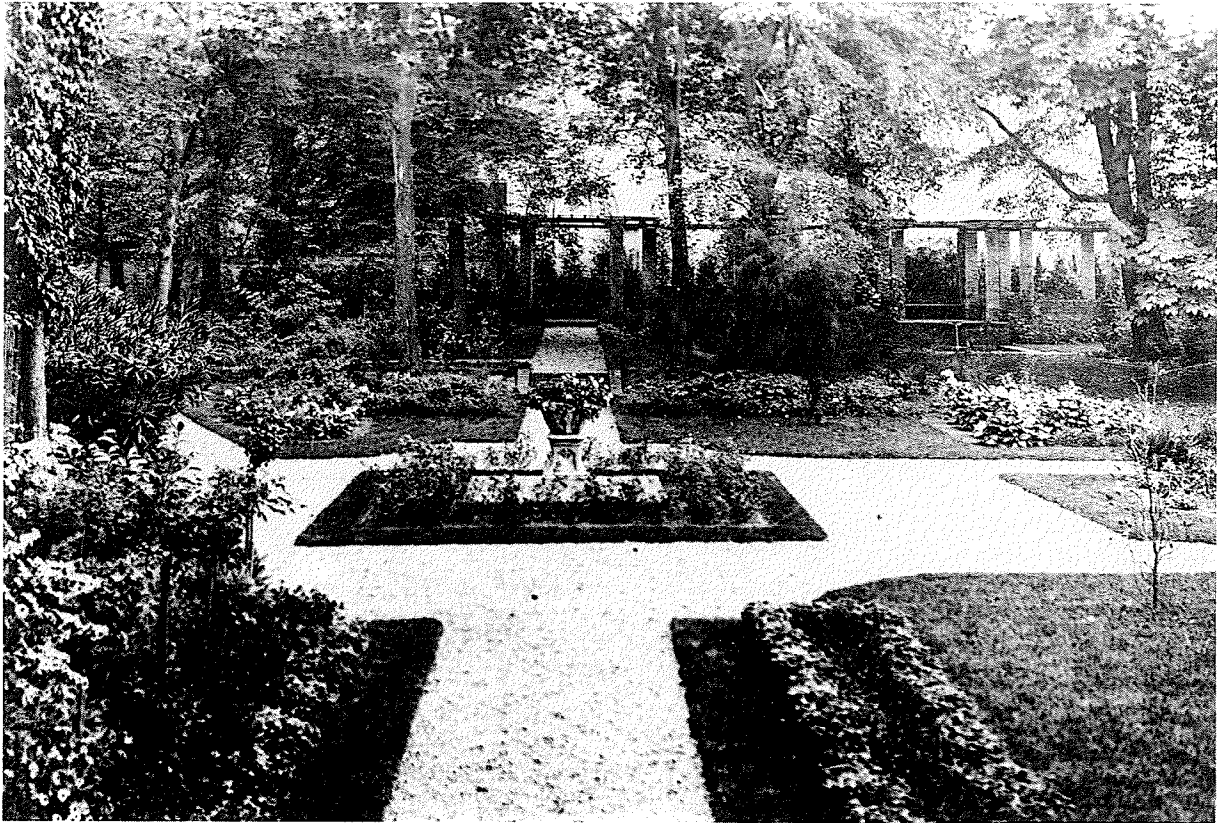
Om de zo belangrijke eenheid tussen huis en tuin te verkrijgen werkte Tersteeg nauw samen met architecten als E. Cuypers, J.W. Hanrath, K.P.C. de Bazel en H.A.J. Baanders. Dat blijkt niet alleen uit correspondentie¹¹, maar ook uit het feit dat er zich ontwerptekeningen van Tersteeg in architectencollecties bevinden¹², en de agenda's van Tersteeg talrijke afspraken met architecten bevatten.¹³

Tot zijn vroege werk behoort de bloementuin op het landgoed Prins Hendrik-oord te Lage Vuursche (1909-1910; zie afb. 101). Over deze tuin verscheen in 1910 in *Buiten* een artikel getiteld 'Een belangrijk werk van tuinkunst'. De schrijver F.C. besluit deze uitgebreide en rijk geïllustreerde beschrijving met de lovende woorden

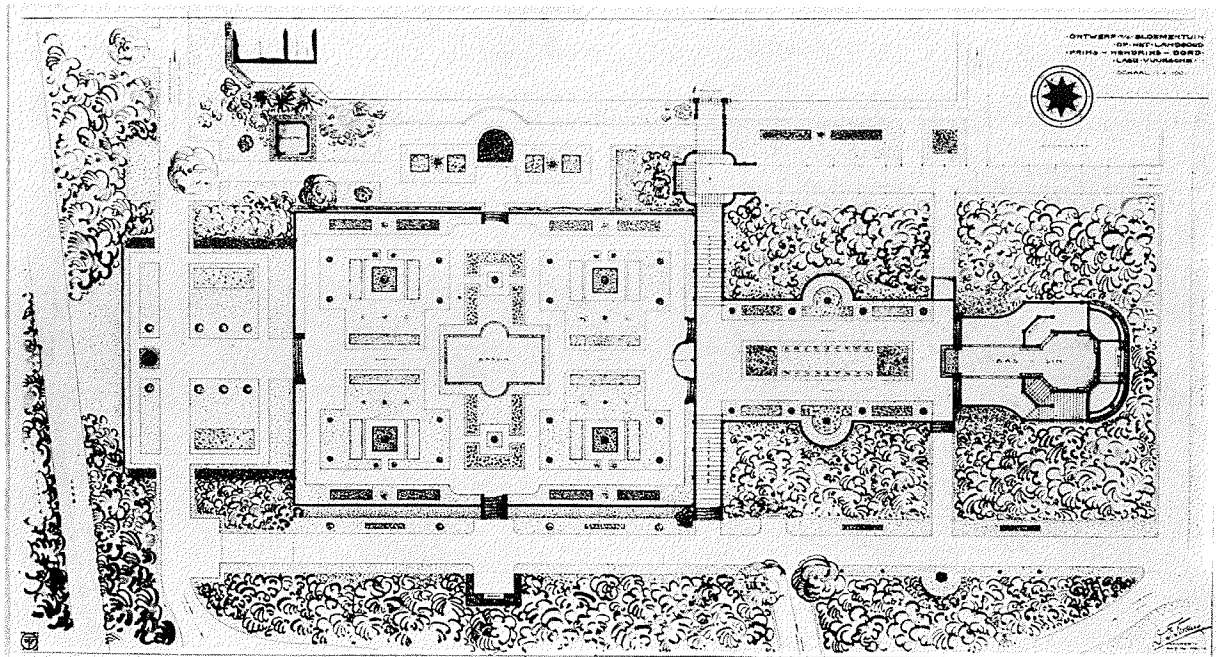
'Verder kan men het heden ten dage gewis niet brengen'.¹⁴

Ook de aanleg van Tersteeg op Remmerstein te Rhenen (ca. 1912) kreeg aandacht: twintig jaar later werd deze tuin in het boekje *Tuinen in Holland, moderne schoonheid*, geschreven door ir. J.P. Fokker, genoemd als voorbeeld van een goede toepassing van architectonische elementen als pergola's en bassins (zie afb. 48).¹⁵

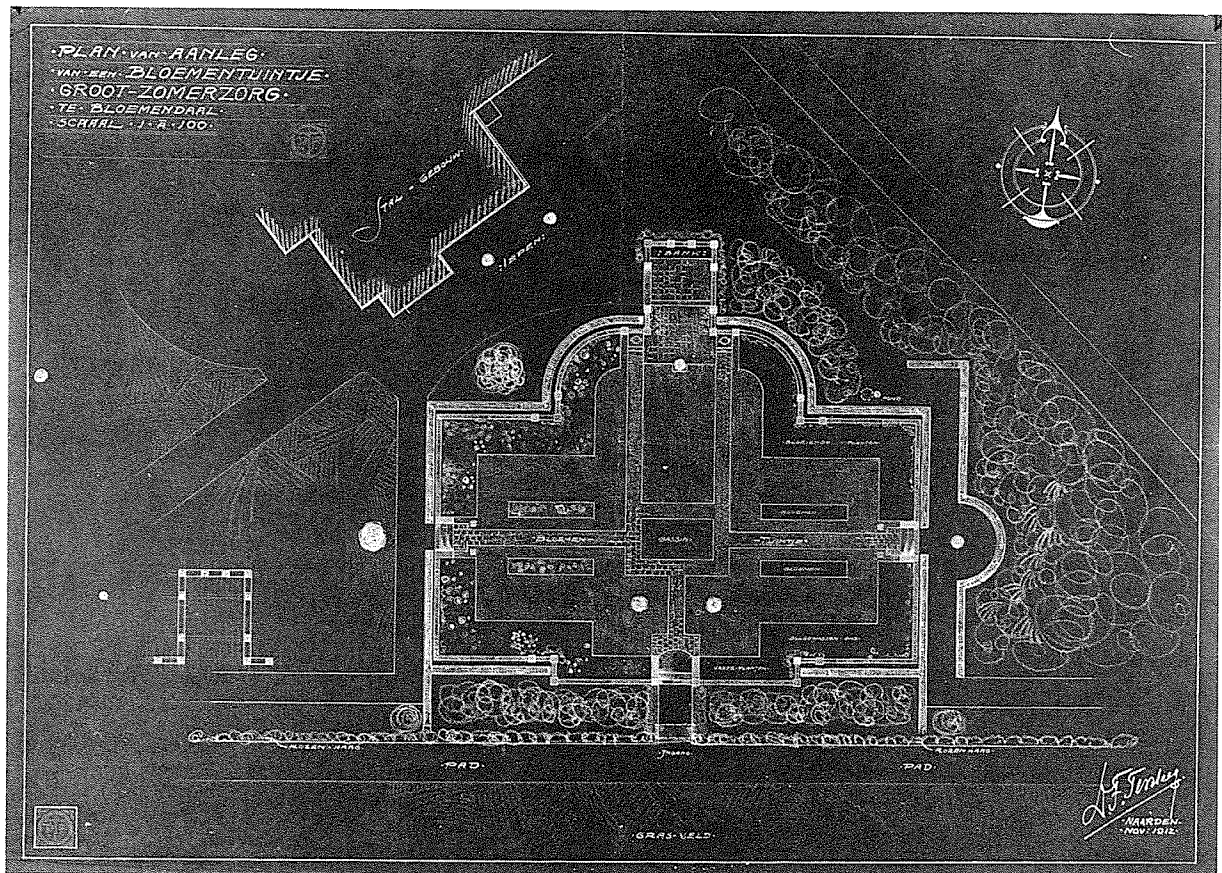
Tersteeg werkte altijd in de nieuw architectonische stijl als het ging om de aanleg van particuliere tuinen. Bij reorganisatiewerkzaamheden (beperkte veranderingen of vernieuwingen binnen een oudere aanleg, zoals op Slingerduin te IJmuiden) of de aanleg van openbare parken (zoals het Wantijpark te Dordrecht) werkte hij ook in de landschapstijl.

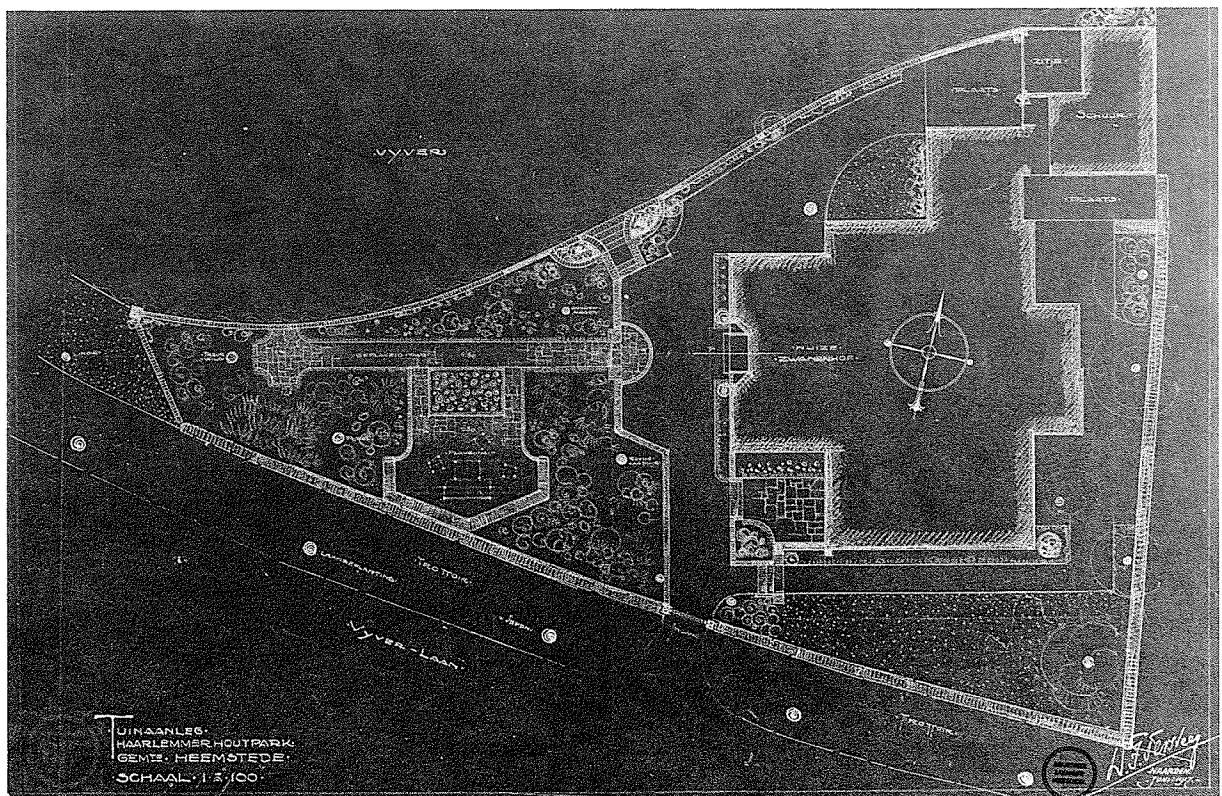
100. Gezicht op een pergola in een stadstuin te 's-Gravenhage;
tuin voor 1918 aangelegd door D.F. Tersteeg; S.C.

101. D.F. Tersteeg, ontwerp voor de bloementuin op 'Prins Hendrikoord',
Lage Vuurschie. Gesigneerd, gedateerd oktober 1909-mei 1910; verblijfplaats
ontwerp onbekend; foto S.C.

102. D.F. Tersteeg
ontwerp voor een bloementuintje op 'Groot Zomerzorg', Bloemendaal
Gesigineerd, gedateerd november 1912; S.C.

103. D.F. Tersteeg, ontwerp voor de aanleg bij 'Zwanenhof', Haarlem
Gesigineerd, gedateerd 1917. S.C.

II.4.3 Dirk F. Tersteeg

Chronologische lijst met werken voor particulieren, algemeen

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

ndb = Ned. Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1903	Dordrecht	Villa Simpang		het is onzeker of tuin van Tersteeg is; arch.hs. E. Cuypers, 1903
1903	Eindhoven	Vijverhof	Gerard Philips	foto mevr. Schaap
v 1906	Blaricum	landhuis		art.Tersteeg 1906
1906	Nuenen	Kasteel Eckart	J. Smits van Oyen	restauratie/verbouwing E. Cuypers 1906-07
1906	Huizen*	De Maerle	G. van Blaaderen	tekening ndb; arch. hs. K.P.C. de Bazel, 1906-07
1906	Hilversum*	Sonnehoeck	H. Schäper Claus	tekening ndb; arch. hs. J.Th.J. Cuypers, 1906
1907	Ulestraten*	Kasteel Vliek	Jhr. van Meeuwen	tekening pc
1907	Rotterdam*	Walenburgerweg		afbeelding ontwerptekening in Huis Oud en Nieuw, 1907 arch. hs. E. Cuypers 1907
1909-10	Lage Vuursche*	bloementuin op Prins Hendrikoord	A.A.H. Boissevain	foto tekening sc
1910	Baarn*	Hooge Vuursche		tekening sc; arch. hs. E. Cuypers, 1910; afbeel- ding tuinontwerp ook in Huis Oud en Nieuw, 1910
1909-10	Naarden	De Beek	Van Leeuwen Boomkamp	
1912	Bloemendaal*	Groot Zomerzorg	J.C. Bierens de Haan	tekening sc; bloementuin
ca 1912	Rhenen	Remmerstein	Philipse	arch.hs. S. de Clerq, ca 1912
1913	Huizen*	tuin Dr. W. Smit	Dr. W. Smit	tekening pc

Tersteeg; chronologische lijst werken voor particulieren (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

ndb = Ned. Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1913	Bloemendaal	Hoog Hartenlust		
1913	Hilversum	rosarium	Jkvr. Willink	nu openbaar rosarium Boomberg
1913?	Hilversum	Vogelzangh	G.H. Cremers jr.	arch.hs. C. de Groot en Kruisweg; hs.gebouwd 1913
1914	Aerdenhout*	Zuidlaan 11a		tekening sc
1914	Den Haag	Villa Simpang	J.A. Stoop	afbeelding ontwerp in Huis Oud en Nieuw, 1915; arch.hs. E. Cuypers, 1914
1914	Lonneker*	Stokhorst	G. Jannink	tekening ndb; arch. hs. K.P.C. de Bazel 1912-13; aanleg bij huis; oorspr. aanleg park D. Wattez
1915	Wierden*	Het Hexel	C.B. Tilanus	tekening sc, pc; arch.hs. J.W. Hanrath, 1922-23
1916	Amsterdam*	Tesselschadestraat		tekening sc
1916	Baarn*			tekening sc; detailschets aanleg onbekende tuin
1916	Bussum*	Het Heideveld		tekening sc
1916	Nijmegen*	Kwakkenberg	B. Veth?	tekening sc; ca. 1930 terrassen voor dir. Gelderse Papierfabrieken
1916	Voorburg*	Arendshoeve	C. Bruynzeel	tekening sc; arch.hs. S. de Clerq
1916	Naarden*	Gunda		tekening sc
ca 1916	Hilversum	Sonneheerdt		arch.hs. E.Verschuy1, 1910

Tersteeg; chronologische lijst werken voor particulieren (vervolg)

* = tekening aanwezig;
 pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties
 ndb = Ned. Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1916	Bloemendaal*	Die Clinghe	Mr. Vissering	tekening sc; arch. hs. E. Cuypers, 1916
1916?	Sterksel	De Lange Bleek	J. Elias	arch.hs. J.W.Hanrath, 1916
1917	Arnhem*	't Waerle	M. de Wilde	tekening sc; arch. hs. Baanders/De Klerk 1916
1917	Baarn*	De Zonnewijzer		tekening sc
1917	Doorn*	Doornburgh		tekening sc
1917	Eindhoven*	Rechtestraat 33		tekening sc
1917	Haarlem*	Zwanenhof	Leeuwenbergh	tekening sc; arch. hs. J.B. van Loghem 1911,1917
1917	Hilversum*	Lage Vuurscheweg	Van der Wall Bake	tekening sc
1917	Utrecht*	Maliebaan 46		tekening sc
1917-20	Woensel*	Wielewaal en zwarte huis	F. Philips	tekening sc
1917?	Wassenaar	Maarheeze		arch.hs. Hoek/Wouters
1917?	Wassenaar	Pfaffendorf		arch.hs. Co Brandes/ Wouters
1917?	Den Haag	'Boeddhatuintje'		
1917?	Den Haag	stadstuin		
1917-22	Wassenaar*	Stoephout	Kessler	tekening ndb; arch. hs. K.P.C. de Bazel
1918	Blaricum*	Engerhoogt	Davids	tekening sc
1918	Hilversum*	Bijenschans		tekening sc; arch. hs. A.H. Wegerif

Tersteeg; chronologische lijst werken voor particulieren (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

ndb = Ned. Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1918	Voorburg*	Eemwijk	C. Blad	tekening sc; arch. hs. Hoogeveen, 1917
1919-22	Bloemendaal*	Saxenburg	Bierens de Haan	tekening sc; arch. hs. J.W. Hanrath, 1918-19
1919	Bussum*	Graaf Wichmanlaan		tekening sc
1919	Doornspijk*	Klarenbeek		tekening sc
1919	Huizen*	De Halte	F. Schönthaler	tekening sc
1919	Laren*	De Sparren	Fam. Rooselaar	tekening sc; arch. hs. H.A.J. & J. Baanders, 1918
1919	Lonneker*	De Esch	W? Stork	tekening sc
1919	Oldebroek*	Zwaluwenburg		tekening sc; voorplein
1919	Overveen*	Koningshof		tekening sc; rosarium
ca 1920	Oosterbeek	Bilderberg	Van Tienhoven	i.s.m. Voorhoeve
1920	Wassenaar*	landhuis	Moret	tekening sc
1920-22	Ouderkerk*	Oostermeer	Gerrit van der Aa	tekening ndb; reorganisatie; bij huisknechtwoning muur, bestrating, poortje; restauratie: arch.hs. J.W. Hanrath, 1920-22
1920	Bussum*	Engh-huize	Notaris Bosnack van Meer	tekening sc
ca 1920	Bussum	Regina	M. Tas	
1920	Bussum*	In de berken		tekening sc

Tersteeg; chronologische lijst werken voor particulieren (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

ndb = Ned. Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1920	Den Bosch*	Nieuwstraat 31		tekening sc
1920	Hilversum*	Albertus Perkstraat		tekening sc
1920	Laren*	Halverhoogt	Du Celliér Muller	tekening sc
1920	Naarden*	De Duinen	C. van Eeghen	tekening sc; veranderingen Springer-aanleg
ca 1920	Lunteren	De Konijn	Waller	
1920	Oudelande*	't Hof de Dierik	Tak van Poortvliet	tekening sc; arch. hs. H.A.J. & J. Baanders 1919
1921-22?	Blaricum	't Witzand	Boissevain-Pijnappel	arch.hs. E. Cuypers, 1921?
1921/22	Hilversum*	Uytwijck	Dr. D.P. Hoyer	tekening sc; arch. hs. De Groot, Laren
1921-22	Roermond*	Swalmerstraat 54	Jhr. F. Michiels van Kessenich	tekening sc
1922	DeLden*		W. Stork	tekening sc
1922-23	Wassenaar*	Wiltzangk	Sijthoff?	tekening sc; reorganisatie aanleg Gerretsen Valetton?
1922-25	's-Graveland	Hilverbeek	Jhr. Six van Vromade	verbouwingen J.W. Hanrath 1922-25; advies?
ca 1923?	Hilversum	Menkenhof		
1923-24	Blaricum*	De Korenschoof	Holm	tekening sc
1924	Amersfoort*	Amersberg		tekening sc
1924	Lonneker	't Bouwhuis	J.M. Scholten	tekening ndb; arch. hs. J.W. Hanrath, 1924
ca 1924?	Enschede	stadstuin	A. van Heek-Scholten	

Tersteeg; chronologische lijst werken voor particulieren (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

ndb = Ned. Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1924	Roermond*	Willem II singel	R. Daemen	tekening sc
1925	Bloemendaal*	De Hofstee	A. Dudok de Wit- Moltzer	tekening ndb; arch. hs. J.W. Hanrath, 1925
1925	Enschede*	Oliemolensingel	Mej. C.W. ter Kuile	tekening ndb; situatie; arch.hs. J.W. Hanrath
1926	Hilversum*	Steinlaan 5		tekening sc; huis gebouwd 1910
1927-30	Eindhoven	De Laak	A. Philips	reorganisatie, i.s.m. J.W. Hanrath; aanleg 1905 Springer
1927	Utrecht*		Mevrouw Bloembergen	tekening sc
1928	Losser*	't Meuleman	Jac. Scholten	tekening sc; veranderingen
1928	Amsterdam*	Breitnerplantsoen 16	A. Andriessen	tekening ndb; arch. hs. E. Cuypers, 1925-27
1928	Bentveld*	Saenden	Simon de Wit	tekening sc
1928	Naarden	Zuiderhof	G.F. Dudok van Heel	arch.hs. Rebel (Bussum) 1928
1928	Hilversum	Bollehoek	Schülein	arch. hs. Pierre Cuypers, 1928
1928?	Den Haag	Laag Duin	J.E. Heeres	
1928	Naarden	Thierenseweg	Haverman	huis gebouwd 1919
1928-29	Hilversum	Spanders End	Cleijndert	
ca 1929	H.I.Ambacht	rosarium	Dr. Y. Roodenhuis	i.s.m. Van Rossem jr.
1929	Aerdenhout*	Lankhorst Mr. Enschedéweg	Otten	tekening sc; arch. hs. A.P. Smits

Tersteeg; chronologische lijst werken voor particulieren (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

ndb = Ned. Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1929	Anna Paulowna*		Burg. Loving	tekening sc
1929	Roosendaal*	bassin + muurwerk	M. van Gilzen-van Loon	tekening ndb; arch.hs. of veranderingen J.Th.J. Cuypers; nu Emile van Loonpark
1929	Roermond*	Swalmerstraat 54	Mr. P. Gerardts	tekening sc; veranderingen
1928-29	Wassenaar		Burg. J.J. Wiegman	
1930	Eindhoven*		Ir. Knappert	tekening sc
ca 1930?	IJmuiden	Slingerduin	G.A. Kessler	
1930	Noordwijk*	Goohorst	Burg. J. van de Mortel	tekening ndb; arch. hs. J.W. Hanrath, 1929-30
ca 1930?	Bussum	Nieuwe 's-Gravelandseweg	P. Scheffelaar	nw huis F.A. Eschauzier, na aanleg tuin gebouwd
ca 1930	Hilversum	Spijkerpolder	E. Luden	
ca 1930?	Loosdrecht	Nooitgedacht	Burg. van Swinderen	
1931?	Lonneker	Eekhof	N. van Heek	advies? huis gebouwd 1931
1932	Bergen*	De Ley	Dr. W. Huender	tekening sc
1933	Loosdrecht	Pineweert	De Beer	gedeeltelijk
1934	Naarden*		J. de Vries Lentsch	tekening sc
ca 1934?	Amsterdam	Zuidelijke Wandelweg	J.D. Haalmeijer	
1934	Huizen	De Halte	M. van Heukelom	veranderingen
1934	Vught	Bleyendijk	W. van Beuningen	aanleg

Tersteeg; chronologische lijst werken voor particulieren (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

ndb = Ned. Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1934	Leersum	Lebak Saät	W. Docters van Leeuwen	arch. hs. W. van den Broek d'Obrenan, 1934
1934-36	Vught	Bergen	W. van Beuningen	advies
ca 1935	Eindhoven	De Heihoef	F.M.J. Smits van Oyen	
1935	Valkenswaard*	Horkend	Kersten	tekening sc
1936	Valkenswaard	Gagelhof	Mevr. Sandbergen-Philips	
1936	Valkenswaard	't Heihuis	Mevr. Otten-Philips	
ongedat	Apeldoorn	Op de Peerdekuule	W.S. von Zeppelin	
ongedat	Bloemendaal	D'Ruyvenhoek	L. Bierens de Haan	
ongedat	Bussum*	Frankenhof		tekening sc
ongedat	Bussum	Breedelaan 7	Van Musschenbroek Koning	
ongedat	Eindhoven	De Vuurdoorn	Heymans	
ongedat	Den Haag	Oude Scheveningseweg		veranderingen
ongedat	Hilversum	Zonnehoeve	B. Carp	
ongedat	Hoevelaken	Weldam	Mr. Deen	voor 1920?
ongedat	Hoensbroek	Kasteel		reorganisatie
ongedat	Roermond	Ernst Casimir	Mr. E. Gerardt	
ongedat	Wapenveld	Heerderend		
ongedat	Zwolle	stadstuin		
ongedat	Huis ter Heide	Zandbergen	Robert May?	reorganisatie; restauratie Hanrath 1910; opmeting Tersteeg en Hanrath, brief 1921 (corr. ndb)

II.4.4 Dirk F. Tersteeg

Chronologische lijst met werken voor particulieren,
nog (gedeeltelijk) bestaand;

* = in 1985 particulier bezit

jaar	plaats	project
1909-10	Lage Vuursche	Prins Hendrikoord, bloementuin*
1910	Baarn	Hoge Vuursche
1912	Bloemendaal	Groot Zomerzorg, bloementuin*
ca 1912	Rhenen	Remmerstein*
1913	Hilversum	rosarium Boomberglaan
1914	Aerdenhout	Zuidlaan 11a*
1914	Den Haag	Villa Simpang
1914	Lonneker	Stokhorst
1915	Wierden	Het Hexel*
1916	Voorburg	Arendshoeve*
1916	Hilversum	Sonneheerdt
1917	Haarlem	Zwanenhof*
1917-20	Woensel	Wielewaal Zwarte Huis*
1917	Wassenaar	Maarheeze
1918	Hilversum	Bijenschans*
1919-22	Bloemendaal	Saxenburg*
ca 1920	Oosterbeek	De Bilderberg
1920	Ouderkerk	Oostermeer*
1920	Wassenaar	tuin Moret
1920	Laren	Halverhoogt*
1920	Naarden	De Duinen
1920	Oudelande	't Hof de Dierik*
1921	Hilversum	De Uytwijck*
1922	Delden	W. Stork*
1922	Wassenaar	Wiltzangk
1924	Roermond	Willem II singel 15*
1925	Enschede	Oliemolensingel 135*
1928	Bentveld	Saenden
1928	Naarden	Zuiderhof
1928?	Den Haag	Laag Duin
1928	Hilversum	Bollehoek*
1929	Aerdenhout	Lankhorst*
1929	Roermond	Swalmerstraat 54*
1928	Naarden	Thierenseweg 32*
1930	Noordwijk	Goohorst
ca 1930	IJmuiden	Slingerduin
1930	Eindhoven	Ir. Knappert*
1931?	Lonneker	Eekhof*
1934	Leersum	Lebak Saät*
ongedat	Bloemendaal	D'Ruyvenhoek*
ongedat	Bussum	M. Tas*
ongedat	Wapenveld	Heerderend*

II.4.5 Dirk F. Tersteeg

Lijst met werken per provincie gerangschikt,
nog (gedeeltelijk) bestaand

* = in 1985 particulier bezit

Overijssel

1914	Lonneker	Stokhorst
1931?	Lonneker	De Eekhof*
1925	Enschede	Oliemolensingel 135*
1915	Wierden	Het Hexel*
1922	Delden	W. Stork*

Gelderland

ca 1912	Rhenen	Remmerstein*
ongedat	Wapenveld	Heerderend*
ca 1920	Oosterbeek	De Bilderberg

Utrecht

1910	Baarn	Hooge Vuursche
1909-10	Lage Vuursche	Prins Hendrikoord, bloementuin*
1934	Leersum	Lebak Saät*

Noord-Holland

1913	Hilversum	rosarium Boomberglaan
1916	Hilversum	Sonneheerdt
1918	Hilversum	Bijenschans*
1921	Hilversum	De Uytwijck*
1928	Hilversum	Bollehoek*
1920	Ouderkerk	Oostermeer*
1914	Aerdenhout	Zuidlaan 11a*
1929	Aerdenhout	Lankhorst*
1912	Bloemendaal	Groot Zomerzorg, bloementuin*
1919	Bloemendaal	Saxenburg*
ongedat	Bloemendaal	D'Ruyvenhoek*
1928	Bentveld	Saenden
1917	Haarlem	Zwanenhof*
1920	Laren	Halverhoogt*
1920	Naarden	De Duinen
1928	Naarden	Zuiderhof
1928	Naarden	Thierenseweg 32*
ongedat	Bussum	M. Tas*
ca 1930	IJmuiden	Slingerduin

Zuid-Holland

1914	Den Haag	Villa Simpang
1928?	Den Haag	Laag Duin
1916	Voorburg	Arendshoeve*
1917?	Wassenaar	Maarheeze
1922	Wassenaar	Wiltzangk

Tersteeg - werken per provincie gerangschikt (vervolg Zuid-Holland)

1920	Wassenaar	Moret
1930	Noordwijk	Goohorst
<u>Brabant</u>		
1917-20	Woensel	Wielewaal, Zwarte Huis*
1930	Eindhoven	Ir. Knappert*
<u>Limburg</u>		
1924	Roermond	Willem II singel 15*
1929	Roermond	Swalmerstraat 54*
<u>Zeeland</u>		
1920	Oudelande	't Hof de Dierik*

II.4.6 Dirk F. Tersteeg

Lijst onbekende huidige situaties

1903	Eindhoven	Vijverhof
1917	Arnhem	't Waerle
1919	Lonneker	De Esch
1923	Blaricum	De Korenschoof
1927	Utrecht	Mevrouw Bloembergen
1928	Amsterdam	Breitnerplantsoen 16
ongedat	Enschede	stadstuin Van Heek
ongedat	Hilversum	Zonnehoeve
1932	Bergen (NH)	De Ley

II.4.7 Dirk F. Tersteeg

Lijst aanbevelingen (te behouden tuinen)

* = in 1985 particulier bezit

1909-10	Lage Vuursche	Prins Hendrikoord, bloementuin*
1910	Baarn	Hoge Vuursche
1912	Bloemendaal	Groot Zomerzorg, bloementuin*
ca 1912	Rhenen	Remmerstein*
1914	Lonneker	Stokhorst
1915	Wierden	Het Hexel*
1916	Voorburg	Arendshoeve*
1916	Hilversum	Sonneheerdt
1917	Haarlem	Zwanenhof*
1917-20	Woensel	Wielewaal, Zwarte Huis*
1918	Hilversum	Bijenschans*
1919 ev	Bloemendaal	Saxenburg*
1920	Oudelande	't Hof de Dierik*
1920	Laren	Halverhoogt*

Tersteeg - lijst aanbevelingen (vervolg)

1920	Naarden	De Duinen
1922	Wassenaar	Wiltzangk
1928	Naarden	Zuiderhof
1928	Naarden	Thierenseweg*
1929	Aerdenhout	Lankhorst*
1931?	Lonneker	Eekhof*

II.4.8 Dirk F. Tersteeg

Lijst te redden (te restaureren) tuinen

* = in 1985 particulier bezit

1910	Baarn	Hooge Vuursche
ca 1912	Rhenen	Remmerstein*
1915	Wierden	Het Hexel*
1918	Hilversum	Bijenschans*
1920	Oudelande	't Hof de Dierik*
1928	Naarden	Zuiderhof

II.5 John Bergmans (1892-1980)

II.5.1 Biografie Johannes Baptiste (John) Bergmans (1892-1980)

John Bergmans werd op 6 juni 1892 in Antwerpen geboren. Hij was tijdens de Eerste Wereldoorlog in dienst van het belgische leger, maar vertrok naar het neutrale Nederland, waar hij tot zijn dood in 1980 bleef wonen (vanaf ca. 1924 in Oisterwijk).

Hij was hovenier bij Van Empelen en Van Dijk, een kwekerij in Aerdenhout; later had hij ook verbintenissen met andere kwekerijen. Dat blijkt ook uit zijn ondertekening van diverse artikelen die hij schreef in het tijdschrift *Floralia*: in 1921 staat onder zijn naam de vermelding 'Koninklijke Kwekerij Tottenham, Dedemsvaart', waar hij in ieder geval tot 1926 'Chef de Cultures' was. Verder werkte hij voor Turkenburg te Bodegraven en voor J.H. Faassen-Hekkens' boomkwekerijen te Tegelen. Bij deze laatst genoemde kwekerij was hij omstreeks 1939 in dienst als hoofd van de afdeling tuin-architectuur.

Hij trouwde met J.M.W. Visser (geboren 5 april 1900 in Amsterdam) die de Middelbare Tuinbouwschool voor meisjes, 'Huis te Lande', te Rijswijk had doorlopen. De vroegst bekende ontwerptekeningen zijn door Bergmans gemaakt voor zijn schoonvader, de heer J. Visser, directeur van het bedrijf N.V. Arendshoven te Oisterwijk. Dit bedrijf gaf Bergmans deze opdracht in 1924. Bergmans verzorgde vanaf 1920 talrijke artikelen (ca. 1000!) over planten en beplantingsmogelijkheden; daarnaast schreef hij tussen 1923 en 1940 tien boeken waaruit zijn grote liefde voor groen blijkt.

Behalve dat blijkt er ook zijn bijzonder goede en grote plantenkennis uit, waarvoor hij verschillende keren werd onderscheiden. Vanaf de eerste uitgave van het tijdschrift *Dendron* (een uitgave van de International Dendrology Union) in 1954, werkte hij mee als redacteur.

Zijn artikelen verschenen in de beginjaren vooral in het tijdschrift *Floralia* (1920-1934); later schreef hij ook voor de *Revue Horticole* (1921), voor het *Weekblad Koninklijke Maatschappij voor Tuinbouw- en Plantkunde* (1927-1936), voor het *Orgaan van Huis te Lande* (1931), voor *Buiten* (1933-1935) voor *Cultuur en Handel* (1949-1956) en voor *Dendron* (vanaf 1954).

Boeken van zijn hand zijn:

- Rotsplanten in kleine tuinen*, Amsterdam 1923, 2^e druk 1930
- Vaste planten en rotsheesters*, Haarlem 1924, 2^e druk Tegelen 1939
- De rotstuin, praktisch handboek ...*, Amsterdam 1928
- Rots- en muurtuinen*, 2^e druk van De rotstuin, Amsterdam 1934
- Schoon Oisterwijk*, z. pl., 1930
- Zomersche bloemenweelde*, Amsterdam 1934, 2^e druk 1936
- De tuin bij het huis*, Amsterdam 1936, 2^e druk 1962
- Sierheesters en parkbomen*, Amersfoort 1939
- Bomen en Struiken*, Naarden 1940
- Alles over kamerplanten*, Amsterdam 1967, 2^e druk 1968.¹

II.5.2 Stijlkenmerken en Stijlinvloeden

John Bergmans spaarde bij de aanleg van (voornamelijk) stads- en villa-tuinen als het enigszins mogelijk was de eventueel bestaande bomen (zie afb. 104 t/m afb. 106). De nieuwe, hoge beplanting bestaat heel vaak uit groepjes berken en heesterpartijen.

Het padenverloop is vooral in ontwerpen voor kleine tuinen doelgericht en rechtlijnig (zie afb. 105 en afb. 107); in grotere tuinen vinden we combinaties van een rechtlijnig patroon rond het huis en slingerende paden daar verder vanaf (zie afb. 108 en afb. 109). Vaak is er ook een pad dat aan de buitenrand van de tuin ligt (zie afb. 108 en afb. 112). In zijn ontwerpen werkt hij altijd met hoogteverschillen.

Bij of rond het hoger gelegen huis projecteert hij bijna altijd een terras, waarbij stapelmuurtjes met rotsplanten dikwijls voor de terrasbeëindiging zorgen (zie afb. 105, afb. 106, afb. 108 en afb. 112). Hij gebruikt ook wel zogenaamde 'rotshellingen'.

De bassins zijn altijd recht en strak van vorm. Ook bij deze bassins gebruikt hij hoogteverschillen, waarbij bijvoorbeeld een terrasmuur als achtergrond dient (zie afb. 108, afb. 110 en afb. 111). Bij een dergelijke aanleg zijn er natuurlijk veel mogelijkheden tot het gebruik van rotsplanten.

Borders vinden we aan de voet van heesterpartijen (zie afb. 108 en afb. 113).

De paden rond het huis zijn bekleed met flagstones (meestal tegen elkaar aanliggend met een rechtlijnige begrenzing; soms in los verband) (zie afb. 106 en afb. 110) of met baksteen (zie afb. 105 en afb. 113).

Als begrenzing voor de tuin of tuindelen gebruikt hij hagen (Liguster, Thuja, Rozen) en muren.

Uit de opgave van boeken van John Bergmans blijkt al, dat hij heel veel geschreven heeft over beplantingen in tuinen. Ook in zijn artikelen ligt de nadruk op een bepaalde plant of op beplantingsgroeperingen in bijvoorbeeld een rotstuin. Een esthetisch waarde-oordeel over tuinarchitectuur, zoals Springer of Tersteeg die geven, heb ik nergens kunnen vinden.

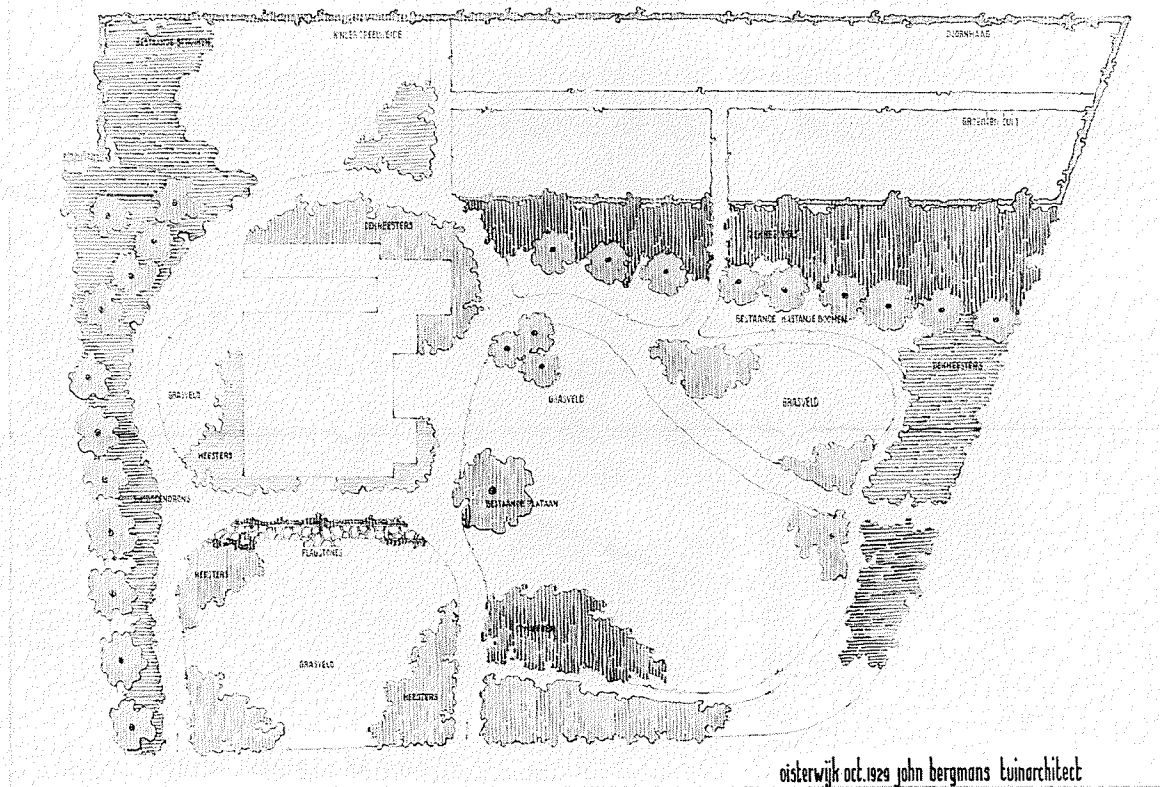
De invloed die Bergmans op de nederlandse tuinarchitectuur heeft gehad is dan ook toegespitst op het gebruik van bepaalde beplantingen.

In het geïllustreerd weekblad *Floralia* van 11 maart 1921 verschijnt één van zijn eerste artikelen. Het is getiteld 'Vaste planten' en vermeldt onder andere het volgende:

'De vaste planten nemen tegenwoordig een voorname plaats in bij den tuinaanleg, en geen wonder, want er zijn geen planten die met zo weinig zorg zulk een massa bloemen geven, en jaar op jaar terugkomen en telkens met een rijkere bloemenschat. Daarbij komt nog, dat zij zich zoo uitstekend leenen voor de nieuwere ideeën van tuinbeplanting! Vroeger was het immers eene heele kunst voor den tuinman om een perk zo symmetrisch mogelijk te maken en het dan vol te stoppen met planten van één kleur, één hoogte, vorm en habitus. Alhoewel er dikwijls heel wat geduld en kweekkunst nodig was om zoo iets juist binnen die perken te houden, was het geheel vaak stijf en onsmakelijk. Tegenwoordig wil men de natuur tot voorbeeld nemen en zo getrouw mogelijk nabootsen.

TUINAANLEG BIJ HET WOONHUIS VAN DEN HEER C.A.J. BRANTJES TE VUGHT

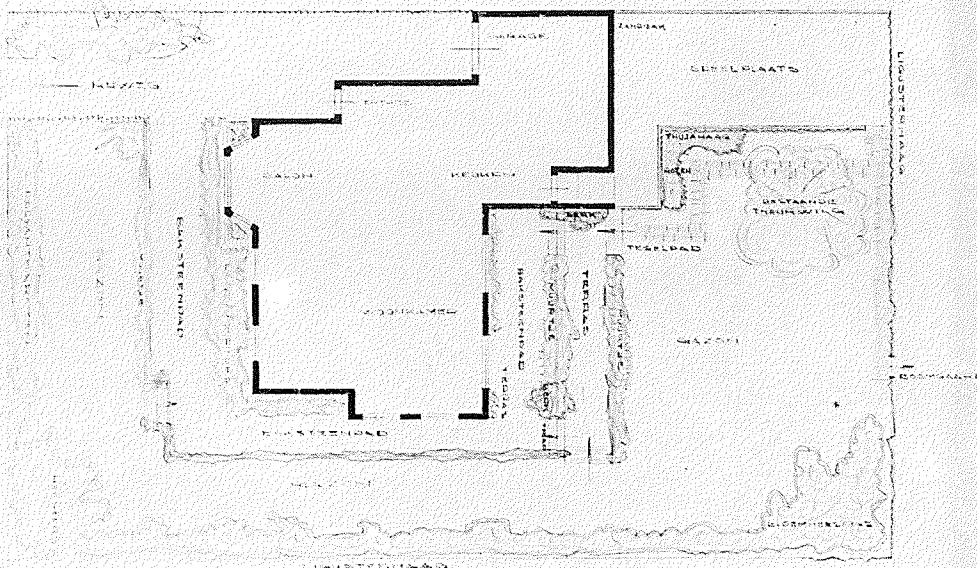
SCHAAL 1:200

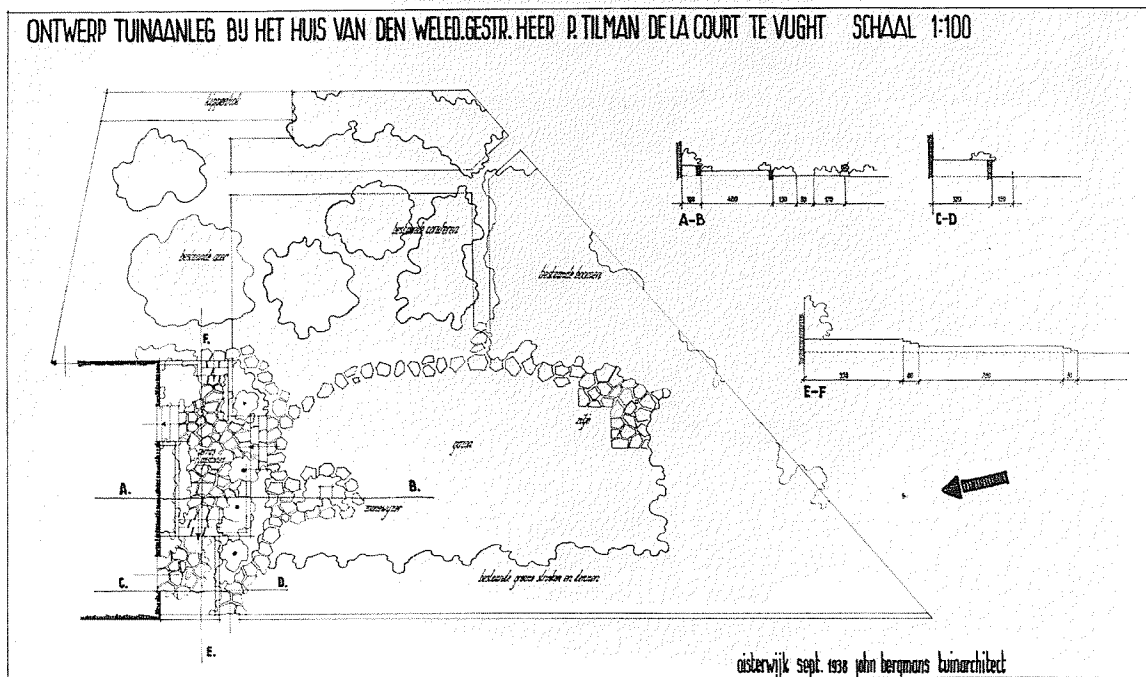
104. J. Bergmans, ontwerp voor de villatuin van de heer Brantjes te Vught
Gesigneerd, gedateerd oktober 1929; S.C.

ONTWERP-TUINAANLEG-v.d.WELED-HEER-N.v.LOON-te-WAALWIJK.

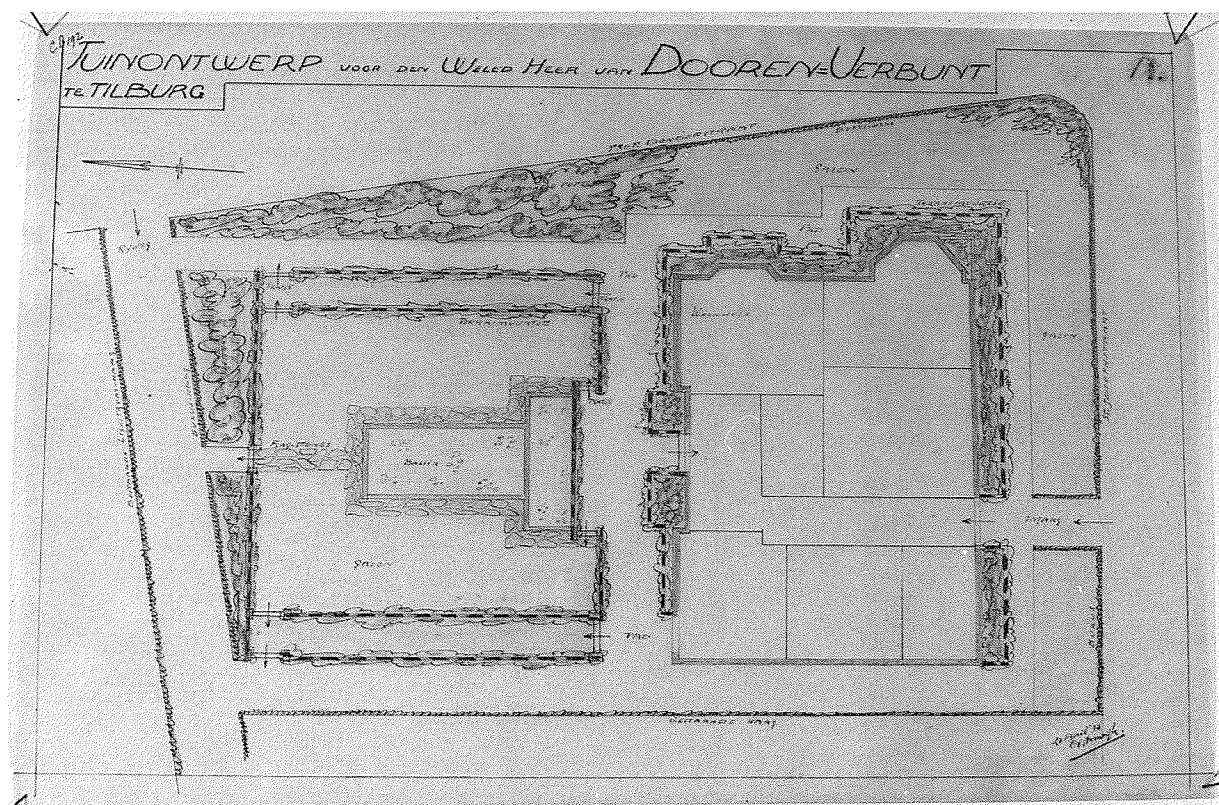
SCHAAL 1:100

105. J. Bergmans, ontwerp voor de tuin van de heer Van Loon te Waalwijk
Gesigneerd, gedateerd augustus 1937; S.C.

106. J. Bergmans
ontwerp voor de tuin van de heer Tilman de la Court te Vught
Gesigneerd, gedateerd september 1938; S.C.

107. J. Bergmans, ontwerp voor de tuin van de heer Van Dooren-Verbunt
Ongesigneerd, gedateerd april 1930; S.C.

Elke plant moet zich vrijuit kunnen ontwikkelen, daarvoor geve men de noodige ruimte, en voor dat doel zijn er voorzeker geen betere planten dan vaste planten'.

De nieuwere ideeën over tuinbeplanting die Bergmans noemt, waren in Nederland naar engels voorbeeld al veel eerder beschreven in tijdschriften en boeken (zie I.2.2, I.2.3). Het gaat hierbij om natuurlijke plantengroeperingen; het tegenovergestelde van bedden met dezelfde soort éénjarigen, of mozaïekbedden (zie I.2.4). Dat er voor de publicaties van John Bergmans al een interesse voor vaste planten bestond blijkt onder andere uit het boek *Een keur van vaste planten, geschikt voor snijbloemen en cultuur in den tuin*, uitgegeven in Leiden in 1900 en naar het hoogduits bewerkt door E.Th. Witte, zoon van H. Witte.

In de inleiding beweert E.Th. Witte, dat de fraai bloeiende vaste planten in 1900 'ware modeplanten' waren, en dat deze voorliefde te danken was aan de bloembinders, die bloemwerken begonnen te maken van langstelige bloemen die zonder draad in manden of vazen gestoken werden. Het vroegere bloem-materiaal had veel te korte stelen (de bloemen werden daarvoor namelijk afgesneden en op een ijzerdraadje gebonden). Nu men langstelige bloemen nodig had kregen de kwekers meer aandacht voor vaste planten. Door een dergelijk gebruik van vaste planten kreeg ook het grote tuinpubliek er belangstelling voor.

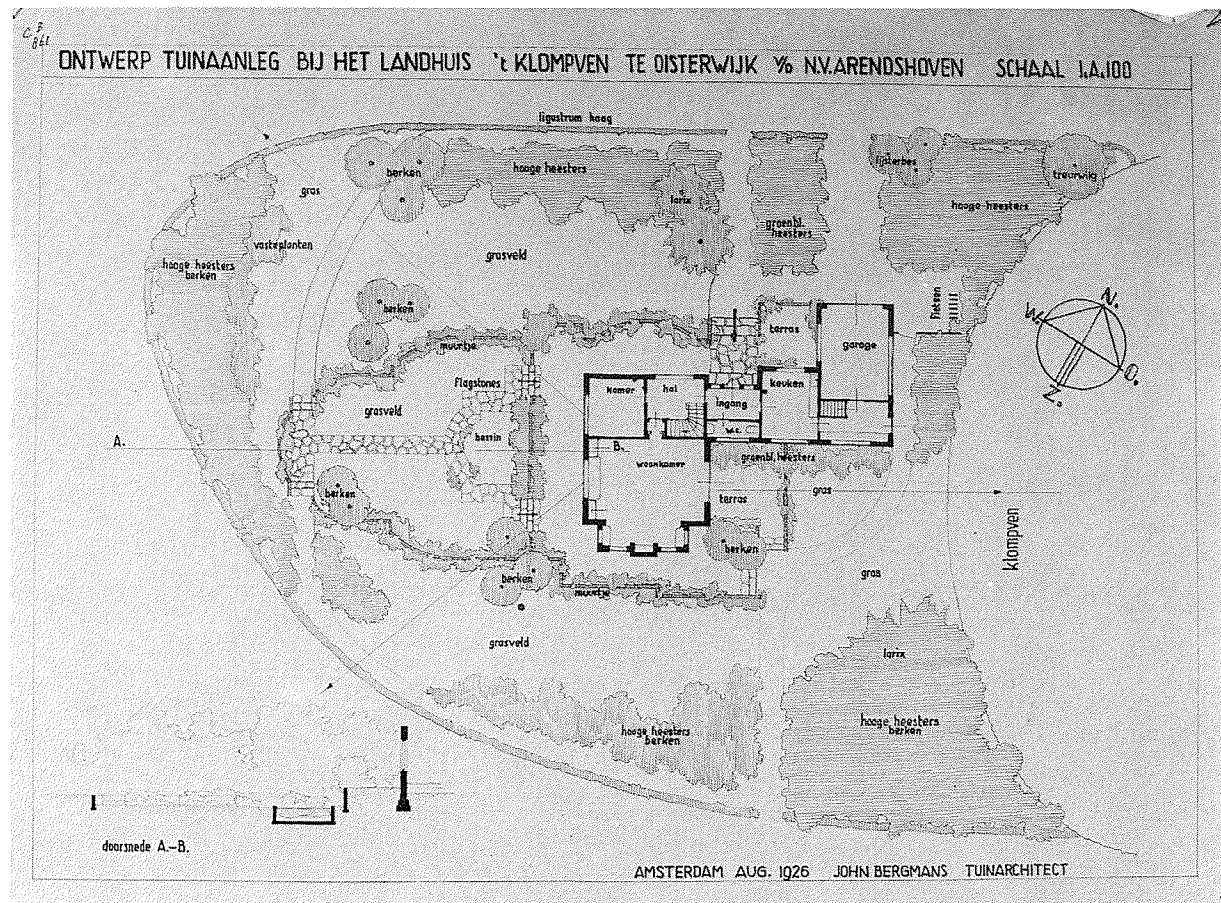
Tegelijkertijd lijkt er in Nederland (weer naar engels voorbeeld) ook een voorkeur voor de meer inheemse plantensoorten naar voren te komen. Waarschijnlijk is dit ook te danken aan de publicaties van Jac.P. Thijsse, waarvan het grootste deel gedrukt werd tussen 1894 en 1910.

Het boek *Een keur van vaste planten ...* geeft echter puur plantenbeschrijvingen: er wordt uitgegaan van de plant en niet van de toepassing van de plant door de tuinarchitect.

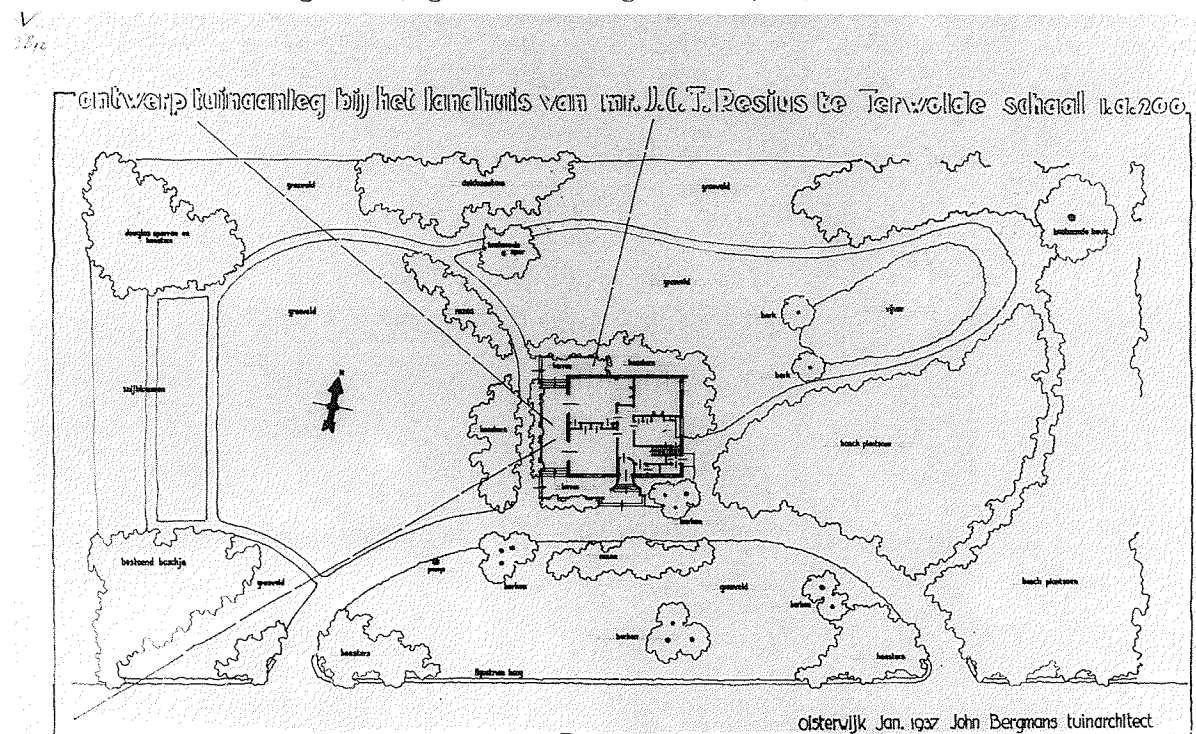
Het eerste *handboek* verschijnt in 1913, getiteld *Decoratieve tuinbeplanting* en geschreven door A.J. van Laren. Hierin zijn niet alleen talrijke voorbeelden te vinden van vaste plantenlijsten, maar het biedt ook bordersontwerpen, compleet met beplantingsschema's. Het boek beleefde een herdruk in 1922.

Rond 1900 was ook de rotstuin met zijn bijzondere beplanting in Nederland populair (zie I.2.7), mede door de 'natuurlijkheid' die er in nagestreefd kon worden, maar haar bloeiperiode ligt tussen 1920 en 1940. John Bergmans is degene geweest die hier ongetwijfeld veel invloed op heeft gehad, omdat hij in deze tijd hierover veel publiceerde (zie II.5.1).

Uit bovenstaande moge blijken, dat het boek van John Bergmans, *Vaste planten en rotsheesters*, 1924 (2^e druk 1939) feitelijk niet iets nieuws in Nederland bracht. Wel is het zo, dat zijn plantenlijsten uitstekend opgesteld zijn en de nomenclatuur (volgens informatie van de vakgroep Plantentaxonomie van de Landbouwhogeschool te Wageningen) bijna foutloos is, waardoor er nog steeds gebruik van wordt gemaakt. Het is het eerste echte handboek, dat zowel door tuinarchitect als door plantentaxonom gehanteerd kan worden voor borders, rotstuinen en alle andere vormen van 'natuurlijke' beplanting. Het boek van Van Laren is op het gebied van de plantentaxonomie lang niet zo uitgebreid, en ook de rotstuin krijgt in 1913 (het jaar van uitgave van dit boek) nog niet zo veel aandacht.

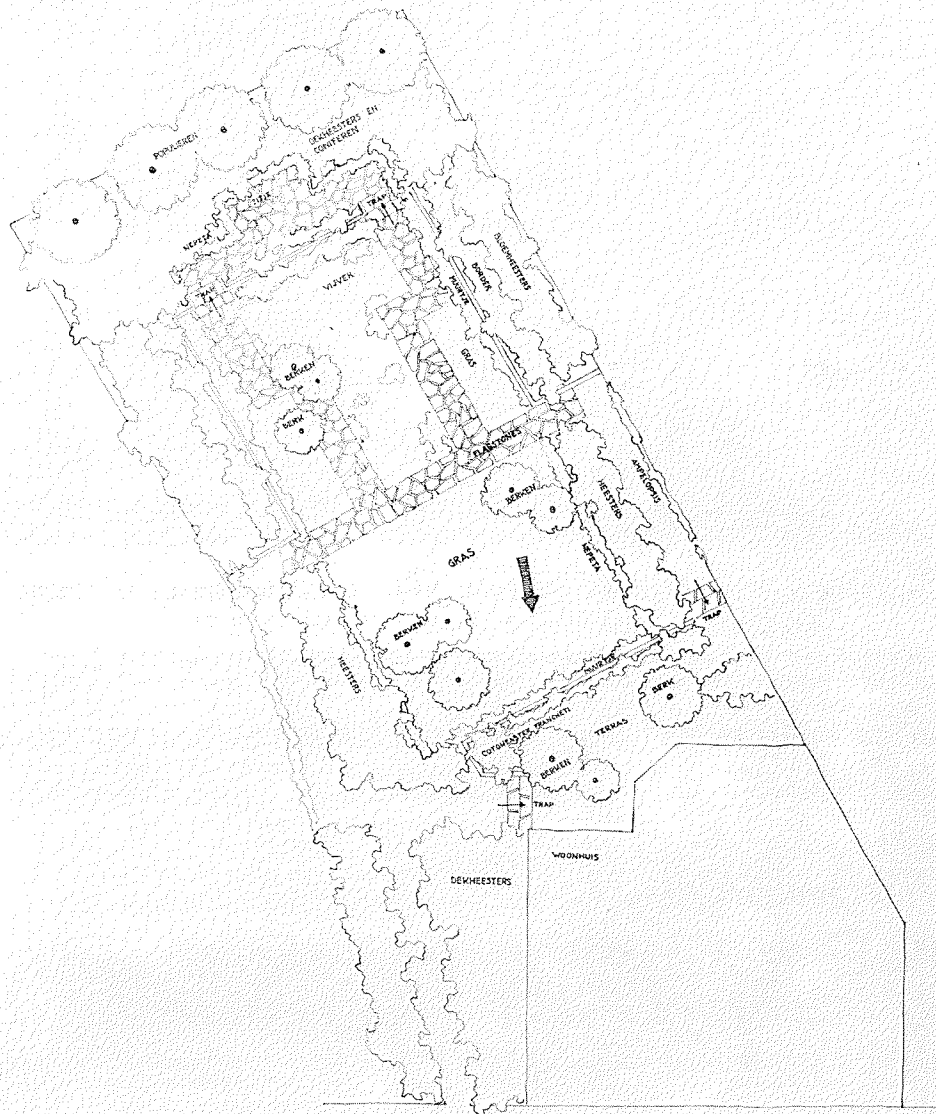
108. J. Bergmans, ontwerp voor de tuin bij 't Klompven te Oisterwijk
Gesigeneerd, gedateerd augustus 1926; S.C.

109. J. Bergmans, ontwerp voor de tuin van de heer Resius te Terwolde
Gesigeneerd, gedateerd januari 1937; S.C.

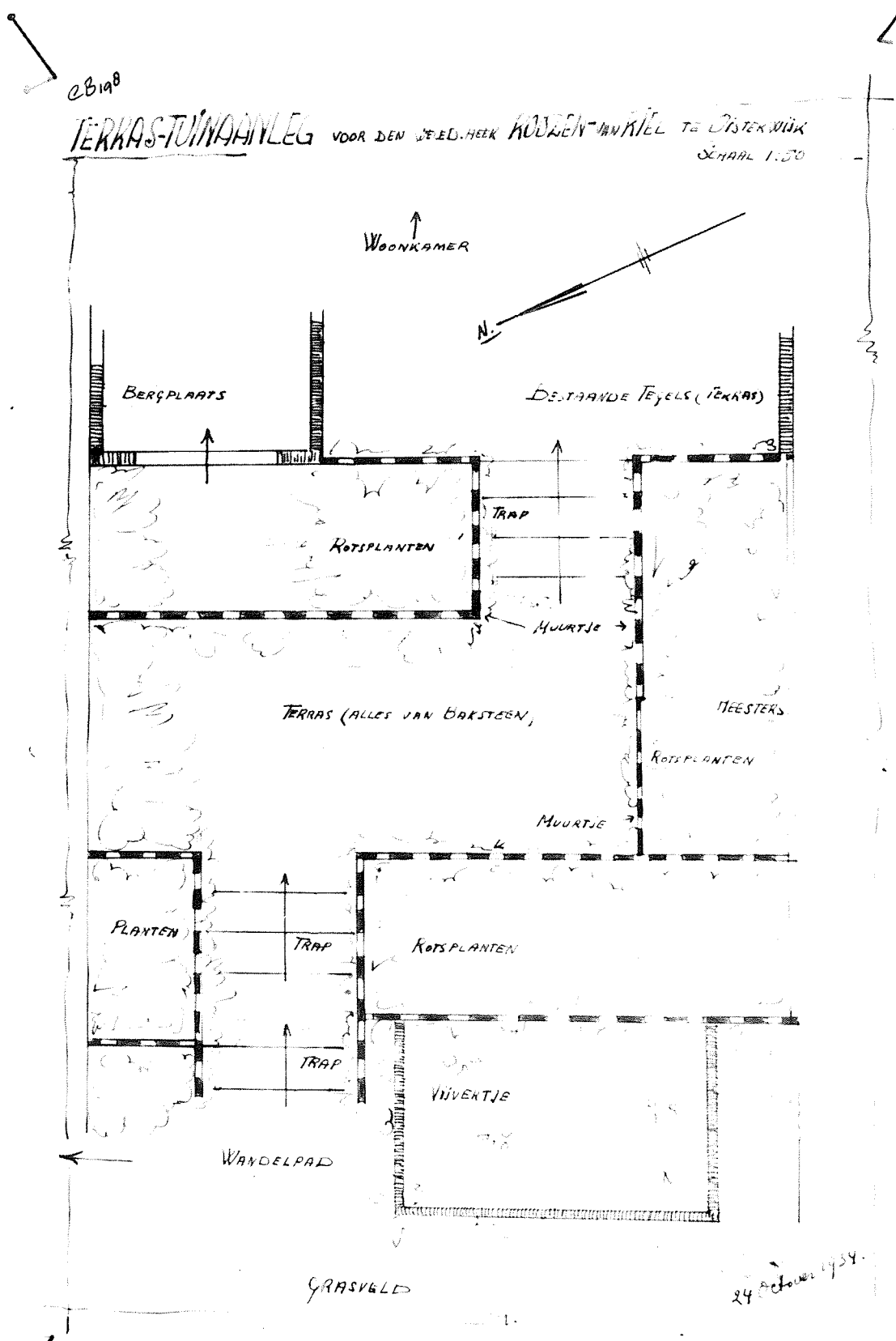
ONTWERP TUINAANLEG B.H. WOONHUIS V.D. VELED. HEER I. WOUTERS TE TILBURG

SCHAAL 1:A.100

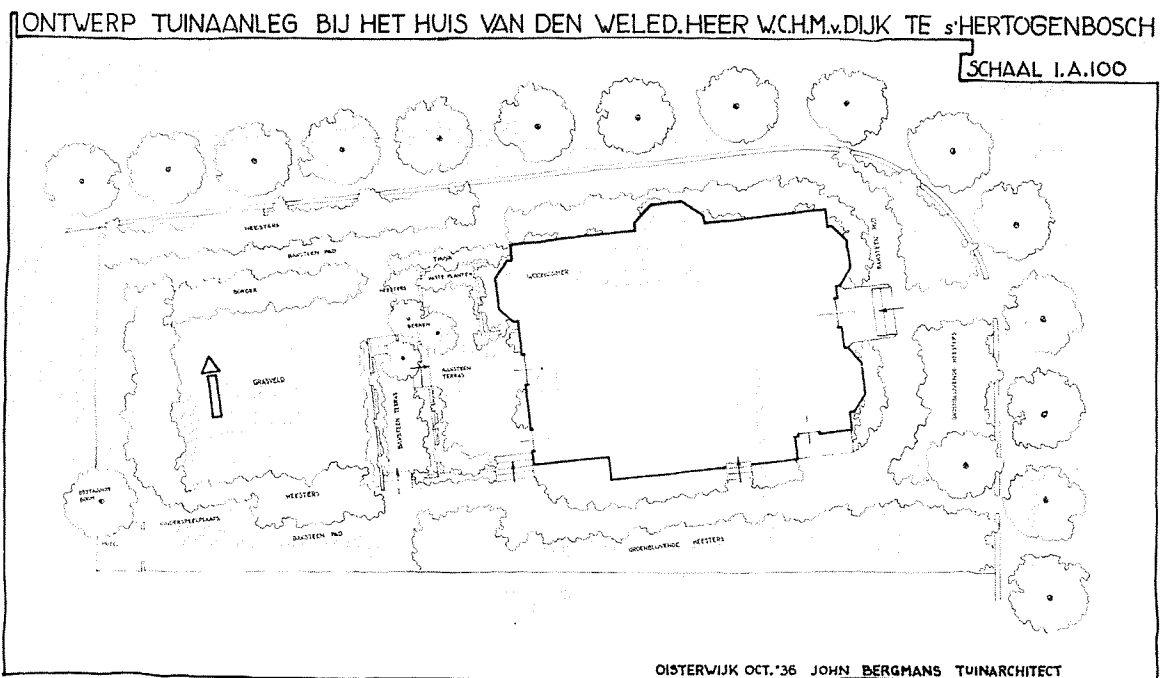

OISTERWIJK SEPT. 1936 JOHN BERGMANS TUINARCHITECT

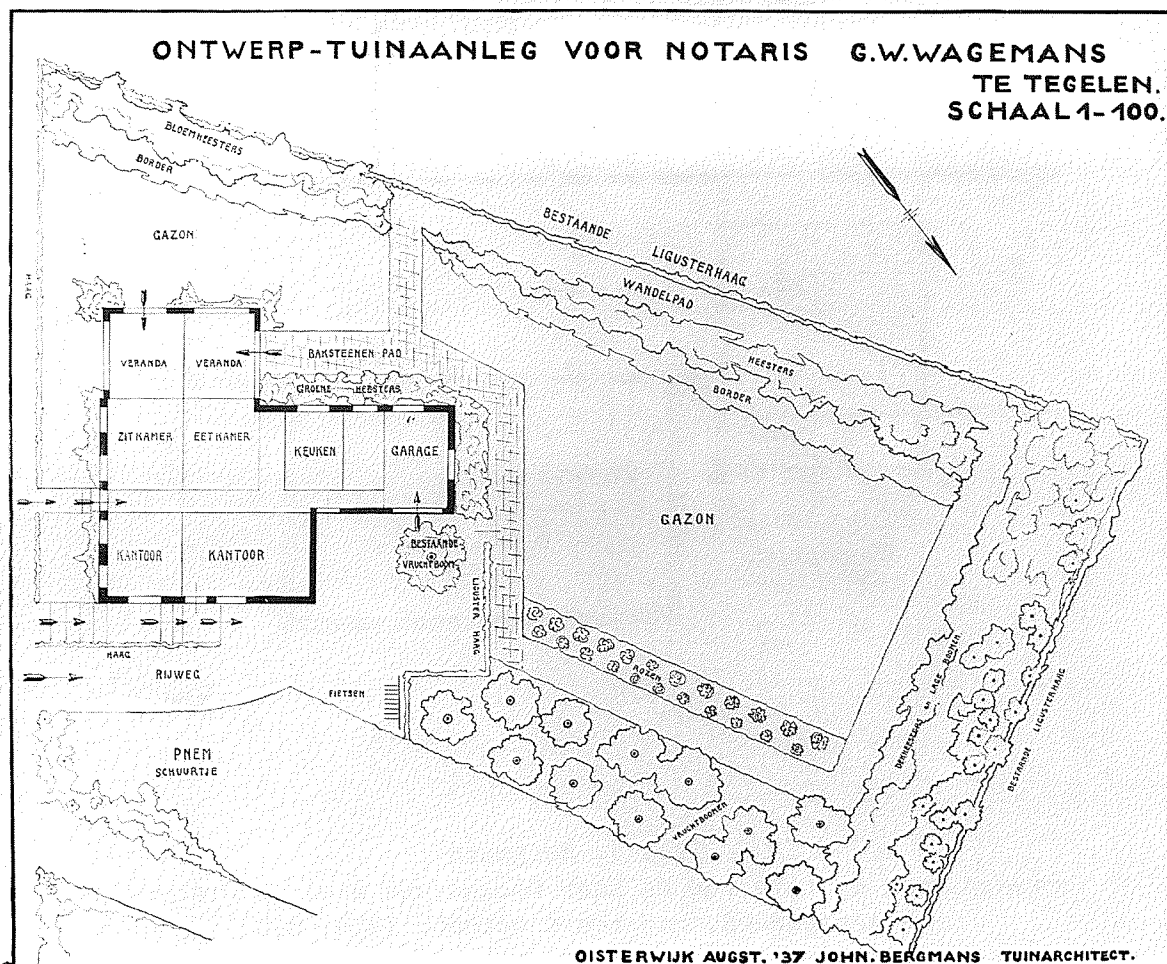
110. J. Bergmans, ontwerp voor de tuin van de heer I. Wouters te Tilburg
Gesigeneerd, gedateerd september 1936; S.C.

111. J. Bergmans
ontwerp voor de tuin van de heer Roozen-van Riel te Oisterwijk
Ongesigineerd, gedateerd october 1934; S.C.

112. J. Bergmans
 ontwerp voor de tuin van de heer Van Dijk te 's-Hertogenbosch
 Gesigneerd, gedateerd 1936; S.C.

113. J. Bergmans, ontwerp voor de tuin van de heer Wagemans te Tegelen
 Gesigneerd, gedateerd augustus 1937; S.C.

II.5.3 John Bergmans

Chronologische lijst met werken voor particulieren, algemeen
(tot 1940)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

nts = Nederlandse Tuinenstichting

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1924	Oisterwijk*		J. Visser/ N.V. Arendshoven	tekening sc
1929	Tilburg*	Tivolistraat 2	J. Swagemakers	tekening sc
1929-20	Eindhoven*	Parklaan 22	V.G.G.M. Dubois	tekening sc
ca 1930	Tilburg*	St.Josephstraat	Van Dooren-Verbunt	tekening sc
1932	Tegelen*	De Lings	J. Teeuwen-van Tiel	tekening sc
1933	Haaren*	doolhof	J. van der Oever	tekening sc
1933	Gilze*		J. Brouwers	tekening sc
1934	Oisterwijk*		Roozen-van Riel	tekening sc
1935	Deurne*		L. te Strake	tekening sc
1935	Beek*		L. Pierson	tekening sc
1936	Weert*		W. Beren	tekening sc
1936	Weert*		F.H.H. Welters	tekening sc
1936	Wassenaar*		Mevrouw A.E. Noë	tekening sc
1936	Vierhouten*		J. Spaanderman	tekening sc
1936	Venlo*		Mr. J. Truyen	tekening sc
1936	Venlo*		G. Kusters	tekening sc
1936	Venlo*		F. van der Grinten	tekening sc
1936	Valkenburg*		J.M. van Meltzen	tekening sc
1936	Tilburg*		I. Wouters	tekening sc

Bergmans; chronologische lijst werken voor particulieren (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

nts = Nederlandse Tuinenstichting

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1936?	Tilburg		C. Wouters	
1936	Oirschot*		J. van Genuchten	tekening sc
1936	Maastricht*		J. Beckers	tekening sc
1936	Lutterade*		J. van Eys	tekening sc
1936	Den Bosch*		W.C.H.M. van Dijk	tekening sc
1936	Waalwijk*		N. van Loon	tekening sc
1937	Waalwijk*		C. Raming-Verschure	tekening sc
1937	Tilburg*		Dr. J.F.M. Eras	tekening sc
1937	Terwolde*		J.C.T. Resius	tekening sc
1937	Tegelen*		notaris G.W. Wagemans	tekening sc
1937	Schoonhoven*		H.A. Schreuder	tekening sc
1937	Hoensbroek*		H.A.A.J. Martens	tekening sc
1937	Den Haag*		J.F.J. ten Berge	tekening sc
1937	Geleen*	De Koekamp	O. Strens	tekening sc
1937	Geldrop*		Dr. Koch	tekening sc
1938	Venlo*	Burgemeester Van Reyningel 26		tekening sc
1938	Maastricht*		Mr. L.R. Schreinemacher	tekening sc
1938	Heerlen*		Ir. J. Maus	tekening sc
1938?	Heerlen*		Drs. Kraaieveld	tekening sc; beplanting

Bergmans; chronologische lijst werken voor particulieren (vervolg)

* = tekening aanwezig;

pc = particuliere collectie, sc = speciale collecties

nts = Nederlandse Tuinenstichting

jaar	plaats	project	opdrachtgever	opmerkingen
1938	Haaren*		A. Panis	tekening sc
1938	Vught*		P. Tilman de la Court	tekening sc
1938	Haamstede*	De Zeedistel		tekening sc
1938	Gemert*		L.H.M. Penders	tekening sc
1939	Venlo*		Chr. van Gasselt	tekening sc
1939	Geleen*		S.G.F. Frijns	kopie tekening nts
1939	Stein*		Burgemeester	tekening sc
1939	Meerssen*		Mevr. Van Poelvoorde	tekening sc
1939	Lutterade*	Huize Best		tekening sc
1939	Epen*		Mr. Merckelbach	tekening sc
1939	Eindhoven*	Huize Balkwiel	Redelé	tekening nts
1939	Belfeld*		Burgemeester	tekening sc

II.5.4 John Bergmans

Chronologische lijst met werken voor particulieren,
nog (gedeeltelijk) bestaand;

* = in 1985 particulier bezit

jaar	plaats	project
1929	Tilburg	J. Swagemakers
1929-30	Eindhoven	V.G.G.M. Dubois
1930	Tilburg	Van Dooren-Verbunt*
1932	Tegelen	J. Teeuwen-van Tiel*
1934	Oisterwijk	Roozen-van Riel*
1936	Weert	F.H.H. Welters
1936	Vierhouten	J. Spaanderman
1936	Weert	W. Beren*
1936?	Tilburg	C. Wouters
1936	Tilburg	I. Wouters*
1936	Venlo	Mr. J. Truyen*
1937	Waalwijk	C. Raming-Verschure
1937	Tilburg	Dr. J.F.M. Eras*
1937	Terwolde	Mr. J.C.T. Resius
1937	Tegelen	notaris G.W. Wagemans*
1937	Geleen	O. Strens*
1938	Haaren	A. Panis*
1938	Haamstede	De Zeedistel*
1939	Belfeld	tuin bij burgemeesterswoning*

II.5.5 John Bergmans

Lijst met werken per provincie gerangschikt,
nog (gedeeltelijk) bestaand

* = in 1985 particulier bezit

Gelderland

1936	Vierhouten	J. Spaanderman
1937	Terwolde	J.C.T. Resius

Brabant

1929	Tilburg	J. Swagemakers
1930	Tilburg	Van Dooren-Verbunt*
1936	Tilburg	I. Wouters
1936?	Tilburg	C. Wouters
1937	Tilburg	Dr. J.F.M. Eras*
1929-30	Eindhoven	V.G.G.M. Dubois
1934	Oisterwijk	Roozen-van Riel*
1937	Waalwijk	C. Raming-Verschure
1938	Haaren	A. Panis*

Bergmans - werken per provincie gerangschikt (vervolg

Limburg

1936	Venlo	Mr. J. Truyen*
1932	Tegelen	J. Teeuwen-van Tiel*
1932	Tegelen	notaris G.W. Wagemans*
1937	Geleen	O. Strens*
1939	Belfeld	tuin burgemeesterswoning*
1936	Weert	F.H.H. Welters
1936	Weert	W. Beren

Zeeland

1938	Haamstede	De Zeedistel*

II.5.6 John Bergmans

Lijst onbekende huidige situaties

1936	Maastricht	J. Beckers
1936	Oirschot	J. van Genuchten
1936	Wassenaar	Mevrouw A.E. Noë
1936	Venlo	G. Kusters
1936	Venlo	F. van der Grinten
1938	Venlo	Burg. Van Reyningel 26
1938	Heerlen	Ir. J. Maus
1939	Epen	Mr. Merckelbach
1939	Lutterade	Huize Best

II.5.7 John Bergmans

Lijst aanbevelingen (te behouden tuinen)

* = in 1985 particulier bezit

1932	Tegelen	J. Teeuwen-van Tiel*
1930	Tilburg	Van Dooren-Verbunt*
1937	Tegelen	notaris G.W. Wagemans*
1929	Tilburg	J. Swagemakers

II.5.8 John Bergmans

Lijst te redden (te restaureren) tuinen

* = in 1985 particulier bezit

1932	Tegelen	J. Teeuwen-van Tiel*
1930	Tilburg	Van Dooren-Verbunt*

Noten en literatuurverwijzingen

PROBLEEMSTELLING EN VERANTWOORDING

1. Uitzondering hierop vormen verschillende delen van *Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist; Gerard Geenen, Gerda Roeleveld, Leonard A. Springer, *Beschrijving en documentatie van zijn beroepspraktijk*, Landbouwhogeschool Wageningen 1982, een serie artikelen getiteld *Jongere Tuinkunst*, door Drs C.S. Oldenburger-Ebbers gepubliceerd in *Groen*, no. 1 t/m 6, 1985; Jhr Dr H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse Buitenplaats, aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*, Alphen aan den Rijn 1982, en Jhr Dr H.W.M. van der Wijck en Drs Enkelaar, *Overijsselse Buitenplaatsen*, Alphen aan den Rijn 1984.
2. J.D. Zocher jr. (1791-1870) is niet in de inventarisatie opgenomen, omdat deze tuinarchitect in 1870 overleed. L.P. Zocher (1820-1915) heeft weinig opdrachten voor particulieren uitgevoerd. Hij legde vooral villaparken en plantsoenen aan in opdracht van gemeenten. Ook hij is daarom niet in de inventarisatie opgenomen.

HOOFDSTUK I.1.1

1. Derek Clifford, *A History of Garden Design*, London 1962, 2^e dr. 1966, vertaald als *Geschichte der Gartenkunst*, London 1962.
2. H. Repton, *The theory and practice of landscape gardening*, 1803, facs. in: John Nolen e.a., *The Art of landscape gardening*, Boston/New York 1907, p. 142.
3. o.c. noot 2, p. 131.
4. o.c. noot 2, p. 143.
5. H. Repton, *Sketches and Hints*, 1795, facs. in: John Nolen e.a., *The Art of landscape gardening*, Boston/New York 1907, p. 46.
6. o.c. noot 5, p. 46-47.
7. o.c. noot 1, p. 420.
8. o.c. noot 1, p. 422.
9. *Strictures on Mr. Repton's mode of using slides and sketches, and on his manner of operating with the principal materials of landscape*, deel 2, p. 703-723.
10. J.C. Loudon, *Arboretum et Fructicetum Brittanicum*, London 1838, 2^e druk 1844, p. 11-12.
11. J.C. Loudon, *An Encyclopaedia of cottage...*, London 1833, new ed. 1839, §1622, p. 763.
12. o.c. noot 11, §1649, p. 770.
13. o.c. noot 11, p. 772.
14. o.c. noot 11, §1650, p. 772.
15. o.c. noot 11, §1651, p. 772.
16. o.c. noot 11, §1651, p. 772.
17. o.c. noot 1, p. 948.
18. M.L. Gothein, *Geschichte der Gartenkunst*, Jena 1914, 2^e druk 1926, deel 2, p. 419-422.
19. Brent Elliot, *Master of geometric art*, in: *The Garden*, 1981, p. 488-491.

20. o.c. noot 1, p. 429.
21. o.c. noot 1, p. 429.

HOOFDSTUK I.1.2

1. H. Jäger, *Gartenkunst und Gärten sonst und jetzt*, Berlin 1888, p. 350.
2. D. Clifford, *A History of Garden Design*, London 1962, 2^e dr. 1966, vertaald als *Geschiedenis der Gartenkunst*, München, 1981, p. 404-406.
3. C. Schaum, *Geschiedenis der Tuinkunst*, Zwolle 1916, p. 123.
4. o.c. noot 1, p. 361.
5. Herrmann Fürst von Pückler-Muskau, *Andeutungen*, z.pl. 1834, p. 97, p. 129.
6. o.c. noot 5, p. 25 en p. 52.
7. o.c. noot 5, p. 54.
8. o.c. noot 5, p. 67.
9. o.c. noot 5, p. 66.
10. o.c. noot 5, p. 25.
11. o.c. noot 5, p. 26.
12. o.c. noot 5, p. 26-27.
13. o.c. noot 1, p. 364.
14. M.L. Gothein, *Geschiedenis der Gartenkunst*, Jena 1914, 2^e druk 1926, deel 2, p. 429.
15. o.c. noot 2, p. 414.
16. o.c. noot 5, p. 7.
17. o.c. noot 2, p. 414.
18. o.c. noot 14, p. 428.
19. N. Pevsner, *An Outline of European Architecture*, Harmondsworth 1943, 7^e dr. 1968, vertaald als *Europese architectuur*, dl. 2, Rotterdam 1971, p. 189.
20. o.c. noot 14, p. 428.
21. o.c. noot 14, p. 429.
22. o.c. noot 5, p. 225-226.
23. o.c. noot 2, p. 414.
24. L.A. Springer, *Bibliographisch overzicht van geschriften, boek- en plaatwerken op het gebied der tuinkunst*, Wageningen 1936, p. 86.
25. G. Meyer, *Lehrbuch der schönen Gartenkunst*, Berlin 1860, p. 104.

HOOFDSTUK I.1.3

1. N. Vergnaud, *L'Art de créer les jardins*, Parijs 1835, p. 74.
2. P. Boitard, *Traité de la composition et de l'ornement des jardins*, Parijs 1823, 3e druk 1825, p. 10-11.
3. o.c. noot 2, p. 12.
4. o.c. noot 2, p. 154-155.
5. Zie titelpagina C. Bailly, *Nouveau manuel complet du jardinier*, Parijs 1843.
6. o.c. noot 2, p. 52.
7. o.c. noot 2, p. 54.
8. o.c. noot 2, p. 55.
9. P. Boitard, *Manuel complet de l'architecte de jardins*, Parijs 1834, p. 97.
10. o.c. noot 9, p. 97-98.
11. o.c. noot 9, p. 98.
12. o.c. noot 9, p. 99.
13. Denis et Rouard, *Traité complet de l'horticulture*, Parijs 1846, p. 421.

14. o.c. noot 13, p. 422.
15. zie noot 14.
16. zie noot 14.
17. A.A. Ernouf, *L'Art des jardins*, Parijs 1868, 2e druk 1872, dl. 1, p. 84.
18. o.c. noot 17, dl. 1, p. 44-45.
19. o.c. noot 17, dl. 1, p. 84.
20. o.c. noot 17, dl. 1, p. 85-86.
21. o.c. noot 17, dl. 1, p. 92.
22. L.A. Springer, *Bibliographisch overzicht van geschriften, boek- en plaatwerken op het gebied der tuinkunst*, Wageningen 1936, p. 89.
23. o.c. noot 17, dl. 1, p. 92.
24. o.c. noot 17, dl. 1, p. 98.
- 25a. Ik wil het werk van deze tuinarchitecten in dit deel bespreken, omdat met name André veel invloed heeft gehad op de tuinarchitectuur in Nederland voor 1890 (zie I.1.4). Bij deze opzet weet de lezer direct in I.1.4 wie André was. Vandaar dat de besproken periode in de titel van I.1.3 verschilt met die van I.1.1 en I.1.2.
25. Edouard André, *L'Art des jardins*, Parijs z. jr., voorwoord gedateerd 1879, opdracht.
26. o.c. noot 22, p. 79.
27. o.c. noot 25, p. V.
28. o.c. noot 22.
29. o.c. noot 25, p. V.
30. o.c. noot 25, p. VI.
31. o.c. noot 25, p. VII.
32. *La Vie à la campagne*, 15 maart 1905, p.LXXXVI; zie ook Gerard Geenen, Gerda Roeleveld, *Leonard Springer, beschrijving en documentatie van zijn beroepspraktijk*, vakgroep LA, Wageningen 1982, p. 28 afb. 22.
33. o.c. noot 25, p. 149.
34. zie noot 33.
35. o.c. noot 25, p. 150.
36. zie noot 35.
37. o.c. noot 25, p. 722.
38. o.c. noot 25, p. 151.
39. *La Vie à la Campagne*, 15 maart 1905, p.LXXXVI.
40. zie noot 35.

HOOFDSTUK I.1.4

1. Jhr Dr H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse Buitenplaats, aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*, Alphen aan den Rijn 1982, p. 313 en p. 575, noot 138.
2. C.E.A. Petzold, *Die Landschaftsgärtnerei*, Leipzig 1862, p. 12-13. Uit dit boek blijkt de grote invloed die Pückler - en via Pückler Repton - op Petzold's opvattingen over de landschapsstijl en de *pleasureground* heeft uitgeoefend.
3. J. Craandijk, P.A. Schipperus, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*, Deel V, aflevering 11, *Het Huis De Pauw*, Haarlem 1880, p. 314.
4. *Onze Tuinen*, 1 maart 1929; Leonard A. Springer, *Tuinkunst*, Ed. C.A. Petzold, geb. 14 januari 1815 - gest. 10 augustus 1891, p. 133 e.v.

5. o.c. noot 4 en noot 1, p. 319 en p. 588 noot 52.
6. Gerard Geenen, Gerda Roeleveld, *Leonard A. Springer, Beschrijving en documentatie van zijn beroepspraktijk*, vakgroep landschapsarchitectuur L.H. Wageningen, Wageningen 1982, p. 121-122.
7. Origineel in de Springer-collectie, afdeling Speciale Collecties van de Centrale Bibliotheek der Landbouwhogeschool, Wageningen; inv.nr. 01.827.03.
8. Zie voor de invloed die dit boek in Nederland had, en de specificering van de herdrukken: *Bulletin K.N.O.B.*, jrg. 82, nr. 3 en 4, augustus 1983; W.G.J.M. Meulenkamp, G. van Laars Magazijn van Tuin-sieraaden als een voorbeeldboek voor nederlandse tuingebouwen, pp. 124-141.

HOOFDSTUK I.1.5

1. Tentoonstellingscatalogus *Nederlandse architectuur - Amsterdamse School*, Zaandam 1975, p. 34.
2. David Watkin, *English Architecture, a concise history*, London 1979, p. 176.
3. Nikolaus Pevsner, *An Outline of European Architecture*, Harmondsworth 1943, 7^e dr. 1968, vertaald als *Europese architectuur*, dl. 2, Rotterdam 1971, p. 207.
4. o.c. noot 2, p. 177.
5. o.c. noot 3, p. 209.
6. o.c. noot 2, p. 173-174.
7. citaat uit: John D. Sedding, *Garden-Craft old and new*, London 1890, 4^e dr. 1903, p. 155; Sedding verwijst naar 'Hopes and Fears'.
8. o.c. noot 7, p.XI.
9. *Studio* 1908; C.E. Mallows, F.L. Griggs, *Architectural gardening*, dl. I, p. 184.
10. o.c. noot 7, p. 131, p. 132.
11. o.c. noot 7, p. 153, p. 157, p. 180.
12. o.c. noot 7, p. 161, p. 181.
13. o.c. noot 7, p. 135.
14. o.c. noot 7, p. 162, p. 163.
15. o.c. noot 7, p. 204.
16. R. Blomfield, F. Inigo Thomas, *The Formal Garden in England*, London 1892, p. 1.
17. o.c. noot 16, p. 11, p. 12, p. 13.
18. o.c. noot 16, p. 1.
19. o.c. noot 16, p. 2.
20. o.c. noot 16, p. 230-31.
21. o.c. noot 16, p. 233-235.
22. o.c. noot 16, p. 15.
23. Jane Brown, *Gardens of a golden afternoon*, London 1982, 3^e dr. 1983, p. 22-23.
24. o.c. noot 23, p. 25.
25. Gertrude Jekyll, *Home and garden*, London 1900, p. 46.
26. o.c. noot 25, p. 51.
27. Miles Hadfield e.a., *British Gardeners*, London 1980, s.v. Lutyens.
28. o.c. noot 2, p. 185-186.
29. o.c. noot 23, p. 66.

30. o.c. noot 27.
31. o.c. noot 2, p. 186.

HOOFDSTUK I.1.6

1. Heinz Wiegand, *Geschichte des Stadtgrüns*, Bd. II: *Entwicklung des Stadtgrüns in Deutschland zwischen 1890 und 1925 am Beispiel der Arbeiten Fritz Enckes*, Berlin/Hannover z. jr., p. 24.
2. M.L. Gothein, *Geschichte der Gartenkunst*, Jena 1914, 2^e dr. 1926, dl. 2, p. 455-456, p. 477 noot 45.
3. o.c. noot 1.
4. Jacob von Falke, *Der Garten, Seine Kunst und Kunstgeschichte*, Berlin/Stuttgart z. jr. (1884), Vorwort.
5. o.c. noot 4, p. 158.
6. o.c. noot 2, p. 454.
7. Nikolaus Pevsner, *Pioneers of modern design*, Norfolk 1960, 9^e druk 1977, p. 33.
8. o.c. noot 7, p. 32.
9. Hermann Muthesius, *Das Englische Haus*, Berlijn 1904-1905, 2^e druk 1908, Bd. 1, p. 210.
10. o.c. noot 7, p. 32.
11. o.c. noot 9, p. 218.
12. Paul Schultze-Naumburg, *Gärten*, München z. jr. (1902), p. 2.
13. Joseph Aug. Lux, *Schöne Gartenkunst*, Esslingen 1907, p. 54.
14. Willy Lange en Otto Stahn, *Gartengestaltung der Neuzeit*, Leipzig 1907, 3e dr. 1912, p. 163.
15. o.c. noot 14, p. 162.
16. o.c. noot 14, p. 170-171.
17. o.c. noot 14, p. 219 voetnoot.
18. o.c. noot 2, p. 456.
19. o.c. noot 1, p. 25.
20. o.c. noot 1, p. 26.

HOOFDSTUK I.1.7

1. *La Vie à la Campagne*, 15 mars 1905: La Rénovation des jardins et parcs à la française par les Duchên, p.LXXXIII.
2. *La Vie à la Campagne*, 15 mars 1914; les jardins d'aujourd'hui, zie afbeeldingen op p. 154.
3. André Vera, *Le nouveau jardin*, Paris z. jr. (1912), préface.
4. o.c. noot 3.
5. o.c. noot 2, p. 156.
6. o.c. noot 2, p. 194 en 197.
7. o.c. noot 2; hierin komen verschillende voorbeelden van deze tuinarchitecten voor.

HOOFDSTUK I.1.8

1. Tentoonstellingscatalogus *Nederlandse Architectuur - Amsterdamse School*, Zaandam 1975, hfst. 1.
2. *De Opmerker*, 1899, p. 27.
3. *De Opmerker*, 1899, Nieuwe Tuinbouwkunst, p. 414-415.

4. *Bouwkundig Weekblad*, 1899, p. 320-321.
5. *Bouwkundig Weekblad*, 1899, p. 259.
6. *De Opmerker*, 1900, Tuinbouwkunst p. 364-365.
7. *Bouwkundig Weekblad*, 10 en 17 juni 1899, Tuiniers en architecten, J.A.M.H.
8. *De Opmerker*, 1900, p. 5-6, Nieuwe Tuinbouwkunst, Leonard A. Springer.
9. *De Bouwwereld*, 1906, Ingezonden, p. 160.
10. *De Bouwwereld*, 1906, Ingezonden-Tuinarchitectuur, Leonard A. Springer, p. 176.
11. *De Bouwwereld*, 1906, Ingezonden-Tuinarchitectuur, D.F. Tersteeg, p. 192.
12. *De Bouwwereld*, 1906, Ingezonden-Tuinarchitectuur, Leonard A. Springer, p. 208.
13. NDB, De Bazel-archief, map 41a.
14. NDB, De Bazel-archief, map 41.

HOOFDSTUK I.2.1

1. *Nederlandsche Tuinkunst, Handboek voor beoefenaars der plantkunde, bezitters van tuinen en buitenverblijven, boom en bloemkwekers en warmoezeniers*, door den schrijver der flora, Amsterdam 1837-1838, 3 delen.
2. o.c. noot 1, deel I, p. 10.
3. o.c. noot 1, deel I, p. 10.
4. o.c. noot 1, deel I, p. 11.
5. o.c. noot 1, deel I, p. 14.
6. o.c. noot 1, deel I, p. 11.
7. o.c. noot 1, deel I, p. 16.
8. o.c. noot 1, deel I, p. 16 e.v.
9. o.c. noot 1, deel I, p. 19.
10. dus met onwillekeurige, onbepaalde vormen.
11. o.c. noot 1, deel I, p. 21.
12. o.c. noot 1, deel I, p. 22.
13. De schrijver geeft niet aan of dit kleine perkjes zijn of werkelijk mandjes met bloemen.
14. o.c. noot 1, deel II, p. 66-67.
15. o.c. noot 1, deel II, p. 137.
16. o.c. noot 1, deel II, p. 137.
17. o.c. noot 1, deel II, p. 138.
18. o.c. noot 1, deel II, p. 140-142.
19. o.c. noot 1, deel II, p. 143.
20. H. Repton, *The theory and practice of landscape gardening*, 1803, facs. in: John Nolen e.a., *The Art of landscape gardening*, Boston/New York 1907, p. 144.
21. J.C. Loudon, *An Encyclopaedia of Gardening*, London 1822, 4^e dr. 1826, p. 880, §6509 t/m 6511.
22. Zie ook: Miles Hadfield e.a., *British Gardeners*, London 1980, p. 71.
23. W. Cobbett, *The English Gardener*, London 1829, 2e druk 1838, p. 261.

HOOFDSTUK I.2.2

1. H. Witte, *Handboek voor den bloementuin*, Groningen 1866, p. 13.
2. o.c. noot 1, p. 19.
3. o.c. noot 1, p. 19.

4. o.c. noot 1, p. 34.
5. o.c. noot 1, p. 34.
6. o.c. noot 1, p. 1.
7. H. Witte, *Flora*, Groningen 1868, p. VII.
8. o.c. noot 7, p. IX.
9. Miles Hadfield e.a., *British Gardeners*, London 1980, s.v. Loudon.
10. A. Huxley, *An illustrated history of gardening*, New York/London 1978, 2^e dr. Hongkong 1983, p. 287.
11. C. Thacker, *Tuinen door de eeuwen heen*, Amsterdam 1979, p. 238-239, vertaling van *The History of Gardens*, London 1979. In *Nederlandsch Magazijn ter verspreiding van algemeene en nuttige kundigheden*, Amsterdam 1845, p. 279-280, wordt een afbeelding gegeven van een dergelijke kast en gewezen op het gebruik bij het vervoer van planten over zee. Vriendelijke mededeling van Drs K.M. Mehrtens.
12. *Maandschrift voor Tuinbouw*, september 1851, p. 108.
13. W. Robinson, *The Wild Garden*, London 1870, p. 5.
14. o.c. noot 13, p. 6-7.
15. W. Robinson, *Hardy Flowers*, London 1871, p. 2-3.
16. o.c. noot 15, p. 4.
17. 'Assuredly a well-arranged mixed border would be one of the most interesting things ever seen in a garden', *Hardy Flowers*, p. 4.
18. 'But the best way to show the beauty of any really fine and district hardy plant, is to isolate it on the turf, shaven or unshaven', *Hardy Flowers*, p. 16.
19. o.c. noot 15, p. 5.
20. o.c. noot 15, p. 3-4.
21. W. Robinson, *The English Flower Garden*, London 1883, introduction.
22. *Journal of Garden History*, 1982, nr. 3, David Hinge, Gertrud Jekyll, 1843-1932, A Bibliography of her writings, p. 285; zie ook Mea Allan, *William Robinson 1838-1935*, London 1982, p. 114 en p. 240.
23. W. Robinson, *The English Flower Garden*, London 1883, 3^e dr. 1893, p. 193.
24. zie noot 23.
25. o.c. noot 23, p. 194.
26. o.c. noot 23, p. 196.
27. J.C. Krook, *Handboek...*, Gouda 1872, p. 122.
28. In: *Eigen Haard*, 1880; G. Carelsen, Ouderwetsche bloemen, p. 278-79.

HOOFDSTUK I.2.3

1. W. Robinson, *The Parks and Gardens of Paris*, London 1869, 2^e druk 1878, p. 251-252.
2. In: *Groen*, 37 (1981), 10, D.O. Wijnands, Theodoor Jan Dinn, p. 447-452.
3. *Onze Tuinen*, 27 oktober 1906, p. 280-281.
4. *Onze Tuinen*, 16 november 1907, J.L. van Eyndhoven, Ons Tuintje, p. 306-307.
5. *Onze Tuinen*, 2 maart 1907, Het aanleggen van natuurlijke plantengroepjes, v.L., p. 563.
6. A.J. van Laren, *Decoratieve Tuinbeplanting, tuinboek voor vaklieden en liefhebbers*, Koog-Zaandijk, z. jr, voorwoord gedateerd 1913.

HOOFDSTUK I.2.4

1. Zie het ontwerp van Humphrey Repton voor Lady Wake's Flower Garden, Courteenhall, Northamptonshire in The Red Book 1791; kleurplaat 3 in: George Carter e.a., *Humphrey Repton, Landscape Gardener, 1752-1818*, tent.cat., Norwich/London 1982-83.
2. zie *Andeutungen*, afb. 2, 12, 13.
3. Brent Elliot, Mosaiculture: its origins and significance, in: *Garden History*, vol. 9, nr. 1, Spring 1981, p. 76-98.
4. J.C. Krook, *Handboek...*, Gouda 1872, p. 257.
5. J.C. Krook, *Handboek...*, Gouda 1872, p. 258.
6. H. Witte, *Tuinen...*, Leiden 1876, p. 45.
7. Oorspronkelijke plaats en jaar van uitgave onbekend.

HOOFDSTUK I.2.5

1. Zie bijv. George Carter e.a., *Humphrey Repton, Landscape Gardener, 1752-1818*, tent. cat., Norwich/London 1982-83, p. 57.
2. G. Krüssmann, *Rosen Rosen Rosen*, Berlin/Hamburg 1974, p. 133 en p.137.
3. J.C. Loudon, *Observations on the formation and management of useful and ornamental plantations*, Edinburgh 1804, p. 268.
4. J.C. Loudon, *An Encycloepadia of Gardening*, London 1822, 4^e dr. 1826, p. 890.
5. o.c. noot 4, p. 891.
6. o.c. noot 4, p. 892.
7. W. Paul, *The rose-garden*, London 1848, 10^e dr. 1903, voorwoord.
8. o.c. noot 7, p. 57.
9. o.c. noot 7, p. 59.
10. G. Meyer, *Lehrbuch der schönen Gartenkunst*, Berlijn 1860, p. 125.
11. o.c. noot 10.
12. *Onze Tuinen*, 1908, p. 91.

HOOFDSTUK I.2.6

1. *Eigen Haard*, 1880; G. Carelsen, Ouderwetsche bloemen p. 278-279, geciteerd in I.2.2.
2. E.Th. Witte, *Een keur van vaste planten...*, Leiden 1900.
3. *Onze Tuinen*, 22 augustus 1923, p. 123.
4. *Onze Tuinen*, 5 september 1908, p. 146.
5. Joseph M. Olbrich, 1867-1908. *Das Werk des Architekten*, Hessischen Landesmuseum Darmstadt, tent.cat., 1967, p. 350, cat. nr. 460.
6. *Onze Tuinen*, 24 oktober 1908, p. 264-265.
7. o.c. noot 6.
8. A.J. van Laren, *Decoratieve Tuinbeplanting, tuinboek voor vaklieden en liefhebbers*, Koog-Zaandijk, z. jr., voorwoord gedateerd 1913.
9. o.c. noot 8, p. 39, p. 41.
10. William Robinson, *The English Flower Garden*, London 1883, 3^e druk 1893, p. 194.

HOOFDSTUK I.2.7

1. Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal*, Den Haag 1976 s.v. rotstuin.
2. A. Huxley, *An illustrated history of gardening*, New York/London 1978, 2^e dr. Hong Kong 1983, p. 293-295.
3. H. Repton, The theory and practice of landscape gardening, 1803, facs. in: John Nolen e.a., *The Art of landscape gardening*, Boston/New York 1907, p. 144.
4. J.C. Loudon, *Observations...*, London 1804, p. 268.
5. J.C. Loudon, *A treatise on forming, improving and managing country residences*, London 1806, deel 1, p. 319.
6. J.C. Loudon, *An Encyclopaedia of Gardening*, London 1822, 4^e dr. 1826, p. 884, §6524 - §6525.
7. *Maandschrift voor Tuinbouw*, 1849, p. 48.
8. *Maandschrift voor Tuinbouw*, 1851, p. 41.
9. H. Witte, *Verslag...*, 's-Gravenhage 1870, p. 102.
10. o.c. noot 9, p. 114.
11. W. Robinson, *The Parks...*, London 1869, p. 256.
12. Mea Allan, *William Robson 1838-1935*, London 1982, pp. 97-98.
13. Gegevens uit H. Correvon, *Les fougères rustiques*, 1890.
14. *Onze Tuinen*, 1906, p. 186.
15. *Onze Tuinen*, 1907, p. 595.

HOOFDSTUK II.1.1 EN II.1.2

1. De gegevens zijn afkomstig uit: *Onze Tuinen*, 14 juli 1923, 3 augustus 1923 en 4 januari 1924; J. Kuijlen, C.S. Oldenburger-Ebbers, D.O. Wijnands, *Paradisus Batavus, Bibliografie van plantencatalogi van onderwijstuinen, particuliere tuinen en kwekerscollecties in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1550-1839)*, Wageningen 1983, p. 65; kranteknipstel, levensbeschrijving *Hendrik Copijn*, door S. Voorhoeve, Speciale Collecties, Centrale Bibliotheek, L.H. Wageningen, inv.nr. 01.3002.02b; knipsel, levensbeschrijving *H. Copijn*, door D., Speciale Collecties Centrale Bibliotheek, L.H. Wageningen, inv. nr. 01.3002.02c; Gemeente-archief Maartensdijk; Speciale Collecties Centrale Bibliotheek, L.H. Wageningen, inv. nr. 33.50.01.
2. Derek Clifford, *A History of Garden Design*, London 1962, 2^e dr. 1966 vertaald als *Geschichte der Gartenkunst*, München 1981, p. 419; J. van Veelen, *Romantiek in de tuinkunst*, doctoraalskriptie voor de vakgroep landschapsarchitectuur en kunstgeschiedenis, L.H. Wageningen, 1978, p. 76.
3. De catalogi uit de volgende jaren zijn aanwezig op het Rijksinstituut voor Rassenonderzoek (RIVRO) te Wageningen: 1882-1883, 1901-1902, 1904-1905, 1911 t/m 1944 en later. In de collectie H.L. Copijn te Groenekan bevindt zich nog de catalogus uit 1906-1907. Verder is het boekje getiteld: *Eenige afbeeldingen van tuinen door ons ontworpen en uitgevoerd*, H. Copijn & Zoon, Groenekan z. jr., zeer belangrijk voor een indruk van het werk van de firma na 1900.
4. Afbeeldingen in catalogi 1919 t/m 1934.
5. Afbeelding in catalogus 1925-1926.
6. *La Vie à la Campagne*, 15 maart 1914, p. 200.

7. Afbeelding in catalogus 1912-1913.
8. Afbeelding in catalogus 1916-1917.
9. Afbeelding in catalogus 1918-1919.
10. Afbeelding in catalogus 1926-1927.
11. Gegeven afkomstig van R. Siebeck, *Die bildende Gartenkunst*, 2e druk 1856, titelpagina.
12. Leonard A. Springer, *Bibliografisch overzicht...*, Wageningen 1936, p. 70.
13. Coll. RIVRO, Wageningen.
14. *Onze Tuinen*, 4 januari 1924.

HOOFDSTUK II.2.1 EN II.2.2

1. *Sempervirens*, 12 juni 1885, p. 187.
2. Gegevens uit: Gerard Geenen en Gerda Roeleveld, *Leonard A. Springer, beschrijving en documentatie van zijn beroepspraktijk*, vakgroep landschapsarchitectuur L.H., Wageningen 1982.
Folder tentoonstelling *Cornelis Springer*, 3 maart-22 juli 1984 in Amsterdam, Dordrecht en Enschede.
Cornélie M. Cremers, Leonard A. Springer 1855-1940, in: *Groen* 4, 1977, p. 114-129.
Sempervirens, 12 juni 1885, p. 187.
Springer, *album V*, Speciale Collecties L.H. Wageningen, p. 51.
Dendroflora, nr. 20, 1983.
3. *Sempervirens*, 6 maart 1885, p. 77.
4. L.A. Springer, Tuinarchitectuur en Tuinbouwonderwijs, in: *Tijdschrift voor Tuinbouw*, 1^e jrg. 1895, p. 52.
5. L.A. Springer, Wegen in tuinen en parken, in: *Tijdschrift voor tuinbouw*, 1898, p. 5 t/m 15.
6. *De Bouwwereld*, 1906, ingezonden, p. 208.

HOOFDSTUK II.3.1 EN II.3.2

1. Gegevens uit:
Buiten, 17 maart 1928, De parkarchitect Hugo A.C. Poortman, H.H.v.Z. (Hartogh Heys van Zouteveen)
Groen, 11, 1982, Drs C.S. Oldenburger-Ebbers, De tuinarchitect Hugo Anne Cornelis Poortman (1858-1953),
Groen, 2, 1985, Drs C.S. Oldenburger-Ebbers, Landschapsarchitect Samuel Voorhoeve (1880-1948) en zijn collectie, *Jongere Tuinkunst* 2, p. 7.
Brief, betr. Kralingse Plas, Hugo Poortman aan Leonard Springer, 28 juni 1928, inv.nr. Spec. Coll. 01.449.76
Brief, betr. Peckedam, Hugo Poortman aan Leonard Springer, 26 januari 1933, inv.nr. Spec. Coll. 01.2131.01.a,
2. Ed. André, *L'Art des Jardins*, Paris 1879, p. 151.

HOOFDSTUK II.4.1 EN II.4.2

1. *Knipsel* uit onbekende krant, coll. mevrouw T. Schaap-Tersteeg, Naarden.
2. Gegevens uit *Nieuwe Bussumsche Courant* 8 december 1942 necrologie; afdeling bevolking Naarden; collectie mevrouw T. Schaap-Tersteeg, Naarden; Tersteegcollectie, afdeling Speciale Collecties, Centrale Bibliotheek Landbouwhogeschool, Wageningen.

3. *Het Huis Oud en Nieuw* 1907, D.F. Tersteeg, Tuinkunst, p. 71-81.
4. NDB, Hanrath-archief, project 102/778, brief gedateerd 4 maart 1918.
5. Giovanni Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, 's-Gravenhage 1978, p. 251.
6. Zie de verschillende jaargangen van *Het Huis Oud en Nieuw*.
7. *Buiten*, 22 februari 1908, H. Enno van Gelder Jr., Tuinarchitectuur, p. 88-89.
8. o.c. noot 3, p. 75.
9. *De Bouwwereld*, 1906, D.F. Tersteeg, Ingezonden-Tuinarchitectuur, p. 192.
10. Mondelinge mededeling mevrouw T. Schaap-Tersteeg; zie ook suggesties in dit verband in de necrologie van de *Nw. Bussumsche Courant*, 3-12-1942.
11. Bijvoorbeeld in het Hanrath-archief, NDB, Amsterdam.
12. Bijvoorbeeld in het Hanrath-archief, in het E. Cuypers-archief, in het K.P.C. de Bazel-archief; alle ondergebracht in het NDB te Amsterdam.
13. Agenda's van D.F. Tersteeg uit de jaren 1922 t/m 1938 bevinden zich in de collectie van mevrouw T. Schaap-Tersteeg, Naarden.
14. *Buiten*, 29 oktober 1910, F.C., Een belangrijk werk van Tuinkunst, p. 520-524.
15. Ir J.P. Fokker, *Tuinen in Holland, moderne schoonheid*, Amsterdam, z. jr. (1932), p. 63 - p. 66.

HOOFDSTUK II.5.1

1. Gegevens uit:

- Drs C.S. Oldenburger-Ebbers, De John Bergmans-Collectie in de Centrale Bibliotheek van de Landbouwhogeschool, in: *Groen*, 10, 1981, pp. 453 t/m 458.
- O. Wijnands, J.B. Bergmans, 1892-1980, in: *International Dendrology Yearbook*, 1980, p. 16
- Onze Tuinen*, 24 december 1926, p. 321, advertentie uitgeverij Kosmos
- Floralia*, 11 maart 1921, p. 154
- John Bergmans, *Vaste planten en rotsheesters*, 2^e druk 1939.

